

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ**

*ЛЮБОМИР СКОЧИЛЯС
ОЛЬГА ШИМАНОВА
РОКСОЛАНА ПАРІЙЧУК-БРУХАЛЬ*

ПОЛІТОЛОГІЯ

Навчально-методичний посібник

Львів 2014

УДК 321.01(075.8)
ББК 66.01

*Рекомендовано до друку Вченою Радою
Львівського державного університету фізичної культури
(протокол № 1 від 09.09.2014 р.)*

Рецензенти:

Полянський О. А. – кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри гуманітарних дисциплін Львівського державного університету фізичної культури;

Бунь В. В. – кандидат політичних наук, доцент кафедри теорії та історії політичної науки Львівського національного університету імені Івана Франка.

Скочиляс Л. Політологія : навч-метод. посібник / Л. Скочиляс, О. Шиманова., Р. Парійчук-Брухаль. – Л. : ПП Сорока Т. Б., 2014. – 192 с.

УДК 321.01(075.8)
ББК 66.01

© Л. Скочиляс, О. Шиманова, Р. Парійчук-Брухаль, 2014
© Львівський державний університет фізичної культури, 2014

ЗМІСТ

1. Тематичний план та розрахунок навчального часу нормативної навчальної дисципліни «Політологія»	4
2. Навчально-методичне забезпечення дисципліни «Політологія»	10
Тема 1. Політологія як система знань про політику	10
Тема 2. Еволюція світової політичної думки	20
Тема 3. Політична думка України: історія і сучасність	38
Тема 4. Політичні доктрини сучасності	53
Тема 5. Політична влада	61
Тема 6. Політична система суспільства і політичний процес	71
Тема 7. Держава як базовий елемент політичної системи суспільства	85
Тема 8. Політичні режими	97
Тема 9. Політичні партії і партійні системи	109
Тема 10. Політичні еліти і політичне лідерство	122
Тема 11. Політична культура	133
Тема 12. Політичні конфлікти	141
Тема 13. Вибори і виборчі системи	149
Тема 14. Міжнародні відносини та світовий політичний процес	154
3. Плани практичних занять.....	161
4. Завдання для самостійної роботи.....	176
5. Екзаменаційні вимоги з курсу «Політологія».....	185
6. Рекомендована література.....	187

1. ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН ТА РОЗРАХУНОК НАВЧАЛЬНОГО ЧАСУ НОРМАТИВНОЇ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ «ПОЛІТОЛОГІЯ»

Для факультету спорту та факультету фізичного виховання

№ тем и	Назви змістових модулів і тем	Кількість годин			
		Лекції	Семіна-ри	Само стій-на ро-бота	ІНД 3
Змістовий модуль I. Теорія та історія політики					
1.	Політика як соціальне явище. Предмет і методи політології	2	2	-	
2.	Еволюція світової політичної думки	-	2	2	
3.	Політична думка в Україні: історія і сучасність	-	2	2	
4.	Політичні доктрини сучасності	-	2	2	
5.	Політична влада	2	2	-	
6.	Політична система суспільства і політичний процес	2	4	-	
7.	Держава як базовий елемент політичної системи суспільства	2	2	-	
	<i>Всього за модуль I</i>	8	16	6	
Змістовий модуль II. Прикладні проблеми політології					
8	Політичні режими	-	2	2	
9.	Політичні партії і партійні системи	2	2	-	
10.	Політична еліта і політичне лідерство	2	2	-	
11.	Політична культура і політична соціалізація	2	2	-	
12.	Вибори та виборчі системи	2	2	2	
13.	Політичні конфлікти	2	2	-	
14.	Світова політика і міжнародні відносини	-	2	2	
	<i>Всього за модуль II</i>	10	14	6	

Для факультету здоров'я людини і туризму

(I курс, спеціальність «фізична реабілітація»)

№ тем и	Назви змістових модулів і тем	Кількість годин			
		Лекції	Семіна-ри	Са-мо-стій-на ро-бота	ІНД 3
Змістовий модуль I. Теорія та історія політики					
1.	Політика як соціальне явище. Предмет і методи політології	2	2	-	
2.	Еволюція світової політичної думки	-	2	2	
3.	Політична думка в Україні: історія і сучасність	-	-	2	
4.	Політичні доктрини сучасності	-	2	2	
5.	Політична влада	2	2	-	
6.	Політична система суспільства і політичний процес	2	2	2	
7.	Держава як базовий елемент політичної системи суспільства	2	2	2	
	<i>Всього за модуль I</i>	8	12	10	
Змістовий модуль II. Прикладні проблеми політології					
8	Політичні режими	2	2	-	
9.	Політичні партії і партійні системи	2	2	2	
10.	Політична еліта і політичне лідерство	2	2	2	
11.	Політична культура і політична соціалізація	-	-	2	
12.	Вибори та виборчі системи	2	2	2	
13.	Політичні конфлікти	-	-	2	
14.	Світова політика і міжнародні відносини	-	2	2	
	<i>Всього за модуль II</i>	8	10	12	

Для факультету здоров'я людини і туризму

(IV курс, спеціальність «фізична реабілітація»)

		Кількість годин			
		Лекції	Семіна-ри	Са-мо-стій-на ро-бота	ІНД З
Змістовий модуль І.					
1.	Політика як соціальне явище. Предмет і методи політології	2	2	2	
2.	Політична влада	2	2	2	
3.	Політична система суспільства	2	2	2	
4.	Держава в політичній системі суспільства	2	2	2	
5.	Політичні партії і партійні системи	2	4	4	
6.	Політична еліта і політичне лідерство	2	2	2	
7.	Політична свідомість, культура та ідеологія	2	2	2	
8.	Основні сучасні ідейно-політичні доктрини	-	4	4	
9.	Вибори та виборчі системи	2	2	2	
	<i>Всього за модуль</i>	<i>16</i>	<i>22</i>	<i>22</i>	

Для факультету здоров'я людини і туризму

(спеціальність «туризм»)

№ тем и	Назви змістових модулів і тем	Кількість годин			
		Лекції	Семіна-ри	Са-мо-стій-на ро-бота	ІНД 3
Змістовий модуль І.					
1.	Політика як соціальне явище. Предмет і методи політології	2	2	2	
2.	Політична влада	2	2	2	
3.	Політична система суспільства	2	2	2	
4.	Держава в політичній системі суспільства	2	2	2	
5.	Політичні партії і партійні системи	2	2	2	
6.	Політична еліта і політичне лідерство	2	2	4	
7.	Політична свідомість, культура та ідеологія	2	2	2	
8.	Основні сучасні ідейно-політичні доктрини	-	2	2	
9.	Вибори та виборчі системи	2	2	2	
10.	Політичні конфлікти	2	-	4	
	<i>Всього за модуль</i>	<i>18</i>	<i>18</i>	<i>24</i>	

Для факультету підвищення кваліфікації, перепідготовки та заочної освіти

(спеціальності «фізичне виховання», «спорт»)

№ тем и	Назви змістових модулів і тем	Кількість годин			
		Лекції	Семіна-ри	Са-мо-стій-на ро-бота	ІНД З
Змістовий модуль I. Теорія та історія політики					
1.	Політика як соціальне явище. Предмет і методи політології	2	2	-	
2.	Еволюція світової політичної думки	-	2	4	
3.	Становлення і розвиток політичної думки в Україні (IX – XX ст.)	-	2	4	
4.	Політична влада	2	-	2	
5.	Політична система суспільства	2	-	-	
6.	Держава в політичній системі суспільства	4	-	2	
7.	Політичні режими	-	-	2	
	<i>Всього за модуль I</i>	<i>10</i>	<i>6</i>	<i>14</i>	
Змістовий модуль II. Прикладні проблеми політології					
8.	Політичні партії і партійні системи	2	-	2	
9.	Політичний процес і рішення	-	-	2	
10.	Політична еліта і політичне лідерство	2	-	2	
11.	Політична свідомість, культура та ідеологія	2	-	2	
12.	Основні сучасні ідейно-політичні доктрини	-	-	4	
13.	Вибори та виборчі системи	2	-	2	
14.	Політичні конфлікти	2	-	2	
15.	Світова політика і міжнародні відносини	-	-	4	
	<i>Всього за модуль II</i>	<i>10</i>	<i>0</i>	<i>20</i>	

Для факультету підвищення кваліфікації, перепідготовки та заочної освіти

(спеціальність «фізична реабілітація»)

№ тем и	Назви змістових модулів і тем	Кількість годин			
		Лекції	Семіна-ри	Са-мо-стій-на ро-бота	ІНД 3
Змістовий модуль I. Теорія та історія політики					
1.	Політика як соціальне явище. Предмет і методи політології	2	-	2	
2.	Еволюція світової політичної думки	-	2	4	
3.	Становлення і розвиток політичної думки в Україні (IX – XX ст.)	-	2	4	
4.	Політична влада	2	-	2	
5.	Держава в політичній системі суспільства	2	-	4	
6.	Політичні режими	-	-	2	
	<i>Всього за модуль I</i>	<i>6</i>	<i>4</i>	<i>18</i>	
Змістовий модуль II. Прикладні проблеми політології					
7.	Політичні партії і партійні системи	2	-	2	
8.	Політичний процес і рішення	-	-	4	
9.	Політична еліта і політичне лідерство	2	-	2	
10.	Політична свідомість, культура та ідеологія	2	-	2	
11.	Основні сучасні ідейно-політичні доктрини	-	-	4	
12.	Вибори та виборчі системи	2	-	2	
13.	Політичні конфлікти	-	-	4	
14.	Світова політика і міжнародні відносини	-	-	4	
	<i>Всього за модуль II</i>	<i>8</i>	<i>0</i>	<i>24</i>	

2. НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДИСЦИПЛІНИ «ПОЛІТОЛОГІЯ»

Тема 1. Політологія як система знань про політику

1. Політика як соціальне явище її взаємодія з іншими суспільними сферами

Політологія – наука про політику. Для розуміння предмету потрібно з'ясувати суть поняття «політика».

Стосовно розуміння цього поняття можна виділити декілька аспектів:

1. Політика як державне, регіональне і муніципальне управління;
2. Політика як партійна діяльність в процесі розподілу політичної влади;
3. Політика як діяльність груп тиску, спрямована на відстоювання інтересів соціальних груп на державному рівні;
4. Політика як масова участь у політичних процесах: виборах, референдумах, мітингах, маніфестаціях, тощо;
5. Політика як сукупність політичних інститутів, які здійснюють владу й управління суспільством.

Якщо в чотирьох перших випадках акцент робиться на розумінні політики як специфічної форми суспільної діяльності, то в п'ятому – як сукупності певних структур і закономірностей їх функціонування, які можна позначити поняттям «політична система». *Отже, якщо політичні явища розглядаються в їхньому діяльному аспекті – вживається термін «політика», якщо в структурно-функціональному – «політична система». Політику треба розуміти як форму суспільної діяльності, спрямовану на здобуття, використання, підтримку і повалення державної влади, реалізацію інтересів особи, соціальних груп на державному рівні.*

Політика в суспільстві завжди виражає і представляє певні суспільні інтереси. Інтерес – це об'єктивно зумовлений мотив діяльності окремої людини, соціальної спільноти, суспільства в цілому, спрямований на досягнення мети. Політичний інтерес має пряме або опосередковане відношення до влади для досягнення певних цілей: задоволення матеріальних потреб, піднесення добробуту, стабілізації суспільства, забезпечення умов для безпеки і свободи особи, реалізації власних владних амбіцій, а також розв'язання соціальних проблем, піднесення престижу тощо. Політичний інтерес виявляється як інтерес окремих осіб та соціальних груп передусім у формі всезагального, тобто у формі, яка має примусову силу для всього суспільства. Тим загальним є здебільшого необхідність збереження єдності і цілісності суспільства, становлення людини як вільної, унікальної і неповторної істоти. Отже, політика є, по-перше, виявом інтересів окремих осіб, соціальних груп, їх зіткненням і протиборством; по-друге – способом певної субординації цих інтересів,

підпорядкування їх найвищому началу, більш значущому й обов'язковому. Якщо у примітивних суспільствах політика слугує інструментом реалізації інтересів панування домінуючих груп, то в сучасному цивілізованому суспільстві – інструментом узгодження інтересів, підпорядкування їх більш загальному – національному інтересу, а також інтересам міжнародних спільнот і організацій. Усвідомлення політичних інтересів соціальними групами робить їх суб'єктами політики, а нерозуміння цих інтересів — об'єктами політики. *Суб'єкти політики* – це:

- особи і соціуми,
- спеціально створені установи й організації.

Об'єктами політики є всі явища політичного та суспільного життя, на які спрямована діяльність суб'єктів політики. Ними можуть бути елементи політичної, економічної, правової і культурно-духовної підсистем суспільства, а також соціуми й окремі особи.

Соціальні групи та особи, які не усвідомлюють своїх соціальних інтересів, не здатні виразити їх безпосередньо або через організовані форми тиску, стають об'єктами політичного маніпулювання, жертвами обману і самообману, тому що не розуміють, чиї інтереси виражає та чи інша ідеологічна течія. Наприклад, ідея про підтримку низьких цін державою за рахунок дотацій є для більшості в Україні популярною, але вигідна вона тільки монопольним структурам для власного збагачення і шкідлива для суспільної більшості, оскільки така підтримка розкручує спіраль інфляції.

Політика як суспільна діяльність співвідноситься з іншими формами суспільної діяльності – економікою, правом, мораллю, релігією.

Що стосується співвідношення *політики з економікою*, то в колишньому СРСР панувала думка, що економіка важливіша ніж політика, що більше треба займатися економікою, ніж політикою. Така думка є трансформацією в масовій свідомості марксистської ідеології «про первинність економіки щодо політики». Інша справа, що найважливішою стає політика в галузі реформування економіки, оскільки без неї неможливо розв'язати інші суспільні проблеми.

Співвідношення між економікою і політикою в історичному вимірі можна виразити таким чином:

1) закони економічного розвитку визначають зміст і соціальний вектор політики через економічні інтереси соціальних груп, зміну структури виробництва і споживання, технологічні інновації;

2) політичні інститути залежать від економічного розвитку, особливо у примітивних суспільствах;

3) політика стримує економічний розвиток або корегує його відповідно до соціальних і національних інтересів, особливостей історичної ситуації;

4) політика, враховуючи закони об'єктивного економічного розвитку, забезпечує спокійний перехід від одного економічного укладу до іншого;

5) політика має вирішальний вплив на економіку в перехідних суспільствах, оскільки може стабілізувати або дестабілізувати фінансову систему, стримати інфляцію або розкрутити інфляційну спіраль, створити нову економічну модель і тим самим дати поштовх для культурної модернізації або допустити стагнацію при еклектичному існуванні елементів старої і нової систем.

Політика і мораль як сукупність цінностей і норм неправового характеру пов'язані між собою. Громадськість намагається оцінити політику і політиків категоріями справедливості, честі, чесності, виходячи із цих цінностей і норм, які існують в суспільстві. Однак колективна мораль не завжди співпадає з універсальними цивілізаційними моральними принципами і тому етична оцінка політичної діяльності може мати спотворений характер відносно цивілізаційних моральних стандартів. Так, на Заході подружнтя невірність може зашкодити політичній кар'єрі, а у посткомуністичних країнах – звинувачення у корупційній діяльності не часто можуть перешкодити політичному успіху.

Крім цього, відсутність жорсткої політичної конкуренції, наявність договірних «нічийїх» між політичними угрупованнями, відсутність правових механізмів цивілізованого усунення своїх конкурентів з арени не дає змоги громадськості адекватно оцінити моральні якості політиків.

Співвідношення між політикою і мораллю можна звести до таких принципів:

- 1) політика завжди аморальна,
- 2) для досягнення високоморальних цілей (здобуття незалежності, утвердження слави і величі держави, тощо всі засоби (в тому числі і насильницькі) мають моральне виправдання,
- 3) ніяка мета не може виправдати аморальні засоби (насильство, брехню, підступність).

Останній принцип дедалі більше знаходить підтвердження у політичній практиці сучасного цивілізованого суспільства. При цьому треба сказати, що моральність політиків в її універсальному цивілізаційному значенні залежить також від ситуації, в якій функціонує політика, а саме:

- ефективності соціального контролю над владними структурами;
- умов політичної конкуренції,
- рівня політичної культури політичних еліт і мас.

Стосовно співвідношення політики і права потрібно зазначити, що ефективність правового регулювання залежить від рівності інтересів соціальних груп на політичній арені, а також від рівня економічного і культурного розвитку країни. Така рівнодія інтересів є основою для створення права, яке служить всьому суспільству, а не тільки окремим соціальним групам, як це має місце в посткомуністичних державах. Отже, врівноваження інтересів соціальних груп є умовою вироблення таких

правил гри, які не дають змоги одним жити за рахунок праці інших, тобто безжалісно відкидають паразитичні способи мислення і діяльності. Крім цього, правова система залежить від попередньої правової (а також політичної) культури та економічного розвитку, міжнародних відносин. Наприклад, серед сучасних політиків, незалежно від їхніх ідеологічних орієнтацій, знань чи певних інтересів, мало знайдеться таких, які прямо нехтували б принципами міжнародного права. Отже, право є результат погодження суспільних інтересів політичних суб'єктів через механізм державної влади з метою досягнення певного стану рівноваги, з одного боку, з іншого – умова розв'язання суспільних проблем у межах принципу права, а не принципу сили.

Якщо зіставити релігію і політику, то побачимо, що в історії домінування як церкви над державою, так і держави над церквою мало негативні наслідки. Тому сьогодні використання церкви в політичних цілях, а також втручання церкви в державні справи є суспільно-небезпечним явищем, Держава покликана забезпечити правові гарантії свободи людини і безпеки нації, а церква – умови для внутрішньої свободи людини, морального відродження народу,

Отже, політика як суспільна діяльність має такі ознаки:

1) мета політики – забезпечити панування одних соціальних груп над іншими, одних інтересів над іншими або узгодження соціальних інтересів; створення механізму реалізації спільної волі і спільного інтересу;

2) соціальна функція політики – управління соціальними процесами;

3) суб'єкти політики: держава, партії та соціальні групи, особи, які усвідомлюють свої інтереси, спроможні їх виразити і захистити на державному рівні;

4) політика передбачає поєднання практичної діяльності, науки і мистецтва. Тому політик повинен не тільки мати досвід політичної діяльності, але й володіти глибокими гуманітарними знаннями (юридичними, соціологічними, економічними), вміти впливати на людей, вибирати найбільш оптимальні варіанти комунікації з масами;

5) засобами політики є сила, право і мораль. *Сила* як сукупність матеріальних та організаційних засобів примусу й насильства, домінувала в політиці впродовж всієї історії людства. В сучасних цивілізованих країнах переважають здебільшого *право і мораль*. Оптимальне поєднання, незалежно від історичної ситуації, сили, права і моралі потрібне завжди. Якщо не буде розумного співвідношення цих засобів, політика втрачає свою здатність виразити інтегрований суспільний інтерес. Скажімо, якщо сила влади не обмежена правом, – це деспотія, і навпаки, якщо влада не спроможна забезпечити виконання правових норм – це розгул анархії і охлократії. Співвідношення між правом і силою в політиці здебільшого залежить від морального стану суспільства. Низький рівень морального

стану суспільства потребує збільшення сили влади, а високий – посиленого правового регулювання.

2. Політологія як наука і навчальна дисципліна, її взаємодія з іншими науками

Поняття «політологія» утворилося з двох грецьких слів – *politike* (державні справи) і *logos* (вчення). Політична наука як самостійна сфера знань виникає на рубежі Середньовіччя та Нового часу, коли мислителі почали пояснювати політичні процеси з допомогою «земних», а не релігійно-міфологічних аргументів. Основи наукової політичної теорії закладають *Н.Макіавеллі, Ж. Боден, Т. Гоббс, Дж. Локк, Ш. Л. Монтеск'є, Дж. Віко* та ін. У цей час спеціальна галузь знань про політику іменується по-різному – політичне мистецтво, політичне вчення тощо.

Політологія як самостійна навчальна дисципліна почала формуватися в другій половині XIX ст. У 1857 р. *Ф.Лейбер* починає читати цей курс у Колумбійському коледжі, в 1880 р. у цьому ж коледжі створюється перша Школа політичної науки, що поклало початок активному формуванню в США системи політологічних навчальних і наукових закладів. 1903 роком датується створення *Американської асоціації політичних наук*.

У 1896 р. італійський політолог і соціолог *Г. Моска* публікує книгу «*Елементи політичної науки*», що дає підстави говорити про поширення політичної науки у Європі починаючи з кінця XIX ст. Процес остаточного становлення політології завершився на *Міжнародному колоквиумі з політичних наук* (Париж, 1948 р.), який був організований ЮНЕСКО, і де було визначено зміст предмета цієї науки та рекомендовано включити курс політології для вивчення в системі вищої освіти як загальнообов'язкової дисципліни.

У радянський період розвитку України політичні проблеми розглядалися такими навчальними дисциплінами, як науковий комунізм, історія КПРС, теорія держави і права та ін., проте їх вивчення мало догматичний, однобокий характер. Політологія як новий навчальний курс починає викладатися а усіх вищих навчальних закладах України. При Київському національному, Одеському, Дніпропетровському, Харківському, Львівському університетах та інших освітніх закладах здійснюється підготовка спеціалістів, захищаються кандидатські та докторські дисертації, видається чимало наукової та навчальної літератури, спеціальні журнали та збірники.

У визначенні політології є кілька точок зору:

• її називають *метатеорією політики*, яка інтегрує усі галузі наукового знання про політику, зокрема:

- політичну філософію,
- політичну соціологію,
- політичну психологію,

- політичну географію,
- демографію та ін.;

- ототожнюють політологію з *політичною соціологією*, які, на думку Р. Арона, М. Дюверже, С. Лінсета, мають однаковий предмет дослідження і використовують однакові підходи при його дослідженні;

- вважають, що політологія як *загальна теорія політики* досліджує політику як цілісний об'єкт, а її предметом є специфічні закономірності, притаманні лише цьому особливому виду людської діяльності;

- трактують політологію як *систему закономірностей розвитку та функціонування політичної культури*, в межах якої відбувається політична діяльність;

- іноді політологію визначають як *науку про закономірності розвитку та функціонування демократії*, її змісту, місця і ролі у політичному житті суспільства;

- поширеним є сприйняття політології як *науки, що вивчає політичну систему як сукупність владних інститутів та політичну владу як основу розвитку і функціонування політичної системи*.

Враховуючи багатозначність основного терміну «політика», яким оперує політологія, і можливості різноманітних способів її характеристик, політологія, на нашу думку, – це наука про політику, про закономірності розвитку політичного процесу, про функціонування політичної системи і влади, про сутність, форми, методи діяльності суб'єктів політики.

Як *навчальна дисципліна*, політологія включає у себе такі *основні дидактичні одиниці*:

- предмет політології та її методологія;
- історія світової політичної думки;
- розвиток політичної думки в Україні;
- теорія влади і владних відносин;
- політична система суспільства;
- політична культура;
- політичні партії та партійні системи;
- політичні еліти та лідерство;
- світовий політичний процес;
- політичне прогнозування та ін.

Усю *сукупність проблем, які вивчає політологія*, можна згрупувати у такі умовні розділи:

- вступ до політології,
- історія політичних вчень,
- теоретична та практична політологія.

Головне завдання політології як навчальної дисципліни – опрацювання і таке викладення загальнотеоретичного і практичного матеріалу, щоб відповідно до завдань політологічної підготовки спеціалістів будь-якого

профілю, у доступній формі дати їм необхідний мінімум наукових політологічних знань.

Об'єктом дослідження політології є сфера політики, політична дійсність, політичне життя особи й суспільства. Політична сфера вивчається й аналізується у поєднанні з особливостями її розвитку, функціонування, зв'язками з економічною та духовною сферами суспільства. Політична сфера є взаємодією в політичному процесі великих і малих соціальних груп, об'єднань громадян, окремих індивідів. Політична сфера включає у себе й соціально-політичні інститути та організації, через які відбувається взаємодія між окремими суб'єктами політики.

Предметом політології є конкретні прояви, процеси, відносини політичної дійсності, які вивчаються політологами. Наприклад, сюди відносять такі феномени:

- політична культура,
- ідеологія,
- політичні еліти,
- політичні партії та громадсько-політичні організації, рухи,
- владні відносини,
- держава,
- політична система,
- політична діяльність,
- політичне лідерство тощо.

Для вітчизняної політології особливо актуальними є проблеми трансформації політичної системи, політичних інститутів та політичних відносин, становлення громадянського суспільства і правової держави, здійснення політичних реформ, становлення багатопартійності тощо.

У цілому усю сукупність проблем, які є предметом політології, можна розділити на такі основні групи:

- ідейно-теоретичне і соціально-філософське підґрунтя політичних процесів і явищ, яке систематизує ознаки і характеристики політики, політичні парадигми, які відповідають конкретному історичному періоду;
- політичні системи, політична влада, політичні режими (умови їх розвитку і зміни), держава, політичні партії, суспільні рухи;
- політичні процеси, політична діяльність, політична участь політична поведінка.

Політологія взаємодіє з рядом наук, предметом дослідження яких є окремі аспекти політичної дійсності. Зокрема, це:

- політична філософія,
- політична соціологія,
- політична психологія,
- теорія міжнародної політики,
- етнодержавознавство,

- історія держави і права,
- політична географія (геополітика) та ін.

Політична філософія вивчає політику як цілісність, її природу, вона розробляє загальні критерії оцінки політики, ідеали та нормативні принципи організації суспільства. Політична філософія акцентує увагу на сутності природи політичного світу (добро – зло, справедливість – несправедливість, збереження – зміни і т. д.).

Політична соціологія є наукою про взаємодію політичного суспільства (держави) з громадянським суспільством, взаємодію політичних і соціальних процесів. Для політології надзвичайно корисними є методологічні розробки соціології щодо проведення емпіричних досліджень (анкетування, контент-аналізу, експертних опитувань тощо). Соціологія дає політології інформацію про функціонування суспільства як системи, про взаємодію різних соціальних груп в аспекті політичних відносин.

Політична географія вивчає взаємозв'язок політичних процесів з просторовим розташуванням держави. Політична історія вивчає політичні теорії, погляди, інститути, події у їх хронологічній послідовності та взаємозв'язку. Політична психологія досліджує соціально-психологічні складові політичного життя суспільства, які формуються на рівні політичної свідомості націй, соціальних груп, окремих особистостей та ін. Вона вивчає вплив на політичну поведінку свідомості, підсвідомості, емоцій, волі людини, її ціннісних орієнтацій. Теорія міжнародної політики має предметом свого дослідження зовнішньополітичну діяльність держав, об'єднань громадян, проблеми війни та миру, запобігання виникненню міжнародних конфліктів і їх врегулювання тощо.

В останнє десятиріччя виникло чимало спеціальних політичних дисциплін, як-от *політичне моделювання, аналіз політичного дискурсу (мови і спілкування)*. Такі науки як кібернетика, логіка, статистика, теорія систем дають політології форму, кількісне вимірювання, конструкції подачі наукових повідомлень з погляду абстрактних тлумачень політичних явищ і процесів.

3. Методи, функції та завдання політичної науки

Методологічна основа політології складається з загальнотеоретичних досліджень політики на рівні філософського обґрунтування її природи, теорій середнього рівня, які спрямовані на дослідження і формування окремих концепцій політичного маркетингу, та конкретних емпіричних досліджень різних елементів політичної ситуації.

До *загальнотеоретичних методів* відноситься:

- структурно-функціональний,
- метод конфліктології,
- метод символічного інтераціоналізму та обміну,
- метод біхевіоризму.

До *емпіричних (прикладних)* методів належать:

- метод вибіркового дослідження,
- метод польового дослідження,
- метод прихованого спостереження,
- метод експерименту.

Політологія як суспільствознавча та навчальна дисципліна виконує ряд теоретичних та практичних функцій, серед яких:

- описова (дескриптивна),
- прогностична (функція наукового передбачення),
- інструментальна (технологічна),
- пояснювальна (інтерпретаційна),
- ідеологічна (програмова).

Описова функція полягає у пошуку відповідей на запитання: якою насправді є політична дійсність? У чому її природа та специфіка? Хто виступає суб'єктом політики?

Пояснювальна функція дозволяє знайти відповіді на запитання: чому певні факти політичної дійсності існують? Чому ці факти мають саме такі властивості?

Прогностична функція полягає у відповіді на запитання: якою буде політична дійсність у майбутньому або коли відбудуться певні події. Результатом цієї функції є поява прогностичних гіпотез. Велике значення мають дослідження комплексних політичних проблем, бо вони дають можливість створити цілісну картину майбутнього розвитку основних сфер політичного життя, передбачити можливість настання негативних наслідків, спланувати шляхи і засоби оптимізації політичного керівництва й управління. В умовах сучасної української реальності зростає роль прогнозування політичної поведінки соціальних суб'єктів та наслідків проведення політичних акцій.

Інструментальна (технологічна) функція пов'язана з пошуками відповідей на запитання щодо вибору форм і видів політичної дії з метою досягнення бажаного результату. *Ідеологічна (програмова) функція* полягає у розробці стратегії та напрямків розвитку суспільства, його політичних інститутів, політичних процесів тощо. Серед інших функцій політології – *методологічна* (охоплює способи, методи і принципи теоретичного дослідження політики і практичної реалізації набутих знань), *світоглядна* (утверджує цінності, ідеали, норми, які характеризують цивілізовану політичну систему, політичну культуру соціальних суб'єктів, функція політичної соціалізації (забезпечує процес включення людини в політичну сферу життя суспільства і формування певного типу політичної культури). Безумовно, усі зазначені функції тісно пов'язані між собою і взаємодіють із загальними функціями політики, які виступають у цивілізованому суспільстві на перший план.

Перші спроби сформулювати *завдання політології* як навчальної дисципліни зроблені у доповіді комітету Американської асоціації політичних наук «Завдання політичної науки» (1951 р.). *До основних завдань викладання політології відноситься:*

- підготовка студента до виконання ролі громадянина;
- підготовка до участі у суспільно-політичному житті, тобто політична соціалізація студентської молоді;
- органічне поєднання політологічної думки України зі світовим політичним знанням;
- подолання стереотипних, уявлень про політику, як про виключно арену для боротьби, протистояння, конфлікту та засвоєння громадянами норм цивілізованої політичної поведінки, культури політичного спілкування та ін.

Тема 2. Еволюція світової політичної думки

1. Політична думка Стародавнього Сходу та політичні доктрини античності. Римське право і політика

Перші соціально-політичні погляди мали релігійно-міфологічний характер і лише XI - VIII ст. до н. е. відбувається перехід до відносно раціонального погляду на світ в цілому та державу, зокрема. Це проявляється у вченнях *Конфуція*, *Мо Цзи*, *Лао-цзи* (Китай), *Будди* (Індія), *Заратустри* (Персія) та ін.

Фундаментальну роль в історії політичної думки Китаю відіграло вчення *Конфуція*, викладене в укладеній його учнями книзі «*Бесіди та судження*». Конфуцій розвиває патріархальну концепцію держави: держава – це велика сім'я, а влада імператора є чимось на зразок влади батька. Відносини правителів і підданих схожі на відносини у сім'ї, де молодші залежні від старших. Соціально-політична ієрархія будується на принципі нерівності людей: «темні люди» (простолюдини) повинні підпорядковуватися благородним мужам. Конфуцій виступав за аристократичну форму правління; його ідеалом було керівництво аристократів, яких характеризували знання та добродієність, а не походження та багатство. Конфуцій був прихильником ненасильницьких методів правління, відданості правителю, абсолютному послууху усім «старшим». Політична етика Конфуція спрямована на досягнення внутрішнього миру між верхами та низами суспільства; він відкидав бунти, війни, завойовницькі походи, боротьбу за владу.

Школа *даосизму* заснована в VI ст. до н. е. китайським мислителем *Лао-цзи*. Даосисти виходили з того, що людина – частина природи, і знаходить своє щастя у єдності з природою. Цивілізація є джерелом нещастя, бо людина втрачає спокій. Держави повинні бути маленькі, з нечисельним населенням. Лао-цзи називають одним із перших анархістів за його засудження доцільності існування держави. Ідея даосизму передбачала створення міні-держав на рівні сіл, общин; правителям рекомендувалося якнайменше втручатися у природний плин життя.

Однією з провідних течій давньокитайської політичної думки є *легізм*, засновником якого є *Шан Ян*. Легісти вважали, що держава повинна ліквідувати розпушеність народу, встановлювати певні еталони в думках і діях усіх громадян. Вони виступали за укріплення чиновницького та карального апарату, запровадження жорстких норм, що регламентують усі сфери життя і виконання яких забезпечується під загрозою покарання. Легісти були проти нагромадження громадянами приватної власності. Апарат управління був суворо централізований. Будь-яке прагнення особи до самостійності, творчості вважалось злочином. Легісти ділили суспільство на два класи: ті, хто правлять, і ті, ким управляють. Легізм сприяв утвердженню деспотії.

Китайський мислитель *Мо-Цзи* виступав із ідеями виборності правителя, соціальної рівності людей. Він критикував соціальну несправедливість, засуджував аристократизм і закликав до проведення реформ на користь народу. Він вважав, що здійснення реформ передбачає не тільки використання звичаїв, а й запровадження законів.

Політичні доктрини античності. В історії давньогрецької політичної думки виділяються три етапи:

I етап (IX – V ст. до н. е.) пов'язаний із становленням старогрецької державності і представлений *Гомером, Гесіодом, Салоном, Гераклітом, Піфагором* і піфагорцями, «семи мудрецьми» та ін.;

II етап (V – I половина IV ст. до н. е.) припадає на час розквіту старогрецької філософської та політичної думки. Цей етап представлений вченнями *Демокріта, софістів, Сократа, Платона, Арістотеля*;

III етап (II половина IV ст. – II ст. до н. е.) характеризується занепадом старогрецької державності; погляди цього періоду розвитку політичної думки відображені в ученнях *Епікура, стоїків, Полібія*.

На думку старогрецького політичного та державного діяча *Солона*, держава потребує таких законів, які поєднали б право і силу. У результаті проведених ним реформ, політичні права громадян почали залежати не від походження, а від розміру їх власності. Видатний афінський реформатор вважає, що беззаконня та міжусобиці – найбільше зло, а порядок і закон – найбільше добро для держави.

Піфагор і його послідовники – піфагорійці (*Архіт, Лізіт, Філолай* та ін.) критикували й виступали за правління аристократів – розумової та моральної еліти суспільства. Вони першими розпочали теоретичну розробку поняття «рівність». Справедливість, на думку піфагорійців, полягає у рівній віддачі за рівне. Найбільшим злом вони вважали анархію. На їх думку, людина за своєю природою не може обійтися без керівництва та належного виховання. Піфагор писав: «Правителі повинні бути не тільки людьми знаючими, але й гуманними».

Політичні погляди *Геракліта* можна зрозуміти тільки у контексті його філософського світогляду. На його думку, усе знаходиться у вічному русі: «Не можна двічі увійти в одну і ту ж річку». Геракліт твердив, що люди нерівноцінні одні одним, нерівні між собою; більшість людей не розуміють сенсу того, з чим стикаються, і за це Геракліт критикував демократію. Демократію він розглядав як правління «нерозумних», а ідеальною формою правління вважав аристократію, під якою розумів не родову знать, а аристократію духу. Геракліт відстоював думки, що в основі державного управління повинна лежати поміркованість, яка дозволить із допомогою законів узгодити суперечливі інтереси.

Демокріт розглядав політику як найважливіше мистецтво, завдання якого – забезпечити інтереси вільних громадян поліса. Як прихильник демократії,

він вважав, що держава – це спільна справа усіх її громадян. Ідеалом Демокріт вважав синтез демократії з таким ладом, де обрані народом правителі були б людьми високого інтелекту та моралі. Для того, щоб держава була упорядкована, необхідні є однодумство та морально-соціальна солідарність усіх. Закон розглядався Демокрітом як примусовий засіб, спрямований проти тих, хто з огляду на свою розумову та моральну неповноцінність, добровільно не надаються до добродесної поведінки.

З іменем *Сократа* пов'язане виникнення *моральної філософії*. На його думку, закони є основою держави, без них неможлива моральна організація державного життя. Він виступав за однодумство громадян, без якого неможливе ефективне управління державою. Сократ був принциповим прибічником законності. Він виділив такі форми правління:

- *царство* – влада, яка ґрунтується на волі народу та засновується на державних законах;
- *тиранія* – влада, яка базується на сваволі правителя (тирана), а не на законах;
- *аристократія* – це правління кращих громадян, які виконують закони;
- *плутократія* – влада, яка походить від багатства;
- *демократія* – влада, яка походить від волі усіх.

Критикуючи демократію, Сократ наголошував, що основний її недолік – некомпетентність посадових осіб, обраних випадково (шляхом жеребкування), а тому цю форму правління треба удосконалити у напрямку компетентного управління. Сократ першим сформулював концепцію договірних відносин між державою та її громадянами. Можливість політичної свободи він пов'язував із пануванням мудрих і справедливих законів.

Платон увійшов в історію політичної думки творами «*Держава*», «*Політика*», «*Закон*». У діалозі «*Держава*» він розробив концепцію «*ідеальної держави*», суть якої полягає у тому, що кожен член суспільства мав «робити своє» і «лише своє», не роблячи того, що є обов'язком інших громадян. Для ідеальної держави характерний поділ праці та відмінності між моральними якостями громадян; у відповідності з цим держава складається із трьох верств громадян: правителів, воїнів, виробників. Справедливість полягає у тому, щоб кожен працював згідно власних задатків і дотримувався відповідного місця в суспільстві. Правителі, які природою наділені розумом і мали нахил до роздумів, правили б, воїни – захищали б державу.

Ці обидва стани мали керувати третім, до якого входили ремісники і землероби. Правителі і воїни не мали сімей, воїни не мали права на приватну власність. Дітей виховувала держава, жінки мали рівні права з чоловіками. Усе життя громадян в ідеальній державі Платона мало підпорядковуватися інтересам держави. Справедливість, на думку Платона, це коли у правителів переважає мудрість, у воїнів – мужність і сила, у виробників – поміркованість. Ідеальною формою держави Платон вважав аристократію.

На політичну тематику *Арістотелем* були написані твори «*Політика*», «*Афінська політика*», «*Риторика*», «*Етика*». Держава, за Арістотелем, виникла природним шляхом для задоволення життєвих потреб громадян, але мета її існування – досягнення блага людей. Арістотель першим назвав людину «*істотою політичною*», тобто такою, що може жити лише у державі. На його думку, «природа вселила в людину прагнення до державного об'єднання». Арістотель першим розділив владу на законодавчу, виконавчу та судову: Він розрізняв правильні та неправильні форми держави: *правильні* – монархія, аристократія, політея; *неправильні* – тиранія, олігархія, демократія. Найправильнішою формою держави Арістотель назвав політею, під якою розумів правління більшості в інтересах загального блага. Мислитель виділяв такі класи давньогрецького суспільства: хлібороби, ремісники, торговці, наймані робітники, заможні люди, військові, судді, посадові особи; найкориснішим класом вважав клас хліборобів.

Арістотель розробив питання про громадянство. Громадянином, на його думку, був той, хто «володів сукупністю громадянських прав, захищав поліс, брав участь в управлінні, суді». Мислитель виправдовував рабство як «річ натуральну». У цілому Арістотель пов'язував політику з моральністю (доброчесністю) та етикою, що є вступом до політики.

Для *Епікура* характерна аполітичність, проповідь неучасті у активному політичному житті. Він один із перших стверджував, що оскільки людина є суспільною історією, то саме суспільство сформувалося шляхом суспільного договору. Епікур був прихильником поміркованого варіанту античної демократії, за якої панує закон у поєднанні з самостійністю особистості. Вважав, що головна мета державної влади – це гарантувати людям безпеку, навчити їх не заподіювати шкоди один одному. Для Епікура характерне трактування закону як засобу захисту «мудрих» (тобто, людей етично досконалих) від «натовпу». Діяльність держави та закону повинні відповідати уявленню про справедливість.

Засновником *стоїцизму* був давньогрецький мислитель *Зенон*. Стоїки вважали, що в основі громадянського співжиття лежить природний потяг людей один до одного. Держава є не штучне, умовне, договірне утворення, а природне об'єднання. Рабство, на думку стоїків, не має оправдання, бо воно суперечить загальному світовому співгромадянству людей. Зенон відстоював думку, що в ідеальному суспільстві не повинно бути станових різниць, усюди повинні існувати однакові порядки. Найкращим державним ладом є «поєднання демократії, царської влади і аристократії».

Політичні погляди видатного грецького історика *Полібія* викладені у багатотомній праці «*Всесвітня історія*». Він вважав, що історія виникнення держави та зміна її форм відбувається по кругообігу й проходить шість основних стадій: царство, тиранія, аристократія, олігархія, демократія, охлократія. Найкращою формою правління є поєднання царської влади,

аристократії, демократії; така змішана форма забезпечує стабільність у державі.

Римське право і політика. Усю історію Древнього Риму прийнято поділяти на три етапи:

- царський (754 – 510 рр. до н. е.);
- республіканський (509 – 28 рр. до н. е.);
- імператорський (27 р. до н. е. – 476 р. н. е.).

Єдина римська імперія у 395 р. н. е. була остаточно розділена на Західну зі столицею у Римі та Східну із столицею у Константинополі. Східна Римська (Візантійська) імперія проіснувала до 1453 р.

Давньоримська політична наука розвивалася під впливом давньогрецьких концепцій, вчень Сократа, Арістотеля, стоїків, Полібія та ін.

Відомий римський державний діяч, оратор, мислитель *Марк Тулій Ціцерон* увійшов в історію політичної думки працями «*Про державу*», «*Про закон*», «*Про обов'язки*». Державу Ціцерон визначав як справу, надбання усього народу. Він наголошував, що «народ – не будь-яке об'єднання людей, зібраних разом якимось чином, а об'єднання людей, пов'язаних між собою згодою в питаннях права та спільністю інтересів». Тобто, держава є узгодженим правовим спілкуванням громадян. Головною причиною походження держави є вроджена потреба людей жити разом та необхідність охорони власності.

У залежності від кількості суб'єктів влади в державі, Ціцерон ділив держави на монархію (царську владу), аристократію (владу оптиматів), демократію (народну владу), причому вказував, що у природі існує кругообіг цих форм. Ідеалом Ціцерон вважав змішану форму, яка мала б елементи трьох названих форм держави; вона привела б до загальної ріності та міцності держави.

Ціцеронові належить першість у закладенні основ міжнародного права. Він сформулював принцип необхідності дотримання зобов'язань за міжнародними договорами. Війну Ціцерон характеризує як вимушений акт, припустимий тільки у випадку безуспішності мирних переговорів. Усі війни він поділяв на справедливі (насамперед, оборонні) та несправедливі.

Одним із найвідоміших представників римського стоїцизму був *Луцій Анней Сенека*. Він відстоював ідею духовної свободи усіх людей незалежно від їх місця у суспільстві. Не заперечуючи проти рабства як суспільно-політичного інституту, Сенека, проте, відстоював людську гідність раба і закликав до гуманного ставлення до рабів. Він був схильний до проповіді космополітизму, індивідуалістичної етики, морального самовдосконалення.

2. Основні риси політичної думки епохи Середньовіччя та Відродження

Епоха Середньовіччя припадає на V-XVI століття. Напротязі цього значного періоду політичні погляди активно розвивалися та зміцнювалися. Три великі етапи включає у себе ця еволюція:

1) *ранньофеодальний* (кінець V – середина XI ст.). На цьому етапі держави спочатку організовуються у великі, але слабо інтегровані монархії, але потім розпадаються на окремі політичні утворення;

2) *етап розвитку феодального ладу* (середина XI – кінець XV ст.). Для нього характерні централізовані станово-представницькі монархії;

3) *етап пізнього Середньовіччя* (кінець XV – початок XVII ст.). Державність характеризується переважно абсолютними монархіями.

Глибокий відбиток на розвитку політичної думки наклали християнство та римо-католицька церква. Впродовж усієї епохи Середньовіччя йшла жорстока боротьба між папством і світськими феодалами, монархами за керівну роль у суспільстві. Центральною проблемою політичної думки було питання про те, яка влада (організація) повинна бути пріоритетною: духовна (церква) чи світська (держава). За домінування церковної влади виступали *Тома Аквінський, Августин*, а за пріоритет світської – *М. Падуанський, В. Оккам, А. Данте*.

Філософ і теолог *Тома Аквінський* запозичив у Арістотеля ідею про людину, як істоту політичну, а також думку про те, що держава, як ціле, логічно випереджує індивідів, що її складають, й благо держави є важливіше за благо її громадян. Держава є необхідною; на її чолі стоїть світська влада, але вона є вторинною, бо всі види влади на землі є від Бога. Головним завданням державної влади є сприяння державному благу, збереженню миру і справедливості у суспільстві. Народ має право скинути владу несправедливого та жорстокого монарха, якщо він посягає на права церкви. Найкращою формою правління Тома Аквінський вважав монархію, зокрема такий її різновид, як монархія політична, у якій влада правителів залежить від закону та не виходить за його рамки.

Італійський мислитель, політичний діяч *Марсилій Падуанський* сформулював свою доктрину у праці «*Захисник миру*» (1324). Він заперечував претензії Папи на владу над світом, бо це суперечило Святому Письму, за яким влада духовна мала бути відділена від світської. Відповідальність за всі біди та нещастя у світі Марсилій Падуанський покладає на церкву; усі негаразди припиняться, якщо церковники займатимуться виключно сферою духовного життя людей. Церква повинна бути відділена від держави та підпорядкована світській політичній владі.

Марсилій Падуанський відстоював тезу, що джерелом будь-якої влади (як світської, так і духовної) є народ. Народ є носієм суверенітету та верховним законодавцем. Але народ у розумінні Марсилія Падуанського – це не усе

населення, а лише його найдостойніша частина. Усе суспільство мислитель ділив на вищу категорію (військові, священики, чиновники), яка дбає про загальне благо, та нижчу категорію (торговці, землероби, ремісники), яка дбає лише про свої приватні інтереси. Марсилій Падуанський одним із перших почав проводити чітке розмежування законодавчої та виконавчої влади. На його думку, законодавча влада визначає компетенцію й організацію виконавчої влади. Мислитель виступав за виборність монарха та державних посадових осіб.

Держава для М. Падуанського – це світський інститут, який розвивається за власними законами. Держава виросла із сім'ї, як найпростішого елементу людської асоціації. З появою держави М. Падуанський пов'язує появу політичної влади. Держава, на його думку, є досконалою, якщо вона добре управляється, має хороші закони, а також виконує функції, що забезпечують підтримку миру. Саме Падуанському належить трактування миру, як засобу для досягнення «*громадянського щастя*». Досягається мир тоді, коли кожен у державі отримує можливість безперешкодно займатися своєю діяльністю, а усі органи держави функціонують узгоджено. М. Падуанський був проти підпорядкування політики засадам релігії та моралі. В цілому його творчість свідчить про рішучий розрив з теологічною традицією у поглядах на державно-правові явища.

Загальна характеристика політичної думки епохи Відродження (Ренесансу). Термін «Відродження» на початку означав факт відновлення в культурі видатних досягнень античної цивілізації, втрачених у епоху Середньовіччя. Згодом це поняття починає використовуватися на позначення усього комплексу змін, які відбувалися у Європі. Серед цих змін – формування національної державності, криза римо-католицької церкви, формування гуманістичної системи цінностей. Ця епоха припадає на середину XIV – початок XVII ст. і характеризується постановкою у центр уваги людини з її потребами та поглядами. Підставою для цього були економічні, духовні та інші чинники, зокрема, зростання авторитету науки, падіння впливу церкви. Реформація, крах схоластичної системи, поширення раціоналізму.

Для епохи Відродження характерний гуманізм, визнання унікальності кожного індивіда, заклик до автономії особистості. Мислителі Відродження вважали, що доля людини визначається не її знатним походженням, конфесійним статусом, а виключно її активністю, доблестю, благородством. Головними чеснотами особи стають громадянський обов'язок, безкорисливе служіння загальній справі. Ідеалом вважалася держава з республіканським устроєм, яка опиралася на принцип рівності та справедливості, гарантією яких мало бути прийняття й дотримання законів, зміст яких гармоніював із єством людини.

Політична думка епохи Відродження у своєму розвитку пройшла три етапи:

1) *гуманістичний або антропоцентричний* (середина XIV – середина XV ст.). Характеризується протиставленням середньовічному теоцентризму інтересу до людини у її стосунках зі світом;

2) *неоплатонічний* (середина XV – перша третина XVI ст.). Відзначається постановкою проблеми соціального буття;

3) *натуралістичний* (середина XVI – початок XVII ст.). На цьому етапі закони природи намагаються застосовувати до пізнання соціальної дійсності.

Політичні вчення епохи Реформації. Реформація – це широкий антифеодальний і антикатолицький рух в I половині XVI ст., який заклав початок *протестантизму*. Реформація означала рух за необхідність удосконалити церкву, світські порядки, правові інститути. Якщо для Відродження головним було визнання людської гідності, то провідною тенденцією Реформації було прагнення відновити чистоту християнської релігійності. Для Реформації дуже показова обов'язковість жорсткого підпорядкування людини громаді.

Лідером Реформації був *М. Лютер*, який виступав не лише проти засилля папської влади, але й за зменшення влади церкви взагалі. У 1517 р., ставши свідком продажу індульгенцій, він прибив до дверей храму у м. Віттенберг свій твір «*95 тез*», закликаючи до публічної дискусії. Провідною думкою тез була неприпустимість перетворення продажу індульгенцій у засіб збагачення церкви за рахунок духовного розбещення віруючих. Тобто, М. Лютер викривав користолюбство тогочасної верхівки католицької церкви, ставив під сумнів законність усіх покарань і платежів, які церква накладала на віруючих. Хоча диспут над тезами був заборонений, вони сприяли об'єднанню різних верств громадян у боротьбі за релігійну та національну незалежність Німеччини.

Провідними ідеями М. Лютера були:

- необхідність всенародної боротьби з папством під проводом світської влади;
- безумовний послух народу світській владі;
- ідеалом є сильна та стабільна абсолютна монархія;
- світська влада не є ідеальною, а лише стримує явне зло;
- необхідним є законний примус з боку держави;
- монарх як суб'єкт верховної влади є вільним від морально-релігійних обмежень; його дії підвладні лише «судові розуму» та вищим законам;
- піддані мають право на незалежні переконання, а у випадку переслідування за них – право на опір.

Реформістський рух не був цілісний; в результаті розколу у ньому утворилося два напрямки: бюргерсько-князівський (очолював М. Лютер) і плебейсько-селянський (очолював Т. Мюнцер).

Реформація у розумінні *Т. Мюнцера* – це соціально-політичний переворот, який повинні здійснювати селяни та міська біднота. Саме ці найзнедоленіші

верстви суспільства здатні встановити новий суспільний лад. Т. Мюнцер виступав за ненасильницьку ліквідацію феодального ладу і за встановлення такого порядку, в якому жоден християнин не мав би приватної власності, не посідав би урядової посади. Його ідеалом був суспільний устрій, позбавлений майнового розшарування; оскільки всі люди рівні перед Богом, то всі вони повинні бути рівні на Землі.

Другим, крім лютеранства, напрямком Реформації був кальвінізм. Основні його ідеї викладені у праці Ж. Кальвіна «*Настанови в християнській вірі*» (1536). На відміну від лютеранства, яке ставило церкву у залежність від держави, кальвінізм зберігав щодо останньої незалежність. Відкрита непокора і повалення правителя-тирана допускається, на думку Ж. Кальвіна, лише тоді, коли використані всі способи пасивної непокори, легальні форми боротьби. Найкращою формою правління Ж. Кальвін вважав олігархічну організацію управління державою. Ідеалом є встановлення теократії (республіки святих).

Ідеологом французького реформаторства був Ж. Боден. Він виступав на захист віротерпимості, вимагав сильної влади, котра б поважала закон, захищала свободу совісті. Ж. Боден першим сформулював і обґрунтував поняття суверенітету як ознаки держави. «Суверенітет – це абсолютна і постійна влада держави... Абсолютна, не пов'язана жодними законами влада над громадянами і підданими». Серед суттєвих ознак суверенітету держави Ж. Боден називав право видавати і скасовувати закони, оголошувати і заключати мир, призначати вищих посадових осіб, здійснювати суд в останній інституції, помилувати. Вище за носія суверенітету є тільки Бог і закони природи.

Державу Ж. Боден визначав як правове управління багатьма родинами і тим, що їм належить, відповідно до справедливості та законів природи. Основною держави є сім'я. Ж. Боден вважав, що держава виникає шляхом завоювання, насильства, панування однієї групи над іншою. Виникнення різноманітних форм держави Ж. Боден ставив у залежність від географічного становища та природних умов кожного народу. Серед форм правління виділив демократію, аристократію, монархію; до перших двох відносився негативно, бо при демократії дуже багато законів і влад, а загальні справи є в занепаді. Що ж до аристократії, то серед знатних людей розумних небагато і, як наслідок, управляє нерозумна більшість. Найкращою формою правління Ж. Боден вважав обмежену законами монархію, де суверенітет повністю належить монарху, а управління країною здійснювалося б на аристократичних і демократичних принципах.

Вчення про політику Н. Макіавеллі. Італійський державний діяч та мислитель Н. Макіавеллі увійшов в історію політичної думки творами «*Володар*» (1513), «*Міркування на першу декаду Тіта Лівія*» (1519), «*Історія Флоренції*» (1532) та ін. У центрі власного світобачення Н. Макіавеллі поставив людину, яка у своїй діяльності керується приватними інтересами, зумовленими прагненням зберегти та примножити власність. Він писав:

«Людина швидше пробачить смерть свого батька, ніж втрату майна». Людський егоїзм вимагав створення держави, яка б врегулювала поведінку індивідів.

Н. Макіавеллі розглядав державу як певний політичний стан суспільства, що характеризувався специфічними відносинами між володарями та підвладними, організованою політичною владою, юстицією, законами. Він виділяв такі конституційні види влади: *монархія, аристократія, демократія*. Кожен із цих видів був нестабільний; ідеальним є змішаний тип влади, який урівноважував би інтереси різних соціальних груп, багатих і бідних. Н. Макіавеллі виступав з ідеєю контролю та рівноваги: можливість брати участь у управлінні державою надавалася одночасно монарху, знаті та народу. «Тоді ці три сили будуть взаємно контролювати одна одну».

У праці «Володар» Н. Макіавеллі змалював образ правителя, який нехтував законами моралі та релігії під час боротьби за владу. Головним критерієм оцінки діяння правителя була могутність держави, задля досягнення якої можна використовувати будь-які методи і засоби. Н. Макіавеллі дає правителю своєрідну індульгенцію на порушення моральних заповідей.

Правитель, оточений ворогами, не може нікому довіряти і вимушений застосовувати насильство. «Необхідно бути лисицею, щоб розгледіти западню, і левом, щоб знищити вовків».

Що краще для володаря, запитує Н. Макіавеллі, щоб його любили чи боялися? Найкраще, щоб і любили, і боялися. Але оскільки цього неможливо досягнути одночасно, то потрібно віддати перевагу страху, бо любов через зіпсуту природу є слабка і мінлива, а страх перед покаранням завжди ефективний.

Довкола принципів Н. Макіавеллі завжди ведеться гостра полеміка, бо немає жодного політика, якому не доводиться вибирати між етичними принципами та практичною доцільністю. Г. Гегель запропонував розглядати «Володаря» не як відображення принципів політики, придатних для усіх часів і народів, а як реакцію на тогочасну ситуацію в Італії. У цьому контексті, на думку Г. Гегеля й багатьох інших мислителів, «Володар» - це велике творіння політичного розуму.

У цілому заслуги Н. Макіавеллі у розвитку політичної науки полягають у тому, що він:

- відкинув схоластику, замінивши її раціоналізмом та реалізмом;
- заклав основи політичної науки;
- виступив проти феодальної роздробленості, за створення централізованої Італії;
- увів у політичний лексикон поняття «держава» та «республіка» у сучасному їх розумінні;

- сформулював суперечливий, але вічний принцип «мета виправдовує засоби».

3. Політична думка Нового часу та Просвітництва

Теорії природного права та суспільного договору. Наприкінці XVI – в першій половині XVII ст. у політичній науці активно розвиваються теорії природного права та суспільного договору, розробниками яких були Г.Гроцій, Т. Гоббс, Б. Спіноза, Дж. Локк та ін.

Голландський юрист і політичний мислитель Г. Гроцій є одним із засновників вчення про природне право та родоначальником міжнародного права. Його погляди викладені у трактаті «*Про право війни і миру. Три книги*». На думку Г. Гроція, люди на ранніх етапах були рівними, мали спільну власність. Цей «природний» стан характеризувався відсутністю держави та приватної власності. Але згодом принципи справедливості порушилися, виникла ворожнеча, розпочалися війни. З метою подолання ненависті, створення нормальних умов для співжиття, люди уклали суспільний договір і створили державу. У розумінні Г. Гроція, держава – це «досконалий союз вільних людей, укладений заради дотримання права та загальної користі». У державі існує громадянська влада, котра є верховною.

Г. Гроцій стояв біля витоків т. зв. «*юридичного світогляду*». Він поділив право на природне та волевстановлююче. Джерелом природного Права є людський розум, а до його вимог відноситься утримання від заволодіння чужим майном, обов'язок дотримуватися обіцянок, відшкодування заподіяної шкоди, притягання людей, до заслуженої кари та ін.

Мислитель не віддавав переваги жодній із форм правління; при створенні держави народ міг вибирати будь-яку, але обравши, вже не мав права її змінити, окрім випадків крайньої небезпеки для існування самого народу. Разом із тим, очевидним є його негативне ставлення до тиранії та надання переваги монархії та аристократії, хоча він не заперечував й проти демократичної форми правління. За своїм соціальним змістом держава у трактуванні Г. Гроція виступає як угода більшості проти меншості, як союз слабких і пригноблених проти сильних і могутніх.

Новий раціоналістичний підхід до проблем суспільства і держави отримав свій подальший розвиток у творчості видатного голландського філософа та соціального мислителя Б. Спінози. Його політичні погляди викладені у праці «*Богословсько-політичний трактат*» (1670), «*Етика*» (1675), «*Політичний трактат*» (1677).

Б. Спіноза вважав, що люди первинно знаходилися у природному стані, де сила та могутність окремого індивіда складала сутність його природного права. Перехід до громадянського стану мислитель пов'язував із укладанням суспільного договору, поділом праці, різноманітністю людських потреб, неоднаковими здібностями.

Мислитель обґрунтував ідею про невідчужувані права особи, серед яких право на існування та діяльність, свободу совісті та думки, свободу слова. Держава у Б. Спінози виступає носієм природних прав усього населення. *Основними функціями він вважав:*

- впорядкування релігійного життя;
- забезпечення недоторканості власності;
- поширення освіти;
- гарантування безперешкодного ведення торгівлі;
- оцінка поведінки кожного;
- покарання злочинців;
- вирішення конфліктів, які виникають між громадянами;
- здійснення заходів, спрямованих на ведення воєн та їх запобігання.

Б. Спіноза найкращою вважав республікансько-демократичну форму держави, хоча визнавав правомірність існування й інших форм, крім необмеженої влади однієї людини.

В цілому Б. Спіноза увійшов в історію політичної думки як критик теологічних політико-правових ідей, як один із творців світської доктрини держави і права.

Політична доктрина англійського філософа та політичного мислителя *Т. Гоббса* викладена у працях «*Філософські основи вчення про громадянина*» (1642), «*Левіафан, або Матерія, форма і влада держави церковної та громадянської*» (1651). В основу теорії держави Т. Гоббс поклав уявлення про природу індивіда. Він вважає, що спочатку усі люди були рівними, але егоїзм сприяє виникненню у суспільстві стану «війни всіх проти всіх». Керуючись інстинктом самозахисту і намагаючись зберегти власне життя в умовах загальної війни, частина людей погодилася обрати правителя чи керівний орган, який би завдяки своїй владі над людьми, поклав край загальній війні.

«Суспільний договір» за Т. Гоббсом полягав у тому, що індивіди передавали своє право на самоврядування одній авторитетній особі, яка у свою чергу брала на себе зобов'язання діяти в ім'я усіх. Для укладення суспільного договору необхідною була згода більшості, а меншість повинна була підкоритися їй. Об'єднана у такий спосіб сукупність людей складала державу. Після укладення договору громадяни втрачали усі свої попередні права (крім тих, які суверен вирішує їм залишити); вони не могли змінити встановлену форму правління. Громадяни не мали права на повстання, крім випадків самозахисту, якщо суверен не забезпечував підданим безпечне життя.

Т. Гоббс розрізняв держави, що виникають внаслідок добровільної згоди громадян, та держави, що утворилися за допомогою фізичної сили. Він називає три основні форми держави – *монархію, аристократію, демократію*. Найкращою, на думку Т. Гоббса, є монархія, бо вона

найповніше виражає і реалізовує абсолютний характер влади держави, у ній загальні інтереси дуже тісно співпадають із приватними інтересами суверена.

Услід за Н. Макіавеллі та Г. Гроцієм, Т. Гоббс почав розглядати державу не через призму теології, а виводить закони її розвитку із розуму та досвіду.

Політичне вчення англійського філософа та політичного мислителя Дж. Локка викладене у праці *«Два трактати про правління»* (1690). На думку Дж. Локка, до виникнення держави люди перебували у природному стані, але він не характеризується як *«війна всіх проти всіх»*. Для природного стану притаманна рівність, право особи розпоряджатися своєю власністю, але у суспільстві були відсутні органи, які б об'єктивно вирішували конфлікти між людьми, карали злочинців, і це спричинило обстановку невпевненості, напруги. Для надійного забезпечення природних прав, рівності та свободи, захисту особи й власності люди створили державу. *«Будь-яке мирне утворення держави мало у своїй основі згоду народу»*, – писав Дж. Локк.

Внаслідок утворення держави індивід, на думку Дж. Локка, не втрачав усіх своїх прав, а лише право на вироблення та реалізацію законів. Політичну владу він визначав так: *«... це право створювати закони з правом застосовувати смертну кару і, відповідно, усіх менших покарань для регулювання та охорони власності; це право використовувати силу суспільства для проведення у життя законів, для захисту держави від іноземного втручання – і все це в ім'я суспільного блага»*. Цілісність держави та виконання нею своїх основних завдань, на думку Дж. Локка, здатне забезпечити конституційне правління, при якому влада була б обмежена законом і поділена. Перше місце відводиться законодавчій гілці влади як верховній (але не абсолютній) у державі. Інші гілки влади повинні підпорядковуватися законодавчій владі, але вони (особливо, виконавча влада) мають великий вплив у державі.

Вчення Дж. Локка було класичним відображенням ідеології ранньобуржуазних революцій. Воно ввібрало у себе досягнення передової наукової думки XVII ст. та прогресивні досягнення політико-правового знання. Дж. Локк сформулював політичні принципи, які лягли в основу усіх демократичних правових держав світу. Його вважають основоположником лібералізму та сучасного конституціоналізму.

Раціоналістичне трактування політики у працях французьких просвітників. Просвітництво – це широкий суспільний рух, який виник у другій половині XVIII ст. у Франції. Його мета полягала у критиці основ феодальної ідеології, релігійних забобонів, у боротьбі за віротерпимість, свободу наукової та філософської думки.

Одним із перших французьких просвітників був *Ш.-Л. Монтеск'є*. Його політичні погляди викладені у працях *«Перські листи»* (1721), *«Роздуми про причини величі і падіння римлян»* (1734), *«Про дух законів»* (1748). Монтеск'є виділяв три форми правління: *республіку, монархію, деспотизм*. Кожну форму правління, на його думку, характеризує певний розмір території держави: монархії – невеликі, республіки – середнього розміру, імперії – величезні. Республіці притаманні недостатньо ієрархізований порядок, поміркованість, законність, участь усіх у реалізації вищої влади. Монархія вирізняється ієрархічністю, диференціацією громадян, проте тут також була й поміркованість та законність. Для деспотій характерна відчуженість громадян від влади, беззаконня, страх перед сваволею диктатора.

Ш.-Л. Монтеск'є відстоював необхідність поділу влади на *законодавчу, виконавчу, судову*: одна влада має стримувати іншу, бо це є необхідна умова політичної свободи. Мислитель дав одне із класичних визначень поняття «свобода» – це право «робити все, що дозволено законом», однак він зауважував, що свобода і влада повинні мати певні межі.

Важливу роль у Просвітництві відіграв французький філософ *Ж.-Ж. Руссо*, погляди якого викладені в працях *«Судження про вічний мир»*, *«Проект конституції для Корсіки»* (1782 р. публікації), *«Про суспільний договір, або Принципи політичного права»* (1762). Він вважав, що держава покликана виконувати загальну волю; його ідеалом є республіканська форма правління. Оскільки народ є єдиним сувереном, то немає необхідності ділити владу на законодавчу та виконавчу гілки. Найважливіші суспільні проблеми *Ж.-Ж. Руссо* пропонував розглядати на всенародних плебісцитах. Мислитель вважав шкідливим існування в державі різноманітних асоціативних утворень (партій, громадських організацій, релігійних об'єднань тощо).

4. Політичні ідеї мислителів періоду німецької класичної філософії

Політично-філософські вчення про державно-владні відносини набули найповнішого виразу у працях *І. Канта, Й. Фіхте, Г. Гегеля*.

Політичні погляди родоначальника німецької класичної філософії *І. Канта* викладені у працях *«До вічного миру»*, *«Метафізика звичаїв»*. Він є одним із перших творців концепції правової держави. Держава, за *І. Кантом*, базувалася на принципі поділу влади на верховну, виконавчу та судову. «Верховною» він називає владу, яка продукує закони і належить «колективній волі народу». Виконавча влада, за *І. Кантом*, має підпорядковуватися законодавчій. Основними видами політичного устрою, історичних видів влади були: *автократія, аристократія та демократія*. Кант надавав перевагу першому виду. Його ідеалом є конституційна монархія. На думку *І. Канта*, благо і призначення держави полягає у досконалому праві, у найбільшій відповідності устрою та режиму влади

принципам права. Народ не має права на повстання, а лише на пасивний опір.

Німецький філософ і громадський діяч *Й. Фіхте* підтримував концепцію природного права та суспільного договору. Він виступав проти деспотизму монархів, і вважав, що лише загальна воля народу є ядром законодавства і визначає межі впливу держави. Його політичні погляди викладені у працях *«Промови до німецької нації»*, *«Основи природного права відповідно до принципів науко вчення»*, *«Вимоги до правителів Європи повернути назад свободу думки, яку вони досі пригноблювали»* та ін. Державу Й. Фіхте розглядає як тимчасовий інститут, який є умовою та засобом забезпечення безпеки, організації виробництва, науки, освіти та виховання людей. Держава є злом і її має замінити моральність. Після зникнення держави, на думку Й. Фіхте, встановлюється природний стан людини, який відповідатиме її справжній природі та призначенню.

Політичні погляди німецького філософа *Г. Гегеля* викладені у працях *«Енциклопедія філософських наук»*, *«Історія філософії»*, *«Філософія права»*, *«Філософія історії»*. У молоді роки Г. Гегель вважав, що «не існує ідеї держави, бо держава є щось механічне...», виступав за необхідність подолання засилля держави, а у зрілому віці мислитель вже схвалював ідею держави. В основі права, на його думку, лежить свобода окремої людини.

Г. Гегель був прибічником спадкової монархії, яка обмежена законами, що дозволяє запобігти деспотизмові. Він є одним із родоначальників ідеї громадянського суспільства, яке характеризується системою потреб, правосуддям, поліцією, корпораціями, а також опирається на приватну власність і загальну рівність людей. Головна функція громадянського суспільства – захист свободи та приватних інтересів громадян. Тобто, у розумінні Г. Гегеля, *громадянське суспільство* – це система суспільних інститутів, які виступають посередниками між державою та індивідом, захищають інтереси громадян та їх груп на державному рівні.

5. Сучасні політологічні концепції

Основні віхи політичної думки I половини ХХ ст. Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. домінуючою методологією у політичній науці був *позитивізм*, принципи якого були сформульовані О. Контом, Г. Спенсером, Е. Дюркгеймом. Розвиток науково-технічного прогресу, політичні, соціально-економічні перетворення призвели до кризи позитивізму, на зміну якому на початку 20-х рр. ХХ ст. формується *неопозитивізм*, формами якого були логічний позитивізм, філософія аналізу, такі принципи як біхевіоризм, верифікація, кількісний об'єктивізм та ін.

У 20-х рр. ХХ ст. дослідники перейшли від вивчення управлінських і загальнотеоретичних питань до з'ясування відносин суспільства з державним механізмом та дослідження громадської думки. У першій чверті ХХ ст. сформовано інтелектуальну основу для розвитку поведінкової

політології. Зокрема, відмітимо сформульовану У. Липпманом концепцію громадської думки, концепцію солідаризму Л. Дюгі, теорії еліт Г. Моски та В. Парето, дослідження політичних партій Р. Міхельса та М. Острогорського, теорію панування М. Вебера. Значний внесок у розвиток політичної думки першої чверті ХХ ст. зробив А. Бентлі, обґрунтувавши й пояснивши систему політичного плюралізму в демократичному суспільстві на основі аналізу поведінкових аспектів політики.

Розвиток політичної науки у 20-30-х рр. пішов кількома шляхами. В одних державах (СРСР, Німеччині, Італії, Іспанії) вона стала елементом ідеології та пропаганди. У інших, наприклад у США, політологія перетворилася на поведінкову науку, спрямовану на вивчення мотивів і чинників, що впливають на політичну поведінку людей.

Розвиток світової політичної думки після 2-ї світової війни. У повоєнні роки політологія отримала статус самостійної науки. До 60-х рр. провідним напрямком у розвитку політичної думки був біхевіоризм, для якого головним завданням був опис фактів, удосконалення методики спостереження, а не розробка понять чи пояснення суспільних явищ. У центрі його уваги були дослідження із політичної поведінки в інституціях влади, електоральної поведінки, політичного лідерства, (функціонування засобів масової інформації, дослідження політичних партій, порівняльний аналіз партійних систем і режимів. У напрямі біхевіоризму виділяється *концепція масових комунікацій* (Г. Лассуелл, П. Лазарсфельд, Д. Рісмен) і *концепція плюралізму еліт* (Р. Даль).

У 60-х рр. біхевіоризм був підданий різкій критиці за фрагментарний підхід до аналізу фактів, що заважає глобальному підходу до політичних проблем, за псевдополітизм. На зміну біхевіоризму прийшов *систематизм*, головним представником якого був Д. Істон. На думку постбіхевіористів, головне завдання політичної науки – не описувати й аналізувати факти, а тлумачити їх під кутом зору актуальних проблем суспільно-політичного розвитку.

До сучасних політичних концепцій належить концепція тоталітаризму (Х. Арендт, Р. Арон, З. Бжезінський, К. Фрідріх та ін.) та суспільно-політичної модернізації (Г. Алмонд, З. Бжезінський, Л. Пай). Зокрема, Х. Арендт у праці «*Походження тоталітаризму*» (1951) вважає, що тоталітаризм виникає в атомізованому суспільстві, що складається з маси, а не з громадян. Злам класового суспільства та відсутність будь-якої суспільної структури спричинили появу тоталітаризму.

Р. Арон досліджував тоталітаризм шляхом його зіставлення з лібералізмом, беручи за критерій порівняння тип організації політичних партій. Поділивши індустріальні суспільства на монополістичні та конституційно-плюралістичні, до перших він відніс СРСР, де одна партія

займала монопольне становище у суспільстві, а у суспільствах другого типу велике значення мають конституція та закони, які гарантують або захищають соціальний, національний, економічний, культурний плюралізм у суспільстві.

3. Бжезінський і К. Фрідріх у творі «Тоталітарна диктатура та автократія» вказують, що до тоталітарних режимів відносилися фашистські та комуністичні країни. Ознаками тоталітарної системи вони вважали домінуючу роль ідеології, яку продукувала правляча партія, терор, всіляке обмеження доступу до правдивої інформації, централізовану систему управління економікою.

Автори *теорії модернізації* вважають, що тенденцією розвитку політичної системи є перехід від традиційного до сучасного типу суспільства. Сучасний тип суспільства характеризує спроможність політичної системи до оновлення, мобілізації зусиль і виживання, зростання участі громадян у політичному процесі та структурна диференціація. Серед сучасних концепцій політичної модернізації виділяється сформульована 3. Бжезінським концепція трансформації посткомуністичних суспільств у сучасні демократичні суспільства. Ця трансформація, на його думку, проходить три етапи:

1) політична трансформація вищих органів влади і початкова стабілізація економіки. Етап починається після краху комуністичної системи і триває 1-5 років;

2) політична стабілізація поєднується з глибокими економічними реформами. Тривалість етапу – 3-10 років;

3) закріплення демократичних процесів і стабілізація економічного зростання. Тривалість етапу – 5-15 років.

В цілому у другій половині ХХ ст. набули розвитку напрями, ідеї, концепції, сформульовані у довоєнний час. Підсумовуючи виділимо деякі із них:

- *теорія демократії* (Р. Даль, Дж. Сарторі);
- *теорії еліт* (Г. Лассуелл, Р. Мілс, С. Келлер);
- *структурно-функціональний аналіз* (Т. Парсонс, Р. Мертон);
- *концепція дослідження партійно-політичних систем* (М. Дюверже, У. Д. Бернхем, К. Байлі);
- *концепції дослідження політичних систем сучасності* (Д. Істон, К. Фрідріх, Р. Арон, К. Дойч);
- *дослідження політичних партій* (Дж. Сарторі, А. Лійпхарт);
- *вивчення політичної культури* (Г. Алмонд, С. Верба, Р. Такер, Б. Рассел);
- *ідеї конфлікту, консенсусу, психології ведення переговорів* (С. Ліпсет, Р. Фішер);
- *теорії влади, впливу і контролю* (Г. Моргентау, Дж. Кетлін);

- *концепція політичної модернізації* (Л. Пай, Д. Белл, З. Бжезінський).

Тема 3. Політична думка України: історія і сучасність

1. Політична думка Київської Русі

Політичні ідеї, що формувалися в Київській Русі у IX-XIV ст., у княжу добу, закарбовані в творах визначних державних і церковних діячів, літописців. Митрополит Іларіон у «Слові про Закон і Благодать», Ярослав Мудрий у «Руській правді», монахи-літописці Нестор і Сильвестр у «Повісті минулих літ», Володимир Мономах у «Повчанні дітям» висвітлювали сутність, походження і легітимність влади, взаємовідносини світської і духовної влади, місце Русі серед держав світу.

Мислителі Київської Русі розуміли державну владу як відносини панування і підкорення, коли воля людей, що стоять на вершині ієрархічної суспільної драбини, рухає нижчими верствами суспільства з волі Божої та згоди людей на такий порядок у суспільстві. Основними ознаками влади вважали справедливість – «правду» і примус – «силу». Влада, на їхню думку, забезпечує захист, порядок, справедливість та спасіння, і тому її слід визнавати й коритися їй.

Походження державної влади літописці пов'язували з покликанням Рюрика, якого вважали засновником династії київських князів. Отримана в результаті договору між ним і народними зборами слов'янських племен влада повинна забезпечити надійний захист від нападу чужинців і ліквідацію міжусобиць. Договір між Рюриком – правителем знатного походження і представниками племен був не тільки актом вияву народної волі, а й основою для обґрунтування легітимності князівської влади, яка визначалася також «богообраністю» і «благословенністю». Сутність «богообраності» полягала в тому, що Бог ставив князя на владу через Церкву, а «благословенність» – у тому, що Бог оберігав увесь княжий рід, а через нього – всю землю Руську. Літописці обґрунтували й інші аспекти легітимності: право на владу за заповітом чи волею попереднього князя згідно з міжкнязівськими договорами, підтвердженими хресним цілуванням; право на владу, отримане згідно з народною волею, висловленою вічем.

У зв'язку з тим, що поняття влади в політичній думці княжої доби часто ототожнювалося з владою князя, проблема ідеального правителя в ній посідала одне з провідних місць. Найбільш повно ідеал князя розкритий Володимиром Мономахом у «Повчанні дітям». Для нього ідеальний володар – мудрий, справедливий і милосердний, вірний слову, шанує духовних осіб, родичів, гостей, дбає про підданих.

Центральною проблемою того часу були взаємовідносини світської і церковної влади. Виділялися дві *концепції*: «*богоугодного*» володаря і *князівського єдиновладдя*. Представниками першої концепції були Феодосій Печерський і відомий літописець Нестор. Вони сформулювали ідею «духовного проводу над світською владою»; ідею необхідності захисту

князем православної віри, сприяння її поширенню і процвітання; ідею об'єднання київських князів навколо Церкви, а не навколо великокнязівського престолу; ідею божественної природи влади, її обов'язку творити богоугодні справи.

Київський митрополит Іларіон вбачав у сильній монархічній владі князя запоруку територіальної цілісності держави, вважав, що Церква повинна слугувати державі та її володареві, охороняючи загальнодержавний централізм.

На думку мислителів Київської Русі, народна воля, слабкість котрої полягала у надмірній свободі кожного з її носіїв, має бути обмежена волею князя, який несе відповідальність як перед народом, так і перед Богом. Піддані повинні коритися владі, прагнути її опіки й заступництва.

2. Політична думка в Україні за литовсько-польської доби

Між княжою і козацько-гетьманською добою Україна перебувала під владою Литви і Польщі. В той час політична думка розвивалася в руслі *гуманістичної традиції*, яка простежувалася в працях Ю. Дрогобича та С. Оріховського.

Ю.Дрогобич – доктор філософії та медицини Болонського університету – займався політичним прогнозуванням, зокрема намагався передбачити становище імператора Священної римської імперії Фрідріха III, а також ворогуючих сторін на Апеннінському півострові. Він був прихильником сильної королівської влади, визнавав зверхність світської влади над церковною.

С. Оріховський замолоду виступав проти божественного походження влади, відстоював принцип невтручання Церкви в державні справи. Держава, на його думку, подібна до живої істоти, яка має своє тіло (посполиті), душу (шляхетний стан), розум (король). Мета держави – збереження набожності, добробуту і свободи громадян. У праці «Про природне право» С. Оріховський одним із перших у Європі розробив концепцію природного права, відстоював пріоритетність закону над рішенням монарха чи інших посадових осіб. Проте за декілька років до смерті в праці «Польські діалоги політичні» він відійшов від передових поглядів, відстоював зверхність папської влади над королівською. Цей принцип письменник-публіцист застосував при розробці піраміди влади у Польщі, котра нагадувала трикутник, вершиною якого була духовна влада, у лівому куті – священнослужителі, а у правому – король.

Полемічна література здебільшого торкалася питань релігійного життя, реформи Церкви, але в контексті цих проблем порушувались і політичні питання. Виявлялися *два напрями: перший був зорієнтований на унію православної й католицької Церков, другий тісно пов'язувався з антиуніатською боротьбою та реформою православної Церкви.*

Головним теоретиком першого напрямку вважають П. Скаргу, автора праці «Про єдність Церкви Божої». Він критикував православну Церкву за відступництво східної Церкви від апостольського Риму через пихатість константинопольських патріархів і тиранію візантійських імператорів; за шлюби духовенства; за вживання в літургії слов'янської мови; за втручання світської влади в церковні справи. Все це, на думку П. Скарги, згубно впливало на рівень християнської науки, розхищувало моральні устої духовенства. Єдиний порятунком для русинів він вбачав в унії Церков, можливої за таких умов: визнання православними влади папи; єдність віри; послух перед папою. Крім цього, П. Скарга виступав на захист централізму в церковному житті, за обмеження доступу до розгляду питань віри світських осіб і нижчого духовенства.

Серед яскравих постатей другого напрямку можна виділити автора «Апокрисису» Х. Філалета. В полемічній боротьбі з П. Скаргою він відстоював ідею демократизації Церкви, в дусі протестантського віровчення захищав право світських людей на участь у церковних справах, на вибори духовної влади, був прихильником релігійної терпимості. Х. Філалет дотримувався думки, що відносини влади і народу ґрунтуються на суспільному договорі, згідно з яким король і піддані повинні суворо дотримуватися закону. Порушення прав і свобод підданих з боку як короля, так і шляхетного стану, підриває державу, спричинюється до її занепаду. Х. Філалет заперечував абсолютизм не лише монарха, а й Папи Римського, вважав незаконним його втручання у світські справи.

І. Вишенський – визначний український письменник-полеміст – висунув концепцію колективної соборності правління християнською Церквою, засновану на ідеї рівності всіх людей перед Богом. Принцип соборності як вияв демократизму він відстоював також у відносинах між Церквами. В цьому ж контексті І. Вишенський заперечував не тільки абсолютизм духовної влади – Папи Римського, а й абсолютизм світської влади – королів і царів, вважав, що будь-який володар отримує владу від Бога і не може використовувати її на свій розсуд.

3. Політико-правові документи козацько-гетьманської держави

У козацько-гетьманську добу політична думка України розвивалася в контексті правових документів, які відображали аспекти державного устрою і міжнародних відносин України, а також у руслі концепції просвітників щодо суспільства і держави. До важливих правових документів того часу можна віднести «Березневі статті», «Гадяцький трактат» Ю. Немирича, «Угоду» та «Конституцію» П. Орлика. В них була закладена правова основа міжнародних договорів України з іншими країнами, чітко простежувалися атрибути суверенітету Української держави, визначалися конституційні засади державного і суспільного ладу.

«Березневі статті» передбачали збереження козацьких, міщанських і шляхетських прав, вольностей; право українців, самим вирішувати, хто до якого стану має належати, самостійно збирати податки, обирати гетьмана, розв'язувати питання міжнародної політики. Зміст статей розкривав, з одного боку, демократичну сутність української державності, яка ґрунтувалася на принципі виборності вищих посадових осіб і суддів, з іншого – правові зобов'язання української сторони перед Московським царством, які передбачали військово-політичну єдність України і Московії та недоторканість суспільно-політичних порядків в Україні.

«Гадяцький трактат», розроблений Ю. Немиричем 1658 р., містив такі основні положення: Україна на федеративних засадах як Велике князівство Руське входить до Речі Посполитої; гетьман є цивільним і військовим правителем України, а спільний для всіх король обирається трьома народами; передбачається існування власної скарбниці, монетного двору, війська, генерального трибуналу; без дозволу українського уряду коронне військо не має права ступати на територію князівства; православне духовенство зрівнюється в правах з римо-католицьким, а права унії обмежуються територією, на якій вона існує; Київська академія порівнюється до Краківської.

«Пакти і Конституції законів та вольностей Війська Запорозького» склалися з 16 статей і розпочиналася з урочистої декларації: «Україна з обох боків Дніпра має бути на вічні часи вільною від чужого панування». Визначалися кордони України з Польщею і Московією, передбачалося після закінчення війни підписання трактату зі шведським королем як постійним протектором України, закріплювалося право запорожців на повернення всіх відібраних у них земель і поселень, на відновлення колишнього статусу православної Церкви під зверхністю царгородського патріархату. Конституція передбачала розподіл влади між гетьманом як вищою виконавчою владою, генеральною радою як вищою представницькою владою і генеральним суддею. Хоч прерогатива органів влади не була ще чітко визначена, все ж тогочасна конституція наближалася до реалізації принципу розподілу влади.

Отже, ці правові документи закріплювали державний статус України, визначали конституційні основи суспільного і державного ладу, її міжнародно-правову суб'єктність.

Просвітницький напрям у політиці знайшов глибоке відображення в працях Ф. Прокоповича і М. Козачинського.

Ф. Прокопович у трактатах «Правда волі монаршої», «Духовний регламент» створив концепцію освіченого абсолютизму. Використовуючи думки Т. Гоббса і С. Пуфендорфа про природний стан, Ф. Прокопович сформулював тезу, що в додержавному стані існували як мир, любов, добро, так і війна, ненависть, зло. Для того, щоб надійно захистити природні права

від зовнішніх ворогів і внутрішнього розбрату, народ передає свою волю монархові. Ф. Прокопович, як і Т. Гоббс, вважав, що договір між підданими і монархом є однобічним, і тому засуджував усякі виступи проти влади монарха. Він також обґрунтував необхідність підпорядкування духовної влади монархові.

М. Козачинський у праці «Громадська політика» розробляв питання природного права як складової людської природи, поділяв людські закони на громадські й канонічні, вивчав проблеми військової політики, намагаючись викласти своє розуміння причин воєн, дати їх типологізацію на справедливі й несправедливі, зовнішні та внутрішні).

4. Демократично-народницький напрям розвитку політичної думки та соціал-лібералізм

Демократично-народницький напрям започаткувало Кирило-Мефодіївське братство, головним ідеологом якого був М. Костомаров. Його «Закон Божий (Книга буття українського народу)», що синтезував романтичні ідеї з радикальними політичними і соціальними поглядами та християнськими цінностями, був програмою кирило-мефодіївців. Ця програма містила такі ідеї: визнання української етнокультурної ідентичності; створення самостійної української республіки в рамках федерації слов'янських народів; скасування кріпацтва й утвердження суспільного ладу на засадах правової і соціальної рівності в дусі християнських заповідей; протиставлення українських демократичних традицій традиціям аристократичної Польщі й самодержавної Росії.

Суспільно-політичні засади кирило-мефодіївців слугували орієнтиром українському рухові, який був оформлений у мережу громад – напівконспіративних гуртків демократично зорієнтованої інтелігенції. Одним із лідерів цього руху був історик В. Антонович, який першим назвав Київську Русь українською державою, обґрунтував природне походження нації, охарактеризував основні принципи життя трьох народів: українців (принцип демократизму, що забезпечує права для особи), поляків (принцип аристократизму, що призводить до боротьби між різними соціальними групами), росіян (принцип авторитету державної влади, що спричинюється до самодержавства).

Політична думка в Україні у XIX-XX ст. формувалася в умовах, коли на зміну традиційному сільськогосподарському укладові життя приходило індустріальне суспільство, коли відбувалися процеси національно-культурного й політичного відродження України. Якщо попередня політична думка в Україні розвивалася в руслі релігійних, династичних та козацько-станових традицій і не була оформлена у відповідну теоретичну та ідеологічну систему, то в XIX-XX ст. вона набула рис, властивих європейським ідеологічним напрямом і течіям.

Так, І. Лисяк-Рудницький, спираючись на ідеологічні цінності, виділяє у тогочасній політичній думці такі напрями: *демократично-народницький, націоналістичний, консервативний, комуністичний*. А В. Потульницький на основі методології історичного дослідження суспільно-політичного життя в Україні наголошує на народницькому, консервативному і національно-державницькому напрямках. Ці підходи можна поєднати, оскільки вони доповнюють один одного, незважаючи на відмінності у критеріях класифікації.

Демократично-народницькі погляди сповідували М. Грушевський, Р. Лашенко, С. Шелухін. Вони відстоювали такі принципи: визнання народу рушійною силою історичного процесу; розуміння українського народу як окремої культурної одиниці; обґрунтування ідей народоправства у вигляді народно-демократичної республіки; федеративний устрій України; відстоювання автономії України в складі федеративних чи конфедеративних союзів; надання переваги колективним формам власності як історично традиційним.

У праці «Українська партія соціалістів-революціонерів та їх завдання» М. Грушевський захищав ідею пріоритету інтересів народу, суспільства над інтересами держави. У схемі викладу історії України він обґрунтував думку про український народ як окрему етнокультурну одиницю, що стала спадкоємницею Київської Русі та сформувала свої етнокультурні риси в умовах Галицько-Волинської і Литовсько-Польської держав. М. Грушевський розглядав українську націю як виключно хліборобську, що внаслідок чужоземного панування втратила вищі класи; підкреслював як позитивні (вроджену логічність думки, високі культурні й соціальні інстинкти, красу побуту), так і негативні (відсутність національної свідомості, слабкість національного інстинкту, низький рівень освіти, культурного та політичного виховання) риси українського народу. У поглядах на державу М. Грушевський дотримувався думки, що національним інтересам України найбільш відповідає статус автономії у складі Російської Федерації. Він вирізняв два шляхи становлення федерації – через об'єднання двох і більше держав з їхньої ініціативи або з ініціативи зверху, коли унітарна держава стає федерацією, поділивши суверенітет з територіями. Правда, після ліквідації УНР більшовицькою Росією М. Грушевський визнавав необхідність існування незалежної Української держави, але лише тимчасово, орієнтуючись у майбутньому на входження Росії й України до загальноєвропейської федерації.

Політичні погляди Р. Лашенка – вченого-правознавця дещо відрізнялися від поглядів М. Грушевського. Концентруючи увагу переважно на історії народу, він відстоював думку про те, що в історії України перепліталися як демократична, так і аристократична традиції, вважав приватну власність історично традиційною.

С. Шелухін наголошував, що тільки самостійні держави можуть об'єднатись у федерацію, і, будучи противником федеративного союзу України з Росією і Польщею, схилився до думки про можливість Чорноморсько-Адріатичної федерації.

Лібералізм в Україні мав свою специфіку і відрізнявся від класичного європейського лібералізму. Крім власне ліберальних, він містив соціалістичні (переважно прудонівського типу) та демократично-народницькі ідеї. Представники українського лібералізму обстоювали пріоритетність політичних і громадянських прав особи перед державою та нацією, конституціоналізм і правову державу, приватну власність як основу господарювання, державну автономію України у складі Російської Федерації, самоврядування як основу державного устрою, загальнолюдські цінності на національному ґрунті.

М. Драгоманов піддав критиці методологічні принципи народницької школи, що ґрунтувалися на ідеї народоправства та інтересу «трудового народу», і розвинув учення про суспільство й державу в руслі позитивізму. Оцінюючи історичні події в Україні з точки зору еволюційного розуміння прогресу, він на противагу вченим-народникам визнавав справедливими лише ті народні рухи, що сприяли духовному, економічному та політичному розвитку краю. Політичні погляди М. Драгоманова найбільш повно відобразилися у проекті програми «Вольний Союз – Вільна Спілка», в якій обґрунтовувалися головні засади російського конституціоналізму. Найважливішими з них він вважав громадянські свободи і децентралізацію Росії. Децентралізація, своєю чергою, була основою для утвердження самоврядування (самоуправа громад, волостей, повітів, земель). Кожна самоуправа повинна мати внутрішню самостійність щодо інших самоуправ. Центральна влада зосереджувалася у Земельному соборі як найвищому законодавчому органі, що функціонував на засадах американського бікамералізму. Отже, держава, за М. Драгомановим, – це «вільна спілка» самоуправ, а центральна влада – лише орган координації між ними. У політиці М. Драгоманов відкидав принцип «мета виправдовує засоби», вважаючи, що для досягнення справедливої мети потрібні високоморальні люди. Соціалізм він розумів як засіб утвердження соціальної справедливості, підвищення добробуту народу. Національне питання України М. Драгоманов розглядав у контексті забезпечення прав і свобод громадян та пов'язував його успіх з конституційними реформами в Росії. Український національний рух він висвітлював у такій послідовності: культурно-просвітницька діяльність з метою пробудження і розвитку національної свідомості та піднесення освітнього рівня народу, боротьба за політичну свободу, запровадження конституції, розв'язання соціальних проблем.

Б. Кістяківський був прихильником *методологічного плюралізму* в суспільних науках, що передбачав взаємну доповнюваність і взаємну обмеженість наукових методів. Становлення правової держави він поставив у залежність від рівня правової культури суспільства. Аналізуючи суспільно-політичну думку Росії, Б. Кістяківський дійшов висновку, що закон і право там не визнаються, як у країнах Заходу, самодостатніми цінностями. У Росії інтелігенція, бюрократія, простий народ сприймають право як писаний закон, як примус з боку державної влади і тому часто трактують його, виходячи з етичних критеріїв, продиктованих політичними мотивами розуміння справедливості. Б. Кістяківський аналізував також проблему співвідношення правової і соціалістичної держав. На його думку, правова держава не в змозі розв'язати соціальні питання найманого робітника, а соціалізм – суперечність між державним контролем господарського життя на користь прав робітника та збереженням гарантій свободи власника. Якщо соціалістична держава відкине основний принцип правової держави – обмеження влади правами людини і громадянина, то майбутнє народовладдя перетвориться на деспотію народу чи деспотію від імені народу. Б. Кістяківський дійшов висновку, що між правовою державою і державою, котра здійснить соціальну справедливість, не повинно бути якісної різниці, а тільки кількісна, тобто розширення сфери соціального забезпечення з боку цієї держави не повинно обмежувати прав особи. Розглядаючи право в системі культури, Б.Кістяківський вказував на пряму залежність рівня правової культури від загального культурного рівня народу. Він виділяв два типи особи залежно від її ставлення до права: правову та революційну. Поведінка останньої, незважаючи на її інтелектуальний рівень, вступає, на думку Б. Кістяківського, в суперечність не тільки з державними нормами, а й з традиціями і звичаями. Б. Кістяківський визнавав культурну самобутність правових систем, виходячи з того, що культура, традиції, закони в усіх народів різні, зумовлені природними і соціальними чинниками.

5. Консерватизм і націоналізм

Український *консерватизм* ґрунтувався на засадах пріоритетності держави, нації над правами особи, монархічної форми державного правління, територіального патріотизму, провідної ролі аристократії у державотворчому процесі, непорушності приватної власності як основи господарювання, вирішальної ролі моральних, релігійних чинників у суспільному поступі, українського історичного легітимізму. Консервативна думка започаткована «Історією русів» – історико-політичним трактатом невідомого автора, написаним у XVIII ст. У цій праці сформульована концепція українського історичного легітимізму, згідно з якою Україна має право розірвати договір з Росією і повернути втрачену автономію, оскільки

за Переяславським договором українська нація добровільно прийняла протекторат Росії, яка до того ж цей договір постійно порушувала.

Консервативну традицію в Україні продовжив П. Куліш, який критично переглянув засади народницької ідеології, зокрема наївне захоплення селянською масою, виправдання та вихваляння руйнівної стихії селянських і козацьких заворушень, недовіру до еліти як провідної верстви в політичному житті цивілізованого суспільства. Однак він не зміг протиставити конструктивну альтернативу народництву.

Консервативні погляди характерні також для М. Міхновського, який у праці «Самостійна Україна» закликав до відновлення самостійної України на підставі Переяславської угоди, порушеної російським царизмом. Погляди М. Міхновського збігалися з національно-державницькими ідеями про широкі політичні й громадянські права, самоврядування земель, суд присяжних, а також з ідеєю національно-демократичної держави у вигляді президентської республіки з двопалатним парламентом (радою представників і сенатом). Вони ґрунтувалися на консервативному, національно-державницькому й націоналістичному ідеологічних напрямках. Думки М. Міхновського про необхідність рішучого відмежування України від Росії, акцент на силових методах досягнення національно-визвольної мети, а також проголошення виключно етнічного принципу формування нації (Україна для українців) лягли в основу націоналістичної ідеології.

Найбільш системного і глибокого розвитку українська консервативна думка досягла в працях В. Липинського, С. Томашівського і В. Кучабського.

В. Липинський ґрунтовно висвітлив концепцію політики у праці «Листи до братів-хліборобів». Він вбачав повноцінний розвиток української нації в розбудові власної держави. Така держава має існувати у формі монархічного правління, що відповідає державницькій традиції, започаткованій Б. Хмельницьким. За В. Липинським, ця монархія повинна ґрунтуватися на таких п'яти підвалинах: аристократія, класократія, територіальний патріотизм, український консерватизм, релігійний етос. Гетьман як спадковий монарх репрезентує державу, уособлює її авторитет. Разом з гетьманом управління державними і суспільними сферами здійснює аристократія – кращі представники усіх станів: промислового (фабриканти, інженери, робітники), хліборобського (поміщики, селяни, сільські робітники), фінансового і купецького (всі, хто живе з обміну продуктами), комунікаційного (залізничники, шофери), інтелігенція. Такий принцип формування аристократії (правлячої еліти) В. Липинський називав класократією, яка також передбачала співпрацю всіх класів. Принципи класократії заперечували буржуазний парламентаризм як такий, що роз'єднує нації за партійними, соціалізм – за класовими, націоналізм – за етнічними ознаками. Територіальний патріотизм В. Липинський розумів як

солідаризацію усіх мешканців України на ґрунті любові до рідної землі, незалежно від етнічного походження, соціально-класової належності, віросповідання. Консерватизм, за В. Липинським, – це утвердження серед громадян України організованих сил авторитету, дисципліни, правопорядку, політичної культури, здатних приборкати анархію і свавілля, і нарешті релігійний етос – основа становлення морального порядку, без якого неможливо сформувати націю, збудувати державу. Форму державного правління вчений вбачав у дуалістичній конституційній монархії, за якої гетьман як суверен української нації, голова кабінету міністрів зосереджує в своїх руках виконавчу владу; законодавчу владу утворюють дві палати: територіальна (нижня), до якої входять представники місцевих земельних рад (по 3-4 від кожної землі на підставі загального, рівного, таємного виборчого права), і трудова (вища), до якої делегують своїх представників професійні спілки всіх класів і соціальних верств.

Державницька концепція С. Томашівського ґрунтувалася на ідеях особливої ролі Галичини та уніатської Церкви в майбутньому державотворенні, українського консерватизму, об'єднуючої національної ідеї, європеїзації українського руху з опорою на власні (особливо в Галичині) традиції. В поглядах на державу С. Томашівський дотримувався ідеї мирної еволюції існуючих форм правління, вважаючи, що республіканська форма правління може бути найгіршою деспотією, рівно ж як і монархія – демократичною, якщо вона не є абсолютною. На думку С. Томашівського, майбутня українська держава повинна формуватися на основі автономії західноукраїнських земель і мати власне законодавство, адміністрацію, освіту, армію. Автономія має спиратися на традиції Галицько-Волинського князівства, Австро-Угорської монархії і польського республіканського правління. За зразок політичної організації для галицької автономії С. Томашівський взяв англійську парламентську монархію з широкими повноваженнями громад, округів і територій. У такій державі законодавча влада належала б палаті представників місцевих органів влади, виконавча влада – державній раді, до складу якої входили б представники духовних (греко-католицької Церкви) і світських органів. Символом держави був би монарх, який обирався б членами державної ради або був би спадковим. Виходячи з того, що в Україні була відсутня спільна для всіх українців національна ідея, С. Томашівський відкидав соборність, обґрунтовував ідею окремого процесу державотворення для Галичини і Наддніпрянської України. На думку вченого, лише Галичина зберегла український дух завдяки своїй близькості до Заходу та підтримці Церкви і держави. Головна роль у цій тріаді відводилася греко-католицькій Церкві, тому що вона відкрила доступ до західноєвропейської культури і врятувала українців від денационалізації.

На відміну від С. Томашівського і В. Липинського, які у своїх державотворчих концепціях спиралися на ідеї «клерикальної монархії» та «легітимної трудової монархії», В. Кучабський називав свою концепцію *позитивним мілітаризмом*. За цією концепцією, провідну роль у побудові монархічної держави має відіграти військова еліта з сильним вождистським характером, військовим хистом і аристократизмом національного почуття. В. Кучабський дотримувався ідеї «українського П'ємонту», виходячи з того, що завдання державотворення може виконати не етнічне об'єднання українців у межах чужої держави, а нація, психічний склад якої може бути сформований лише на певній території. Таким П'ємонтом, на його думку, могла стати Галичина, в якій склалися для цього найсприятливіші умови.

Націоналістичний напрям був започаткований Братством тарасівців, а також уже згадуваними ідеями М. Міхновського. Він включав такі основні принципи: нація як етнічна спільність – основний чинник державного і суспільного життя; волюнтаризм – один із світоглядних принципів; національна диктатура – перехідна форма державного будівництва; активна меншість – віддані національній ідеї патріоти організовують і ведуть пасивну масу на боротьбу за українську державу; національна революція – основний засіб досягнення державності.

Головним ідеологом націоналістичного напрямку був Д. Донцов, який основні засади своєї доктрини виклав у праці «Націоналізм». Він не заперечував певного впливу М. Міхновського на становлення свого світогляду, однак власну націоналістичну концепцію (волюнтаристську, ірраціональну, елітарну) протиставляв народницькій демократичній концепції останнього. Д. Донцов виділив п'ять принципів своєї ідеології інтегрального, або чинного, націоналізму. Перший принцип проголошував, що національна ідея має будуватися не на розумі, а на волі – інстинктивному прагненні нації до життя, влади і панування. Другий принцип передбачав виховання в народі стремління до боротьби, усвідомлення ним кінцевої мети. Третій принцип ґрунтувався на романтизмі і фанатизмі, який надавав національним почуттям релігійного змісту, а ідеям – догматичного характеру і спонукав маси до експансії насильства за торжество своїх ідей. Четвертий принцип – це проголошення імперіалізму як легкого синтезу між націоналізмом та інтернаціоналізмом, що мало б загальнолюдський характер, оскільки цивілізувало б народи, нездатні управляти собою. П'ятий принцип ставив за мету формування національної еліти – ініціативної меншості, яка продукує для несвідомої маси ідеї і мобілізує цю масу на боротьбу за них. Для забезпечення перемоги ініціативна меншість повинна використовувати «творче насильство». Д. Донцов, на відміну від В. Липинського, вважав, що передумовою створення власної держави є формування української нації як самосвідомої культурної і політичної спільноти. Його націоналізм був

ідеологічною основою програми революційної ОУН до III Надзвичайного збору в серпні 1943 р., коли стався відхід від тоталітарних принципів боротьби за Українську державу.

Концептуальні засади націоналізму Д. Донцова використав при розробці доктрини нового націоналізму М. Сціборський. У праці «Націократія» він сформулював основні риси своєї доктрини: українська держава повинна бути авторитарною і спиратися на працюючі верстви української нації; політичним суб'єктом влади має стати національна диктатура; форма правління передбачає сильну законодавчу і виконавчу владу. Законодавчий орган – Державна рада обирається всіма громадянами, глава держави і одночасно прем'єр-міністр – Національними зборами, що складаються з депутатів Державної ради, Всеукраїнської господарської ради, представників крайових Рад та синдикатів.

П. Полтава і Л. Ребет висвітлювали теоретичні проблеми нації і держави більшою мірою з позицій *демократичного*, ніж інтегрального націоналізму.

П. Полтава сформулював такі теоретичні положення: не класова боротьба (як вважають марксисты), а національно-визвольна є рушійною силою історичного процесу; держава – вища форма організації нації, продукт національного розвитку; права особи неможливо реалізувати без реалізації прав нації; більшовицька Росія є найбільшим ворогом національно-визвольних змагань на міжнародній арені, а також державної незалежності України; тільки патріотична еліта, озброєна ідеологією націоналізму, може очолити боротьбу за українську державність.

Л. Ребет розглядав націю як етнополітичну спільноту, яка органічно поєднує етнополітичні (державу, територію, населення, расу, родину, покоління), етнокультурні (мову, звичаї, релігію), етнопсихологічні (колективну свідомість і волю) чинники. Він критикував як марксистські, так і ліберальні теорії нації, які розглядають націю і національні рухи як тимчасові явища і прогнозують їх зникнення або нівелювання в процесі глобалізації світового розвитку, а також надають перевагу створенню універсальних урядових міжнародних структур. Ці ідеї Л. Ребет тлумачив як рецидиви імперської ідеології і доводив, що такі глобальні інститути і форми взаємодії, як універсальні світові управлінські структури, вільна торгівля і вільна співпраця можуть розвиватися, лише спираючись на вільний союз справді вільних народів.

6. *Націонал-державницький (націонал-демократичний) напрям розвитку політичної думки і націонал-комунізм*

Національно-державницька ідеологія, на відміну від чинного націоналізму, висувала ідею нації політичної (як сукупності громадян держави), відстоювала синтез національних і загальнолюдських інтересів, а також принцип самовизначення народу в етнічних кордонах через

національно-демократичну державу. Представники цього напряму наголошували на можливості участі України як самостійної держави у конфедеративних і федеративних об'єднаннях.

Попередником національно-державницького і національно-демократичного напряму був І. Франко, який одним із перших в українській політичній думці сформулював концепцію політичної самостійності України. Основні риси цієї концепції, чітко змальовані в працях «Ukraina irredenta» та «Поza межами можливого», можна звести до таких положень: основною причиною гальмування економічного і культурного розвитку народу є відсутність його національної самостійності; без ідеалу національної самостійності неможливо реалізувати ідеали політичної свободи і соціальної рівності; українські політичні сили, кращі їх представники, такі як М. Драгоманов, зазнавали невдач на шляху здійснення своєї мети через те, що вони не мали ідеалу політичної самостійності; цей ідеал, на перший погляд неосяжний, можна реалізувати тільки активною копіткою працею борців-революціонерів; для повноцінного національного розвитку необхідне відтворення повної соціальної структури, тобто всіх верств (вищих, середніх і нижчих), які б підтримували ідеал політичної самостійності України. У площині розв'язання соціальних питань І. Франко стояв на позиціях соціалізму. За цими поглядами він наближався до М. Драгоманова, тобто відстоював федеративно-громадський принцип, який передбачав свободу й автономію у відносинах між особою і громадою, громадами і народом. Соціалістична концепція І. Франка містила також ідеї кооперації, колективної громадської власності, соціальної взаємодопомоги між трудівниками, боротьби проти соціального гноблення та ін. Соціалізм І. Франка докорінно відрізнявся від марксизму. Ця різниця полягала в тому, що І. Франко відкидав ідеї економічного детермінізму й історичного фаталізму (історичної необхідності), диктатури пролетаріату і державної централізації суспільства. Отже, політичні переконання І. Франка ґрунтувалися як на національно-демократичних, так і на соціалістичних поглядах.

Ідеї національно-державницької ідеології відстоював правник і політолог С. Дністрянський. Базовими поняттями його концепції були поняття нації і держави. Головними ознаками держави С. Дністрянський вважав територію; людей, котрі живуть на ній; організацію суспільного ладу з її характерними ознаками – автономією, авторитетом і автаркією. Люди, територія і народна культура – основні ознаки нації незалежно від величини державної організації. Терміном «люди» С. Дністрянський позначав певний суспільний зв'язок, що склався на основі родового походження і загального почуття кровної спорідненості. До поняття «культура» вчений включав народну мову, історичні звичаї. Поняття «територія» має для держави політичне, а для нації – етнічне значення,

оскільки ідея самовизначення народу може розв'язуватися в межах його етнічної території, котра потім стає державною. Ідея федерації, яку С. Дністрянський розглядав у контексті своєї концепції єднання народів, ґрунтувалася на чотирьох основних засадах: питання про об'єднання народів має розв'язуватися лише після міжнародного визнання їхньої державної самостійності; вирішувати питання вступу до міжнародного об'єднання повинні національні парламенти; кожний національний парламент, який дав згоду на утворення об'єднання, має висунути однакову кількість депутатів для вироблення спільної угоди; заснування спільного адміністративного трибуналу, наділеного судовими функціями для розв'язання спірних питань.

В. Старосольський, який також був правником і політологом, доповнив державницьку концепцію С. Дністрянського ідеями про соціально-класову структуру суспільства, приділивши увагу саме тим класам у процесі державотворення, які є носіями національної свідомості.

Сучасною можна вважати концепцію формування нації, запропоновану О. Бочковським. Її суть зводиться до таких моментів: створення широкої мережі громадських інституцій і підтримка середніх класів; утворення власної держави з власною територією, яка поглиблює етногенез, перетворюючи його в націогенез; розвиток капіталізму і демократії, які виводять на історичну арену колись пасивні суспільні верстви – робітників і селян.

С. Рудницький, виходячи із розуміння того, що Галичина і Наддніпрянщина становлять єдину етнічно-національну територію як складову Східної Європи, розвивав ідею М. Грушевського про можливість створення Балтійсько-Чорноморської федерації у складі Фінляндії, Латвії, Естонії, Білорусі й України.

Поява в Україні такої течії суспільно-політичної думки, як *націонал-комунізм*, зумовлювалася двома обставинами: нерозривним зв'язком попереднього національного руху з соціалізмом; порушенням політичних і національно-культурницьких прав Української Радянської Республіки з боку більшовицької Росії.

Основною працею «національного» комунізму був трактат С. Мазлаха і В. Шахрая «До хвилі (Що діється на Україні і з Україною)», в якому було піддано нищівній критиці політику більшовиків стосовно України. Трактат обґрунтував необхідність незалежної УСРР, об'єднаної з радянською Росією та іншими соціалістичними державами на основі справжньої федерації, та незалежної української комуністичної партії, поєднаної з російською комуністичною партією через комуністичний Інтернаціонал.

Найпомітнішими діячами цього напрямку були В. Винниченко, М. Хвильовий.

В. Винниченко визнав радянську владу в Україні і хотів працювати в її урядових структурах. Повернувшись у 1920 р. з еміграції, він поділяв ідею утворення федерації радянських республік. Разом з тим у «Листі до українських робітників і селян» В. Винниченко звинуватив більшовицький тоталітаризм у тому, що: існування УСРР як самостійної, незалежної робітничо-селянської держави має місце тільки в деклараціях; декларативно існує уряд УСРР, він не обраний, а призначений політбюро ЦК РКП(б); правляча революційна партія – це машина, якою керує невелика група людей; партійні організації втратили активність і перетворилися у бездушну, некритичну масу; влади Рад в Україні не існує, тому що принцип централізму виключає її; в Україні все мілітаризоване і централізоване; така політика спонукає українців-комуністів виступати проти національних прагнень свого народу.

В еміграції В. Винниченко проаналізував причини поразки української національної революції, розробив концепцію колектократії, згідно з якою перевага в майбутньому буде за колективними формами власності. Колектократія допускає приватну власність, але виключає найману працю.

М. Хвильовий вважав, що комунізм можна реалізувати на національному ґрунті, відкинувши «російський шлях» розвитку у культурній сфері. А для цього потрібно подолати «хохлацьку розляпаність», український просвітянський провінціалізм та орієнтуватися на ідеал європейської людини-громадянина, творця історії. За його словами, необхідно покінчити не тільки з малоросійством, українофільством, а й москвофільством. Отже, для ідеології націонал-комунізму були характерні такі риси: визнання УСРР як держави трудящих, а комунізму – як прогресивного ладу, в межах якого можна реалізувати національно-державницький ідеал; підтримка ідеї федерації незалежних державних республік; критика більшовицького режиму Росії як небезпечного ворога для української незалежності; розуміння національної революції як продовження соціальної; надання пріоритету колективним формам власності.

Тема 4. Політичні доктрини сучасності

1. *Поняття і типологія політичних доктрин*

Політична доктрина є базовим принципом діяльності суб'єктів політичного процесу, основою якого виступає певна політична ідеологія. Політична доктрина відображає бачення політичної системи, шляхів її розвитку, функціонального призначення, засобів і методів вирішення політичних проблем, вибору політичних пріоритетів.

Серед великої кількості підходів до класифікації політичних доктрин найрозповсюдженішим можна вважати поділ відповідно до історичного періоду виникнення і функціонування політичної доктрини. Згідно цього підходу виділяють доктрини епохи Античності, Середньовіччя, Нового часу, сучасності.

Не менш популярною є *систематизація політичних доктрин в «ліво-правій» системі координат*. Поділ на «правих» і «лівих» вперше було здійснено у 1789 році в Генеральних штатах Франції, коли депутати, що представляли «третьій стан» сиділи по ліву сторону від монарха, а аристократи і представники духовенства – по праву, активно його підтримуючи. Представники «третього стану» стояли на революційних позиціях, вимагаючи усунення короля і встановлення республіки. На основі цього і було сформовано лінійний спектр оцінки політичних ідеологій. «Лівими» називали прихильників радикальних змін в суспільстві, а «правих» – консерваторів, які прагнули зберегти існуючий суспільний устрій без змін. Поява і розвиток марксизму дала можливість чітко визначити поняття «лівого» – «правого» в ціннісному аспекті, позиції щодо економіки, власності, держави, рівності. «Ліві» були прихильниками державної або змішаної (державної і приватної) власності, державного регулювання економіки, забезпечення рівності громадян в різних сферах, зокрема в майновій, активної позиції держави стосовно різних напрямів суспільного життя. «Праві» політичні сили дотримуються діаметрально протилежних позицій. Вони, на думку А. Лейпхарта, наполягають на збільшенні публічного сектора економіки, мають в своєму розпорядженні більший державний бюджет, їхня політика, спрямована на вирівнювання доходів населення, зменшення безробіття, забезпечення суспільної освіти, охорони здоров'я, соціальної допомоги населенню.

М. Фріден запропонував поділ ідеологій на «повні» та «розріджені». Перші характеризуються цілісністю і вичерпністю бачення політичної сфери, це, зокрема, консерватизм, лібералізм, соціалізм. Увага других зосереджена на не всіх проблемах суспільного життя, а лише на деяких з них. До «розріджених» доктрин відносять популізм, націоналізм, фемінізм, екологізм.

2. Доктрина лібералізму та етапи її розвитку. Неолібералізм

«Лібералізм» – від лат. *Liberalis* – свобода, доступна вільним людям, тим, хто не знаходився в особистій залежності від феодала чи був невільником. В 1812 році в Іспанії цей термін було використано для позначення депутатів Кортесів, що знаходились в опозиції до профеодально і роялістично налаштованої фракції. Під впливом Великої французької революції іспанські ліберали боролись за створення республіки, прийняття конституції, відокремлення церкви від держави, надання гарантій свободи людини і громадянина. Однак переможцями стали монархісти, а ліберали (відповідно і лібералізм) почали асоціюватись з радикалізмом і республіканізмом. Вони були противниками монархізму, клерикалізму, феодалізму.

Політична доктрина лібералізму пройшла чотири етапи розвитку:

1. Класичний лібералізм (кінець XVII ст. – початок XIX ст.)
2. Демократичний лібералізм (початок XIX ст. – до Першої світової війни)
3. Соціальний лібералізм (охоплює кінець XIX ст. – до кінця 60-х років XX ст.)
4. Неолібералізм (від завершення Другої світової війни).

Варто зазначити, що початок нового етапу не завжди був пов'язаний із закінченням попереднього. Тому в часовому проміжку етапи накладались і одночасно могли співіснувати положення двох етапів. Адже лібералізм не є доктриною, побудованою за єдиним стандартом. *Попри існування суттєвих відмінностей, притаманних кожному етапу, можна виокремити загальні, універсальні характеристики, властиві лібералізму протягом усього періоду його існування:*

- Індивід з своїми інтересами та потребами є центральним елементом будь-яких політичних дій та взаємодій.

- Свобода як найбільша індивідуальна цінність в лібералізмі представлена в позитивному та негативному трактуванні. Негативна свобода в класичному лібералізмі передбачала надання захисту особі від будь-якого зовнішнього тиску, зокрема з боку держави та влади. Позитивна свобода була поширеною в XX столітті і полягала в необхідності створення можливостей розвитку кожною людиною своїх здібностей, реалізації своєї індивідуальності.

- Раціональність як віра в розум і прогрес людства, заснований на знаннях.

- Справедливість в лібералізмі побудована на принципі розподілу та рівності. Рівність означає рівність шансів кожної людини для розвитку своїх здібностей. А розподіл дає можливість отримати більше тій людині, яка доклала більшу кількість зусиль. При цьому держава повинна надавати суспільну допомогу категоріям населення з певними проблемами

(неповносправним, неповним родинам та ін.), що ставить їх в нерівні позиції з іншими у реалізації їхнього шансу.

- Толерантність і плюралізм. Плюралізм як ознака ліберального суспільства торкається не лише індивідуального, але й суспільно-групового рівня. Задоволення групових та індивідуальних інтересів визначає формат суспільної рівноваги, не спричиняючи конфліктів.

- Конституціоналізм як система обмеження державної влади за допомогою конституції – найвищого в межах держави закону. В конституції закріплені права та гарантії свободи громадян, функції та повноваження владних інститутів.

- Демократія як влада народу, коли домінуючим принципом формування та реалізації влади є воля більшості.

Концепція неолібералізму була започаткована ще до Другої світової війни. В 1938 році в Парижі відбувся «Колоквіум Липмана», на якому фактологічно були оформлені положення неолібералізму. Учасники дискусії, присвяченої виходу праці У. Липмана «Добре суспільство» (1937), зробили висновок про існування суспільної загрози з боку посилення державного втручання в економіку. Таке втручання можна вважати перемогою колективізму над індивідуалізмом, що загрожувало сутності лібералізму.

Неолібералізм (або консервативний лібералізм) представляють такі напрями, як ліберальний реалізм, «Австрійська школа», «Чиказька школа», теорія суспільного вибору, лібертаризм.

3. Основні положення доктрини консерватизму

«Консерватизм» від лат. *Conservare* – «збереження, стан без змін». Формування консерватизму як сукупності концептуальних положень безпосередньо пов'язане з суспільною реакцією на Велику французьку революцію та поширенням модернізаційних процесів в країнах Західної Європи. В сучасному розумінні поняття було вжито у Франції в 1820 році у часописі «*La Conservateur*», видавцем якого був Р. Шатобріан. Всі публікації видання були спрямовані на пропаганду ідей реставрації монархії та відновлення ролі церкви. З 1830 року у Великій Британії партію «торі» – партію порядку починають називати «консервативною». Консерватори виступали проти політики індустріалізації як головної загрози аграрному виробництву.

Головними базовими цінностями консерватизму на всіх етапах його розвитку були наступні:

- Традиціоналізм як протилежність змін. Консерватизм вимагає дотримання звичаїв, традицій, збереження історично існуючих інститутів, що пройшли перевірку часом. Повага до традицій базується на переконанні, що традиції формують відчуття ідентичності щодо індивіда і спільноти.

Традиціоналізм допускає зміни як реакцію на суспільний розвиток, що відбуваються за наперед визначеною процедурою.

- Право та порядок. Людина як істота егоїстична за своєю природою намагається реалізувати свої власні інтереси повною мірою, використовуючи при цьому всі можливі засоби. Тому єдиним обмежуючим чинником щодо особи є право. Право в консерватизмі забезпечує збереження порядку.

- Органіцизм. Консерватори розглядають суспільство як організм, частини якого взаємодіють між собою як органи людського тіла. Суспільні інститути повинні виконувати повинні виконувати життєво важливі функції. У випадку недієздатності якоїсь із частин суспільства потрібно докласти всіх можливих зусиль для відновлення її функціональної здатності, а не заміни. Родина та народ у консерватизмі займають особливе місце. Родина – це природний суспільний інститут, який соціалізує підростаюче покоління, сприяє збереженню існуючих в суспільстві моральних цінностей, забезпечує безпеку дітей. Тому одним з основних завдань суспільства є захист та охорона родини, турбота про повноцінну, здорову сім'ю. Народ – це так само природне утворення людей, сформоване на основі спільної культури, мови, традицій. Консерватори виступають за єдину, спільну систему цінностей та культуру. На їхню думку, культурний плюралізм – доволі негативне явище, оскільки є причиною суспільної нестабільності.

- Ієрархія та влада. Будь-яке суспільство є ієрархічним за своєю природою, бо в ньому присутня система суспільного поділу. Нерівність – це ознака органічного суспільства, адже кожна суспільна група виконує свої власні, відмінні завдання. Влада як продукт природного походження не виникла в результаті укладення суспільного договору. Вона походить в верхів суспільної ієрархії і передбачає дисципліну і толерантність.

- Власність – це ще одна базова ознака консерватизму, яка виступає гарантією особистої безпеки. Власність зміцнює родину, сприяє її самостійному функціонуванню, об'єднує покоління завдяки системі спадкування. Держава повинна опікуватись власністю. Вона володіє правом оподаткування власності з метою забезпечення виконання важливих суспільних функцій – гарантії безпеки громадян, охорони порядку і т. д. Тобто консерватори є прихильниками сильної, добре фінансованої держави.

В ХХ столітті розвиток консерватизму пройшов два основних етапи: консерватизм першої половини ХХ ст. та консерватизм другої половини ХХ ст. В першій половині ХХ століття політичні сили консервативного спрямування підтримували сильну державну владу з суттєвими обмеженнями демократії на користь правлячої верхівки з метою встановлення та підтримки порядку та надання гарантій суспільної безпеки.

Дослідники акцентують увагу на авторитарному характері консерватизму цього етапу.

Закінчення Другої світової війни було пов'язане з руйнування фашистської та нацистської систем, гострою критикою соціалізму як тоталітарної формації і становленням в більшості європейській країн ліберальної демократії.

До самостійних напрямків консерватизму, що виникли в другій половині ХХ століття, належать лібертаризм, патерналістський (прагматичний) консерватизм, радикальний консерватизм та неоконсерватизм.

4. Тоталітарні доктрини: комунізм, фашизм, нацизм

Комунізм

Формування комуністичної доктрини було започатковане в середині ХІХ століття німецькими мислителями К. Марксом та Ф. Енгельсом. В 1918 році практичним втіленням цієї ідеології на практиці став комунізм (соціалізм) радянського типу, який передбачав повне знищення приватної власності і відповідно будь-якої автономії особистості, а також абсолютну владу держави. Основою комунізму була розподільча планова економіка і маргіналізовані маси.

У 1930-ті роки в СРСР складається мобілізаційний режим, який спирався на три опори:

- віру «колективного несвідомого» в харизматичного лідера;
- соціалістичну модель легітимності влади (формальні вибори при домінуванні протопартії);
- ідеологізоване багатоярусне адміністративне управління.

Знищення інституту приватної власності та інституту людини і відторгнення інших загальнолюдських цінностей робило стало причиною становлення в державі лівого різновиду тоталітарного режиму.

Фашизм

Фашизм в Італії виник як нова філософія, не відома іншим народам. З 1922 р. інтеграція італійського суспільства відбувалася на основі ідеї відродження колишньої могутності Римської імперії. Фашизм (від *fascio* - пучок, в'язка) претендував на забезпечення колективної ідентичності на соціокультурній і етнічній основі. Специфіка італійського фашизму полягала в його залежності від позиції впливових у державі політичних сил – короля та його оточення, сильної аристократії, армії та католицької церкви. Фактично він не був породженням і результатом творчості італійських ідеологів. Його економічна програма була запозичена у немарксистського німецького соціалізму, агресивність – безпосередньо з Німеччини. Ведення урядової політики було запозиченням ленінського стилю диктатури. Корпоративізм як універсальний шлях спасіння

суспільства мав британське коріння. Вирізнявся італійський фашизм театральністю і зовнішньою видовищною атрибутикою самого режиму.

Нацизм

За походженням основні ідеї нацизму – не німецькі і не «арійські». Міф про вищість арійської раси був створений французьким соціологом Ж.-А. Гобіно в праці «Про нерівність людських рас». Економічна філософія нацистів була виражена в гаслі «загальна користь вища за приватну», а це й філософія північноамериканського «Нового курсу», і радянської економічної політики.

Власне німецькою складовою нацизму було прагнення до завоювання життєвого простору; нацисти не могли змиритись з перспективою перебування в порівняно невеликому і перенаселеному просторі, в якому продуктивність праці завжди буде нижчою, ніж у краще забезпечених природними ресурсами країнах. Вони прагнули до більш «справедливого» розподілу природних ресурсів землі і вважали себе революціонерами, які ведуть боротьбу за невідчужувані природні права представників арійської раси проти корисливих інтересів чужих реакційних народів.

На практиці нацисти активно використовували радянські методи управління: однопартійну систему і панування партії-держави в політичному житті, ключову роль політичної поліції в насильницькій інтеграції суспільства, концентраційні табори, адміністративне переслідування інакомислячих, організацію споріднених за духом партій в інших країнах, пропагандистську технологію, використання дипломатичних служб для підготовки тоталітарної революції тощо.

Нацистський план перетворення суспільства був всеохопним і більш згубним, ніж марксистський. Нацизм поставив за мету усунути свободу не лише у сфері виробництва матеріальних благ, але й у «виробництві» самої людини. План поліпшення людської природи отримав назву «євгеніка». Головна ідея цієї людиноненависницької ідеї полягала в тому, щоб надати індивідам, наділеним необмеженою владою, повний контроль над процесом відтворення людини і знищення неповноцінних. В єврейському населенні нацисти вбачали свого суперника з «богообраності» і, окрім фізичного винищення євреїв в концтаборах, відродили середньовічні гетто. Крім цього, вони практикували евтаназію – планомірне і цілеспрямоване знищення неповноцінних осіб різної національної належності. Нацисти використовували не лише національні гасла, але й ті, й інші діяли за формулою Муссоліні: «все в державі, нічого проти держави, нічого поза державою».

Головні відмінності основних різновидів тоталітарних доктрин чітко виражені в їх політичних цілях: побудова комунізму, відродження римської імперії, утвердження світового панування арійської раси. Вони виявлялися

також і в соціальних преференціях: робітничий клас, нащадки римлян, германська нація.

Відмінності між ними пояснювались цільовими настановами: у комуністичних системах агресивність спрямована перш за все всередину, проти власних громадян з метою пошуку «класового ворога»), у націонал-соціалізмі і класичному фашизмі – назовні, проти інших народів.

5. Політична концепція анархізму

Анархізм (від грецьк. anarchia – безвладдя) – це ідейно-політична течія, яка має на меті знищення держави й заміну будь-яких форм примусової влади вільною і добровільною асоціацією громадян.

До базових принципів анархізму належать:

1) Повна відмова від існуючого суспільного устрою, основою якого є політична влада.

Заперечення влади є свідченням того, що в анархістському суспільстві індивід, або група осіб неспроможні нав'язувати власну думку, бажання і волю іншим представникам. Це є причиною відсутності ієрархічної системи та представницької демократії, а також авторитарного правління. Анархізм заперечує будь-якими спроби створення тоталітарного суспільства, в якому всі сфери людського життя, піддані тотальному контролю та регламентації. Анархізм є особистісно орієнтованим, спрямованим на максимальний розвиток кожного індивіда.

2) Уявлення про ідеальний суспільний лад, що заперечує будь-який примус. Відмова від нав'язування думок та ідей одних людей іншим, навіть якщо мова йде про загальносуспільне благо. Особи повинні брати участь у суспільно значимих діях з мотивів особистої зацікавленості чи проявів особистої відповідальності, а не під впливом зовнішнього тиску.

3) Вільне формування та функціонування громадських асоціацій. В анархістському суспільстві можуть бути створені та вільно діяти будь-які асоціації, спрямовані на задоволення суспільних потреб. На думку анархістів, влада може функціонувати за принципом низової ініціативи, колективного вирішення суспільних запитів та індивідуального власних інтересів та потреб.

4) Принцип взаємодопомоги. Взаємодопомога в даному випадку трактується як синонім співробітництва. Колективна діяльність є більш ефективною, ніж індивідуальна. Вона дозволяє досягти потрібного результату з меншими затратами зусиль.

5) Принципи рівності та братерства. Анархісти виступають за надання людям однакових можливостей задоволення особистих потреб у продуктах праці, творчості, освіті, у доступі до суспільних благ, досягнень науки і техніки. Братерство трактується як рівність всіх людей, неможливість домінування інтересів та потреб одних людей над іншими.

Серед основних напрямів анархізму виділяють: анархо-індивідуалізм (М. Штірнер, Б. Таккер, Г. Д. Тор), мутуалізм (П. Прудон, Ш. Дан), соціальний анархізм (М. Букчин, , колективістський анархізм (М. Бакунін, Й. Мосту), анархо-комунізм (П. Кропоткін), анархо-синдикалізм (Р. Роккер), посткласичний анархізм (Т. Мей, Ж. Делез, Ф. Гваттарі), анархо-капіталізм (М. Ротбард), анархо-фемінізм (Л. Парсонс, Е. Гольдман, В. де Клер, С. Браун), зелений анархізм (Ф. Перлман, Д. Ходоркофф, Б. Морріс), анархо-примітивізм (Т. Качинський, В. Ландстрайхер, П. Шепард).

Тема 5. Політична влада

1. Сутність і походження феномену влади

Об'єктом політики є влада. Соціальна влада виникає разом із людським суспільством як його невід'ємний і необхідний елемент. Причинами її появи були: потреба самозбереження соціуму, необхідність у продовженні людського роду, об'єктивна неоднорідність соціальної структури будь-якого суспільства, потреба у колективному (суспільному) характері праці, персональні переваги людей у певних сферах життя.

Поняття «влада» має багато сенсів і різноманітних підходів до розуміння. Французький дослідник М. Крозьє порівнює владу з тхором, про якого всі знають, але якого ніхто не бачив.

Вітчизняні політологи зосереджують увагу на трьох значеннях влади: це відносини командування і підпорядкування у суспільній групі, державі й суспільстві; вольовий елемент, який полягає у здатності одних суб'єктів нав'язати волю іншим суб'єктам з допомогою примусу і переконання, підпорядкувати їх своїм інтересам; інститут, який здатний забезпечити єдність дій і ustalений порядок у суспільних відносинах.

У зарубіжних науковій літературі традиційно виділяються чотири напрями тлумачення влади: *біхевіористський, телеологічний, інструменталістський, структуралістський*.

Біхевіористський напрям розглядає владу як певний тип поведінки, здатний впливати на поведінку інших людей. Цей підхід ґрунтується на вченнях Ф. Ніцше, Б. Рассела, Б. Скінера. Згідно з цим напрямом, прагнення до влади є атрибутом людського буття. Більшість людей не здатна бути ініціатором будь-чого, зате має потребу в контролі над собою з боку інших осіб. Отже, біхевіористське розуміння влади передбачає її психологічне, а не інституційне походження.

Телеологічний напрям, представником якого був Т. Парсонс, інтерпретує владу як засіб досягнення певної мети, запланованих результатів. Згідно з таким тлумаченням, влада існує для того, щоб реалізувати важливу суспільну мету, вона є засобом обміну, тобто її віддають тим політикам, які найбільш ефективно можуть задовольнити основні потреби соціальної спільноти. В такому розумінні влада подібна до грошей і є лише символом, за допомогою якого люди можуть придбати безпеку, порядок і соціальну підтримку, обмежуючи свої права, вгамовуючи пристрасті, в обмін на добровільне підпорядкування владі.

Інструменталістський напрям тлумачить владу як набір певних інструментів. На думку О. Тоффлера, основними інструментами влади є сила, багатство і знання. Якщо в минулому домінували сила й багатство, то в сучасному інформаційному суспільстві домінують знання. Однак О. Тоффлер застерігає, що знання (інформація) без розвинених механізмів

громадського контролю може перетворитися на засіб владного маніпулювання людьми.

Структуралістський напрям розглядає владу як відносини між керівниками і підлеглими, що ґрунтуються на співвідношенні винагороди і покарання. Залежно від того, як функціонує система стимулів між владою і соціальними групами, забезпечується механізм розв'язання конфліктів, стабілізації суспільства.

Галузь політичної науки, яка досліджує владу, називається кратологією. Вагомий внесок у розвиток теорії влади зробив М. Вебер, котрий розумів владу як здатність суб'єкта утверджувати у сфері соціальних відносин власну волю, незважаючи на опір. Сутність влади і полягає у здатності нав'язувати іншим свою волю і відповідну цій волі поведінку. Політологи по-різному тлумачать поняття «влада». В узагальненому розумінні влада – це здатність підкоряти своїй волі когось, право і можливість управляти та розпоряджатися діями інших людей, впливати на їх долі та поведінку, домагатися від них виконання певних рішень, наказів і розпоряджень за допомогою авторитету, волі, закону, примусу і сили.

Влада – це завжди відносини не менше як двох сторін, які передбачають можливість для однієї сторони (індивідуального чи колективного суб'єкта влади) давати розпорядження іншій стороні (індивідуальному чи колективному об'єкту влади) за умови, що той, хто дістав таке розпорядження, повинен його виконати.

Владні відносини ґрунтуються на певних суспільних нормах (моральних, правових, політичних), що зобов'язують того, кому адресоване розпорядження, підкорятися та передбачають можливість звернутися до санкцій тому, хто здійснює владу, якщо його накази не виконуються. Норми та санкції (з лат. – суворе розпорядження, постанова) – атрибути суспільної влади.

За своєю структурою влада поділяється на дві основні види: політична влада і неполітична влада. Перша охоплює державну (законодавчу, виконавчу, судову), партійну, владу громадсько-політичних організацій і рухів. Друга – особисту, сімейну, владу громадських організацій, неформальних лідерів, об'єднань, груп.

Отже, визначальною рисою влади є здатність владарюючих суб'єктів нав'язувати оточуючим свою волю, тим самим панувати над підвладними. Звідси випливає і негативний аспект влади, який проявляється у можливості зловживання нею та довільного її використання.

Різновидом влади або, як її ще називають, соціальної влади є політична влада, навколо якої обертається політичне життя у будь-якій країні.

Політична влада – це здатність суспільних груп чи індивідів впроваджувати у життя рішення, що виражають їхню волю і визначально впливають на діяльність, на поведінку людей та їх об'єднань, за допомогою

волі, авторитету, права, насильства; це організаційно-управлінський та регулятивно контрольний механізм здійснення політики.

Найвищим і найрозвиненішим видом політичної влади є державна влада. Поняття «політична влада» за своєю сутністю ширше від поняття «державна влада». По-перше, політична влада виникла раніше від державної, ще в додержавну добу. По-друге, не кожна політична влада є владою державною (наприклад, влада партії, громадських організацій і рухів), хоча будь-яка державна влада – завжди політична. По-третє, державна влада специфічна: тільки вона володіє монополією на примус, правом видавати закони тощо. Проте, окрім примусу, вона послуговується й іншими засобами впливу: переконанням, ідеологічними, економічними чинниками.

Державна влада – вища форма політичної влади, що спирається на спеціальний управлінсько-владний апарат і володіє монополією на видання законів, інших розпоряджень і актів, обов'язкових для всього населення визначеної кордонами території.

Засоби, які використовують для здійснення влади політичними елітами та лідерами, називають підставами або ресурсами політичної влади. До них належать:

1. *Структурні ресурси* – закони, суд, державний апарат, партійна дисципліна, авторитет лідера, вплив регіональних владних структур.

2. *Психологічні ресурси* – страх, інтерес, віра, переконання.

3. *Матеріальні ресурси* – забезпечення матеріальних потреб, маніпулювання усілякими пільгами та привілеями, маючи на меті прихильність мас до влади та виконання ними її розпоряджень.

У контексті нових підходів до феномену політики та влади ми виділимо такі ідеї:

1. Все частіше звучать заклики до формування всесвітньої влади, яка об'єднала б видатних наднаціональних політичних експертів («Володарів») та мала б статус, схожий на палату лордів у Великій Британії, тому що світову політику слід вести з владних інтернаціональних позицій. Зауважимо у цьому відношенні, що філософи вже встановили «необхідність» керуватись універсалістською тобто наднаціональною, непартикулярною етикою при побудові універсальної моделі соціальної держави (А. Єрмоленко, Г. Соловей, Л. Ситниченко). До того ж всесвітня влада кореспондувалась би глобальною єдністю людства, з інтернаціоналізацією економіки та міжлюдських стосунків.

2. Влада, вказував ще Мішель Фуко, має інтенцію поширюватись не тільки на соціальне тіло, на душі людей, але й на Фізичне тіло – бо система покарань у державі спрямована саме на владу у останньому сенсі. Видатний французький мислитель вказує, що з XVIII століття формується «політика примусу», а людське тіло потрапляє до «машинерії влади», яка бажає, щоб

тіла людські діяли так, як хоче влада. Влада над тілом має далекоглядні політичні задуми: йдеться про те, що знуцання над фізичною природою людини має на меті формування рабської свідомості, проти якої до кінця життя намагався боротись видатний дослідник української політичної історії американець Джеймс Мейс. Він ввів у науковий обіг термін «постгеноцидне суспільство». Його теорія жорстка і на жаль не має поки що продовження серед українських дослідників, а її смисл у тому, що після голодомору в Україні 1932-1933 рр. свідомість селян радикально змінилась: замість гордих та щирих землевласників з'явилась колгоспні раби, бажанням яких було не здобуття свободи, а намагання зайняти місце своїх гнобителів – компартійної номенклатури. Відтепер представники сучасної політичної еліти являють собою вихідців саме з селян, вказують деякі аналітики українського політичного «бомонду».

3. Політична влада поступово звужує обсяг свого впливу, все більше враховуючи автономію особи, прагнення її до самореалізації, проявляється неможливість, як раніше, контролю приватного життя та образу мислення. У інформаційному суспільстві ХХІ століття владою поступово стають інші, ніж сила чинники – інформація, культивовані специфічні потреби, мобільна комунікація. Вказується, що інформація стає все менше контрольованою з боку держави, проте глобальною за масштабами і швидкістю поширення, а її брак викликає почасти психологічні фрустрації.

4. Все частіше ставиться питання контролю за владою, що у термінах соціально-політичного життя США виражається розхожою фразою: «Нащо витрачаються кошти виборців?» Джозеф Е. Штігліц, лауреат Нобелівської премії з економіки, доречно вказує на існування особливого «права знати», бо зазвичай «політики вважають за краще працювати в обстановці секретності й безконтрольності. Виборці мають право знати, чому Америку і весь світ ввели в оману відносно зброї масового знищення у Іраку».

5. Політична влада на вищих щаблях поступово зазнає впливу ідеї рівності у тендерному відношенні і цей процес прискорюється: жінки останнім часом стають президентами у Фінляндії та Індії (вперше за історію), канцлером ФРН також вперше у історії обрано А. Маркель, є можливість стати президентами жінкам у США та Аргентині, а також і в Україні. Це стосується і посад міністрів оборони – жінки їх займають у Іспанії, Філіппінах.

6. Все частіше у політології міжнародних відносин використовується термін «м'яка влада». Цей феномен звернув увагу публіцистів, політиків і науковців, політичних та військових керівників сучасних держав. У 2005 році вийшла розлога книга професора Гарварду Дж. С. Ная «М'яка сила: засоби для досягнення успіху у світовій політиці». Він відносить до атрибутів м'якої сили здебільше «інтелектуальний привабливий» компонент, тобто як найбільш розумна поведінка держави у конкретній

ситуації. На думку Джозефа Ная, простежується тенденція збільшення значення «м'якої сили» в загальному владному балансі. Він визначає її як сукупність привабливих для інших держав аспектів національного буття і культури, сповідуваннях політичних цінностей та зовнішньополітичного курсу. Тепер елементами «м'якої сили» стали: енергетична незалежність, високі технології, космічні проекти, міжнародний авторитет, нові можливості впливу на інші, більш слабкі суб'єкти міжнародних відносин через феномен «м'якої сили».

Таким чином, феномен політичної влади є складним явищем координації, управління, регулювання суспільного життя з боку державного апарату влади, який має бути загально визнаним, легітимним, а тому здатним до проведення єдиної політичної волі. Влада спирається на силу і примус, а збройні організації держави входять до структури силових інституцій держави, які забезпечують функціонування влади.

2. *Форми, види та механізми реалізації політичної влади*

Основними формами політичної влади є панування, політичне керівництво й управління. Панування – це абсолютне чи відносне підкорення одних людей іншими. Політичне керівництво й управління реалізуються через прийняття стратегічних і тактичних рішень до об'єктів влади, через організацію, регулювання та контроль їх розвитку.

Форми політичної влади розрізняють і за критерієм головного суб'єкта правління. До них належать:

1) монархія – єдиновладне (абсолютне чи обмежене) спадкоємне правління однієї особи – глави держави – монарха;

2) тиранія (деспотія) – одноосібне необмежене самовладдя, внаслідок насильницького захоплення влади, яке характеризується абсолютним свавіллям правителя та цілковитим безправ'ям народу;

3) аристократія – влада спадкової, родовитої, знатної меншості, привілейованого стану;

4) олігархія (плутократія, тимократія) – влада багатіїв, заможної, неродовитої меншості, яка підпорядковує собі державний апарат;

5) теократія – політична влада духовництва, глави церкви у державі;

6) охлократія – влада натовпу, що спирається не на закони, а на миттєві настрої, примхи юрби, яка часто піддається впливові демагогів, стає деспотичною і діє тиранічно;

7) демократія – влада народу на основі закону та гарантії прав і свобод громадян;

8) партократія – влада однієї партії, партійної номенклатури (верхівки) в державі;

9) бюрократія – влада чиновників, адміністраторів у державі; ієрархічно організована система влади державного апарату, наділеного специфічними функціями;

10) технократія – влада науково-технічної еліти (фахівців), керівників підприємств, менеджерів;

11) меритократія – влада найбільш обдарованих, гідних людей, в основу якої покладено принцип індивідуальних заслуг;

12) автократія – необмежене і безконтрольне самовладдя;

13) анархія – безвладдя держави; самоуправління громад, комун, сімей та інших первинних спільностей людей.

Багатозначність влади проявляється у багатьох аспектах: влада може виступати як соціальна, тобто бути присутньою у відносинах між великими соціальними групами, і як міжособова (у стосунках між друзями, між подружжям тощо). *Соціальна влада* проявляється в політичній і неполітичній формах. Політична влада взаємопов'язана з іншими видами соціальної влади, причому всі вони можуть бути використані в політичних цілях. Інші види соціальної влади виділяються залежно від сфери поширення і методів володарювання.

Економічна влада означає контроль над ресурсами, що мають вартісне вираження власністю, над матеріальними цінностями.

Адміністративно-примусова (політична влада у вузькому значенні) передбачає опір на силові ресурси і означає контроль за людьми за допомогою застосування або загрози застосування фізичної сили.

Духовно-інформаційна – культурна, релігійна, влада ЗМІ. Особливого значення у сучасному суспільстві набули ЗМІ, оскільки виступають основним каналом впливу на масову аудиторію. О. Тоффлер визначив владу ЗМІ в сучасному суспільстві таким чином: вона дозволяє досягти поставленої мети, мінімально витрачаючи ресурси влади, дозволяє перетворити супротивників у союзників.

Відомий політолог і економіст Б. Гаврилишин вважає, що на сучасному етапі існує три види влади:

1. *Влада типу противаги.* Така влада ґрунтується на індивідуалістсько-конкуренційних цінностях та існує в країнах, де такі цінності переважають (англомовних). Характерними ознаками цього виду владної організації є:

а) існування правлячої групи й опозиції (противаги), що постійно конкурує з нею (еліта і контреліта);

б) розподіл влади на законодавчу, виконавчу і судову;

в) побудова владних інституцій за принципом контролю та рівноваги;

г) наявність періодичних виборів;

д) прийняття рішень згідно з принципом більшості.

2. *Колегіальна влада (співпраця при владі).* Характеризується такими рисами:

а) поділ влади без утворення опозиції;

б) колегіальність у прийнятті рішень;

в) децентралізація влади;

г) високий рівень консенсусу (згоди);

д) використання засобів прямої демократії (наприклад, у Швейцарії, Японії).

3. *Унітарна (недиференційована, диктатура, неподільна, інтегральна) влада*, для якої характерні такі риси: а) концентрація влади в одних руках; б) відсутність легальної опозиції або противаги. Унітарна влада функціонує за принципом правління меншості та завжди має ідеологічне виправдання. Відібрати і передати владу іншим можна лише за допомогою революції чи державного перевороту. Унітарна влада виправдана лише під час воєн, економічних труднощів, тобто у критичних ситуаціях.

Політична влада втілюється через *механізм владних відносин*. Його структура, за польським політологом Єжи Вятром, виглядає так:

1. Наявність у владних відносинах не менше двох партнерів.

2. Волевиявлення владарюючого здійснюється у вигляді певного акту, який передбачає санкції за непідкорення його волі.

3. Обов'язкове підкорення тому, хто здійснює владу.

4. Соціальні норми, що закріплюють право одних видавати акти, а інших – їм підкорятися (правове забезпечення).

Такий механізм владних відносин, чітко працюючи, забезпечує оперативність і дієвість взаємозв'язку суб'єкта і об'єкта, реалізацію функцій.

Вдосконалення і демократизація політичного управління передбачає пошук нових способів реалізації влади і певні вимоги до неї. З огляду на це, *російський політолог Іван Ільїн (1882–1954) сформулював шість аксіом державної влади*.

1. Державна влада не може належати нікому, крім тих, хто має правове повноваження.

2. Державна влада в межах кожного політичного союзу повинна бути одна.

3. Влада має здійснюватися людьми, які відповідають високому етичному й політичному цензу (влада без авторитету гірша, ніж явне безвладдя).

4. Політична програма владарюючих може передбачити лише заходи, які мають загальний інтерес.

5. Політична програма влади має охоплювати заходи і реформи, які реально можна втілити в життя.

6. Державна влада принципово пов'язана з розподільчою справедливістю.

Практика політичного життя засвідчує, що ігнорування цих аксіом призводить до кризи державної влади, дестабілізації суспільства, конфліктних ситуацій, які можуть переростати навіть у громадянську війну.

3. *Поняття легітимності політичної влади*

Історичний досвід показує, що політична влада може бути сформована у результаті вільного демократичного вибору, але може і в результаті військового перевороту чи кривавої революції, яка забирає мільйони людських життів та стає трагедією для суспільства на багато десятиліть. Коли політична влада встановлюється шляхом її узурпації у громадян даного суспільства формується недовіра до такої влади, яка незаконно очолює державу. У цьому випадку ефективність влади занадто обмежена і основним засобом досягнення цілей у такої влади є насильства страх.

По-іншому до політичної влади громадяни відносяться в тому випадку, коли вона сформована демократичним шляхом, офіційно визнана самим суспільством та закордонними державами. Така влада має потенційну можливість встановити оптимальні політичні відносини в державі поміж різними класами та верствами населення та досягнути визнання суспільством, народом її права на керівну роль.

Термін «легітимність», який з'явився у Франції на початку ХІХ століття, означав законність влади у протигагу владі незаконній та узурпованій. Проте згодом значення терміна дещо змінилося. Воно стало означати символ віри, уявлення, яке існує у свідомості громадян.

Отже, легітимність – це здатність влади створювати та підтримувати у населення переконання в тому, що влада в країні наділена правом приймати рішення, які повинні виконувати громадяни. Проте добровільна згода підкоритися владі можлива лише в тому випадку, коли вона сама спирається на цінності, традиції, переваги та спрямування більшості населення. Легітимність є важливішою ознакою демократичної влади.

Поняття «легітимність» у ХХ столітті було введено в соціологію Максом Вебером. Він розробив концепцію про *три типи легітимності влади*, відображаючи особливості мотивів підкорення або відторгнення індивідами визначених типів соціального порядку у виді норм, правил, звичаїв, законів.

Традиційний тип легітимності влади ґрунтується на авторитеті традицій і звичаїв. Влада цього типу встановлюється відповідно до традицій і звичаїв і ними ж обмежується. Підвладні сприймають владу як належну тому, що так було завжди, вони звикли підкорятися владі й вірять у непорушність і священність здавна існуючих порядків. Традиційна легітимність найстійкіша, оскільки сталими є самі традиції і звичаї. Наочним прикладом легітимності цього типу є влада спадкоємця престолу.

Харизматичний тип легітимності політичного панування ґрунтується на вірі підвладних у незвичайні якості і здібності, винятковість правителя (харизматичного лідера). Такий тип притаманний суспільствам з невисоким рівнем розвитку демократії і політичної культури його членів. Нерідко він виникає і в розвинених демократичних державах у кризові періоди, коли

відчувається нагальна потреба в об'єднанні всіх верств суспільства навколо особи політичного керівника для виходу з кризи. При цьому свідомо культивується велич самої особи керівника, авторитет якого освячує владні структури, сприяє визнанню влади населенням.

Раціонально-легальний тип легітимності політичного панування базується на переконанні підвладних у законності (легальності) й доцільності (раціональності) встановлених порядків та існуючої влади. За цього типу легітимності органи влади та їхні керівники обираються через демократичні процедури й відповідальні перед виборцями, правлять не видатні особистості, а закони, на основі яких діють органи влади й посадові особи. Це – основний тип легітимності політичної влади в сучасних демократичних державах.

В політології виокремлюються також ідеологічний, структурний і персоналізований типи легітимності політичної влади.

Суть ідеологічної легітимності полягає в утвердженні й виправданні влади за допомогою ідеології, що вноситься в масову свідомість. Ідеологічна легітимність влади може бути класовою або етнічною залежно від того, хто є її суб'єктом, до кого вона звернена, на яких ідеях і цінностях ґрунтується. Комуністична ідеологія, в основі якої лежить ідея соціальної рівності, формує тип легітимності влади, пов'язаний з очікуванням і отриманням людиною від неї усіляких благ. Ліберальна ідеологія, що ґрунтується на ідеї індивідуальної свободи, навпаки, робить легітимною ту владу, яка надає людині гарантії індивідуальної свободи, не втручається в її особисті справи.

Етнічна легітимність є одним із різновидів ідеологічної легітимності, яка проявляється у формуванні владних структур, політичної еліти за національною ознакою. Етнічна легітимність розвивається за високої активності осіб корінної національності, маніпуляції ідеєю національної держави, неспротиві осіб некорінних національностей і веде до утвердження етнократії - влади націоналістичне налаштованої етнічної еліти. Феномен етнократії тією чи іншою мірою виявився в багатьох у минулому соціалістичних країнах та колишніх радянських республіках.

Структурна легітимність пов'язана з раціонально-легальною. Вона притаманна стабільним суспільствам, де заведений порядок формування владних структур став звичним. Люди визнають владу тому, що вона сформована на основі існуючих правил. Вони переконані у правомірності наявної політичної системи. Довіра до системи автоматично поширюється на осіб, які законним шляхом посіли в ній керівні посади.

Персоналізована легітимність ґрунтується на довірі до конкретної керівної особи. Така легітимність є близькою до харизматичної і може перетворитись у неї. Проте якщо харизматичного лідера ідеалізують, то стосовно лідера з персоналізованою легітимністю переважає раціональний

підхід, розрахунок. Персоналізована легітимність підкріплюється ідеологічною і структурною легітимністю, тоді як харизма може протиставляти себе ідеологічним стереотипам та існуючим владним структурам.

За джерелами розрізняють легітимність участі, технократичну і примусу.

Основними причинами делегітимізації влади можуть бути такі:

1. суперечність між пануючими в суспільстві універсальними цінностями та егоїстичними інтересами правлячої еліти;
2. суперечність між популярною в суспільстві ідеєю демократії й недемократичною соціально-політичною практикою;
3. відсутність у політичній системі механізмів реального захисту інтересів народних мас та їх впливу на владу;
4. бюрократизація і корумпованість державного апарату;
5. націоналізм та етнічний сепаратизм у багатонаціональних державах, які проявляються в запереченні центральної влади;
6. дезінтеграція правлячої еліти й державної влади, протистояння і зіткнення різних гілок влади; нездатність влади вирішити існуючі в суспільстві нагальні соціально-економічні проблеми.

Загалом можна стверджувати, що чим менша частка громадян, які беруть участь у виборах в органи державної влади, тим нижчий рівень її легітимності. Державна влада, органи якої формуються всього 10-20 відсотками виборців, узагалі викликає сумніви у правомірності її існування.

Тема 6. Політична система суспільства і політичний процес

1. Поняття і теоретичні моделі політичної системи

Поняття політичної системи суспільства є центральною категорією політичної науки, що дозволяє дати повну характеристику суспільно-політичної природи суспільства, принципів організації влади, існуючих політичних відносин, норм та інститутів. З однієї сторони політична система суспільства свідчить, що політика є самостійною та цілісною сферою суспільства, в якій відбувається взаємодія її елементів – норм та інститутів. З іншої сторони саме політична система суспільства найбільш повно відображає тісний зв'язок політичної, економічної, соціальної та культурної сфер.

Поняття «політична система суспільства» характеризується розмаїттям наукових підходів, кожен з яких особливу увагу приділяє специфіці її структури. Таким чином, *політична система – це взаємодія політичних інститутів, громадських і громадянських структур, цінностей і норм, що сприяє реалізації політичної влади та здійсненню політичного впливу. Саме тому структуру політичної системи формують політичні інститути (держава, політичні партії, політичні та партійні лідери та ін.), що визначальним чином впливають на політику, а також соціальні, культурні та економічні інститути, норми, цінності і традиції з їх прямим або опосередкованим впливом на політичний процес.* Основною метою діяльності політичної системи є розподіл наявних в ній економічних, валютних, матеріальних, технологічних та інших ресурсів і прийняття такого розподілу населенням як загальнообов'язкового.

Поштовхом для становлення та розвитку теорії політичних систем вважається загальна теорія систем. Її розробники А. А. Богданов та Л. фон Берталанфі визначили систему «певну кількість взаємопов'язаних елементів, що утворюють стійку цілісність, мають певні інтегративні закономірності, властиві саме цій спільності». Отже, до характерних ознак системи слід віднести наявність стійких зв'язків між її елементами та цілеспрямованість функціонування.

Застосовуючи системну методологію, Т. Парсонс сформував власне бачення суспільства як складноорганізованої системи управління, що складається з економічної, політичної, духовної та інших систем. Ці системи є відносно самостійними, що дозволяє їм виконувати власні специфічні функції. На думку вченого, політична система повинна забезпечувати інтеграцію, розробку та реалізацію загальної мети суспільства.

Ідеї Т. Парсонса були поглиблені американським політологом і засновником теорії політичних систем Д. Істоном. Проблеми структури та функціонування політичних систем дослідник розглянув в працях «*Політична система*» (1953 р.) та «*Межа політичного аналізу*» (1965 р.).

Він зобразив політичну систему суспільства у вигляді організму, здатного до саморегуляції, розвитку та активних реакцій на команди та імпульси, що надходять із зовнішнього середовища.

Система, на думку Д. Істона, має вхід та вихід. На вході система отримує із навколишнього соціального та культурного середовища імпульси у вигляді вимог та підтримки, а на виході відбувається прийняття та реалізація політичних рішень на основі вимог, заявлених на вході. Вимоги до системи вражають своїм різноманіттям: це, як правило, вимоги до влади з приводу актуальних суспільно-політичних та соціально-економічних проблем – підвищення зарплат, розподіл послуг та благ, якість освіти та доступ до неї, тривалість робочого дня, право на якісне медичне обслуговування, забезпечення громадського порядку та ін.

Підтримка політичної системи може набувати різних форм як матеріальних, так і духовних. Прикладом перших є виконання військового обов'язку, сплата податків, праця на громадських засадах. Другі можуть проявлятися через повагу та шанобливе ставлення до владних структур чи культурної символіки.

Д. Істон виділив три об'єкти підтримки:

1. Політичне суспільство, як групу взаємопов'язаних в межах однієї структури людей завдяки розподілу діяльності, що здійснюється в політиці.

2. Режим, що структурно складається з цінностей, норм та структури влади.

3. Врядування, утворюване людьми, які забезпечують щоденне і постійне функціонування політичної системи, та є відповідальними перед суспільством за свою діяльність.

Підтримка системи зростає у випадку задоволення вимог та потреб громадян. Тому підтримку системи можна назвати гарантом її ефективної та надійної роботи.

Імпульси у вигляді вимог та підтримки повинні постійно надходити до системи, щоб не спричинити збоїв чи перерви в її роботі. Проте надмірне перевантаження системи робить її роботу неефективною и може спричинити застій.

На виході системи продукуються авторитетні політичні дії та рішення стосовно розподілу ресурсів і цінностей. Реакцією на вимогу і підтримку можуть бути нові закони, цільові асигнування, заяви про політичні наміри чи дії.

Критика політичної системи Д. Істона стосувалась поверхового врахування психологічної сторони політичної взаємодії.

Американський дослідник *Г. Алмонд* розглядав політичну систему з урахуванням поведінкового аспекту її структурних компонентів. На його думку, політичну систему суспільства утворюють різні форми політичної поведінки державних та недержавних структур, аналіз яких здійснюється на

інституційному та орієнтаційному рівнях. Перший рівень стосується державних та недержавних політичних інститутів, а другий – структурних елементів політичної культури. Особливість політичної системи, як вважав Г. Алмонд, полягає в можливостях її застосування легітимного фізичного насильства.

Як і Д. Істон, Г. Алмонд вважав, що на «вході» та «виході» політична система виконує певні особливі функції. До функцій «входу» він відніс наступні:

- 1) політична соціалізація та залучення до участі в політичному житті суспільства;
- 2) артикуляція інтересів, що полягає у формуванні вимог відповідно до реальних або уявних інтересів;
- 3) агрегація інтересів, тобто їх об'єднання;
- 4) політична комунікація, як можливість передачі інформації, спілкування, обмін думками та ідеями.

Функції «виходу» полягають у розробці та реалізації норм, а також контролі за їх виконанням.

Таким чином, можна стверджувати, що здійснення «вхідних» функцій покладається на неурядові організації, групи тиску, політичні партії, засоби масової інформації, а «вихідні» функції є сферою компетенції урядових структур.

Модель політичної системи запропоновану *К. Дойчем*, називають інформаційно-кібернетичною, оскільки він розглядає систему за допомогою потоків інформації, послуговуючись при цьому кібернетичні терміни і положення. Він вважав, що основною функцією системи є координація зусиль людей для досягнення запланованих цілей.

Процес функціонування політичної системи суспільства можна розділити на кілька етапів. На першому етапі на основі отриманої інформації відбувається формування блоку даних. Другий етап пов'язаний з селекцією отриманої інформації, коли здійснюється її відбір та оцінка. Наступний етап полягає у прийнятті рішень. І останній, четвертий етап орієнтований на реалізацію поставленої мети.

Отже, процес прийняття рішень базується на результатах попередніх дій, інформації про стан суспільства і відстані, що потрібно подолати на шляху до поставленої мети.

Серед інших відомих дослідників, що займалися проблематикою політичних систем слід згадати *У. Мітчела*, *М. Дюверже* та *Г. Пауелла*.

2. Структура та функції політичної системи

Згідно положень загальної теорії систем елементами системи є її взаємопов'язані і невід'ємні складові, необхідні для її існування, функціонування та запланованих цілей. Структуру політичної системи

складають підсистеми, яким відповідають певні елементи. Кожна з підсистем характеризується складною будовою та внутрішніми зв'язками.

Таким чином, *політичну систему суспільства утворюють інституціональна, регулятивна, функціональна, регулятивна, функціональна і комунікативна підсистеми.*

Інституціональна підсистема складається з політичних інститутів, тобто формалізованих явищ і процесів політичного життя суспільства таких, як держава, її структурні елементи, політичні партії, громадські організації, державного управління і місцевого самоврядування та процеси, що визначають їх функціонування. Це основоположна підсистема політичної системи суспільства. Вона не лише виступає джерелом всіх найважливіших зв'язків, але и визначає норми-регулятори цих зв'язків.

Основоположним елементом політичної системи суспільства є держава, яка забезпечує політичну організованість суспільства і надає політичній системі стійкості і цілісності, орієнтуючи її на найважливіші суспільні цілі.

Політичні партії як виразники певних суспільних інтересів займають особливе місце серед організацій, діючих у політичній системі суспільства. Це об'єднання громадян на основі певної ідеології, що має свою організаційну структуру і переслідує мету здобуття, утримання і реалізації державної влади з подальшим задоволенням цих інтересів.

Громадські організації на відміну від політичних партій не мають на меті завоювати державну владу, їх цілком влаштовує можливість впливати на неї. Вони вражають багатоманітні суспільні інтереси і для захисту цих інтересів вони взаємодіють з іншими політичними інститутами, в першу чергу з державою.

Регулятивна (або нормативна) підсистема – це сукупність політичних норм, що регулюють політичні відносини.

Соціально-політичні норми як різновид норм соціальних спрямовані на регулювання політичних відносин. Політичні норми формуються під впливом політичних, економічних, соціальних і духовних чинників. Їх творцем виступає держава (правові норми), політичні партії і громадські організації (корпоративні норми).

Норми національного права – це основа регулятивної підсистеми і їх визначають як встановлені або санкціоновані державою загальнообов'язкові для всіх громадян і юридичних осіб правила поведінки, спрямовані на регулювання суспільних відносин. У випадку порушень правових норм настає кримінальна або адміністративна відповідальність.

Іншими регуляторами політичних відносин є норми партійного життя, а також правила, встановлені громадськими організаціями. Оскільки ці норми не мають правового, загальнообов'язкового характеру, то їх зобов'язані виконувати лише члени відповідних партій та громадських організацій.

До соціальних норм належить і мораль як вияв духовного життя суспільства. Норми моралі формують моральну свідомість і завдяки їм оцінюються вчинки людей, забезпечується рівновага суспільства. Вони орієнтують громадян на дотримання спільних інтересів.

Звичайі та традиції політичного життя також суттєво впливають на політичну систему країни. Звичаєм називають правила, що склались на сонові постійного, одноманітного повторення даних фактичних відносин. Передача норм і звичаїв від покоління до покоління формує традиції. Політичні звичайі не є формалізованими і не мають юридичного значення, але вони можуть сильно впливати на функціонування політичних інститутів. Наприклад, в деяких парламентських республіках, законодавчо не регламентований порядок формування уряду лідером партії чи партійною коаліцією, що здобула перемогу на парламентських виборах. Тому його відносять до політичних звичаїв.

Основні напрями і форми діяльності політичної системи суспільства, способи і засоби впливу на суспільно-політичне життя визначає *функціональна підсистема*, проявами якої є політичний процес і політичний режим.

Політичний процес розуміють як форму функціонування політичної системи суспільства, що еволюціонує в просторі і часі і є сукупністю дій, спрямованих на збереження чи зміну певної політичної ситуації. Найважливішим елементом політичного процесу є прийняття та реалізація політичних рішень. Процес прийняття політичних рішень передбачає збір та систематизацію необхідної інформації, розробку альтернативних пропозицій і проектів, формалізацію рішення, його імплементацію і контроль за виконанням.

Комунікативну підсистему політичної системи суспільства складають політичні відносини – це зв'язки між людьми та різноманітними спільнотами, що формуються в процесі реалізації політичної влади або з її приводу. Ця підсистема включає формалізовані відносини і неформальні зв'язки. Перші – базуються на правових нормах і ними регулюються, другі – не закріплені правовим способом, але суттєво впливають на політичне життя.

Суб'єктами політичних відносин виступають індивіди, об'єднання громадян, соціальні спільноти, політичні інститути.

За критерієм суб'єктного складу виділяють три основних групи політичних відносин. Це відносини між соціальними спільнотами (суспільними класами, соціальними верствами, групами, націями), відносини, коли однією зі сторін є політична організація, і відносини між політичними організаціями і установами (державою, політичними партіями, громадськими організаціями, органами місцевого самоврядування).

Духовно-ідеологічна підсистема політичної системи суспільства складається з політичної культури і політичної свідомості. Політична свідомість відображає політичне буття, зокрема політичні відносини, у формі теорій, ідей, уявлень і поглядів. Політична культура – це сукупність стійких форм політичної свідомості та поведінки.

Політична система суспільства виконує наступні *функції*:

1. Функція забезпечення цілісності громадянського суспільства.
2. Владно-політична функція.
3. Інтегративна функція.
4. Управлінська функція.
5. Функція відтворення та стабілізації політичного життя.
6. Функція суспільної демократизації та модернізації.
7. Функція організації і впорядкованості політичного життя.
8. Функція консолідації соціально-політичних сил.

3. Типологія політичних систем

Перші спроби типологізації політичних систем були зроблені ще в античні часи. *Платон* диференціював форми правління в грецьких містах-державках, виходячи з пріоритету загальних, а не приватних інтересів. Він виділив наступні форми правління: монархія – правління одного гарного правителя в інтересах суспільства, держави; тиранія – правління одного, поганого правителя в особистих інтересах; аристократія – правління небагатьох в інтересах багатьох; олігархія – правління небагатьох у приватних інтересах; демократія – правління багатьох. На думку Платона, демократія – це найгірша форма правління, адже надмірна свобода стає причиною її втрати і переродження демократії на тиранію.

Учень Платона *Арістотель* на основі аналізу 158 конституцій грецьких міст-держав поділив форми правління на «правильні» та «неправильні» в залежності від того, чиї інтереси реалізує влада в державі. Відповідно, «правильні» форми правління спрямовані на реалізацію інтересів більшості, а «неправильні» – приватних інтересів. На думку Арістотеля, правильними формами правління є монархія (правління одного), аристократія (правління небагатьох обраних) і політія (правління багатьох обраних). «Неправильні» форми – це тиранія (правління одного), олігархія (правління небагатьох) і демократія (правління багатьох). На думку Арістотеля, демократія і охлократія – це тотожні поняття, що позначають правління неосвіченої більшості, яка не знає, як розпоряджатися отриманою владою, а відстоювання власних інтересів стає причиною її втрати.

В період Нового часу Т. Гоббс та Ш.-Л. Монтеск'є запропонували власні типології систем правління.

У *теорії марксизму* політичні системи класифікувались за критерієм суспільно-економічної фармації, економічного базису суспільства. На

основі виділеного критерію були запропоновані політичні системи рабовласницького, феодалного, капіталістичного і соціалістичного суспільства.

В марксизмі також використовувався поділ політичних систем за критерієм типу суспільного ладу. Було запропоновано політичні системи соціалістичних та капіталістичних країн, а також країн, що розвиваються, характерні ознаки яких збігаються з римами тоталітарних, демократичних та авторитарних систем.

В якості критерію класифікації політичних систем може використовуватись *типологія трьох типів легітимності політичного панування Макса Вебера* – традиційного, харизматичного і легального. Тобто доцільно говорити про існування політичних систем з традиційним, харизматичним та легальним типами легітимності влади. Основою легітимності влади політичних систем традиційного типу є стійке переконання у непорушності традицій і необхідності підпорядкування правителям, які отримують і реалізують владу відповідно до існуючих традицій. Системи з харизматичним типом політичного панування базуються на вірі у виняткові особисті здібності правителів, тобто на харизмі. В системах легального типу основою легітимності влади переконання народу в законності правління.

Ж. Блондель класифікував політичні системи, опираючись на зміст і форми правління, запропонувавши п'ять основних типів:

- 1) ліберальні демократії, в яких державні рішення приймаються на основі ліберальних принципів;
- 2) комуністичні системи, в яких пріоритетом є рівність соціальних благ та нівелюються ліберальні засоби їх досягнення;
- 3) традиційні політичні системи, управління якими здійснює олігархія, тому економічні і соціальні блага розподіляються нерівномірно;
- 4) перехідні політичні системи в країнах, що розвиваються, в яких використовуються авторитарні засоби управління;
- 5) авторитарно-консервативні системи, які прагнуть до збереження соціальної та економічної нерівності, використовуючи при цьому більш дієві засоби.

Г. Алмонд запропонував типологію політичних систем, взявши за основу критерій відповідності основних форм організації і здійснення політичної влади політичним ідеалам суспільства.

1. *Політичні системи англо-американського типу* характеризуються вільною політичною культурою з раціональним розрахунком, терпимістю і толерантністю громадян і політичної еліти. Такі системи вирізняються стабільністю, ефективністю, здатністю до саморегуляції. В системах цього типу чітко реалізується принцип розподілу влади на законодавчу, виконавчу і судову гілки.

2. *Континентально-європейські політичні системи* характеризуються існуванням та взаємодією старих і нових культур, політичних традицій та форм політичної діяльності. Існуючі конституційні норми забезпечують вільне функціонування політичних партій та суспільно-політичних об'єднань, представницької та виконавчої гілок влади.

3. *Доіндустріальні (або частково індустріальні) політичні системи* поєднують елементи різних політичних культур, тому населення може прихильно ставитись до протилежних традицій. Громадяни, як правило, орієнтуються на лідера, а не на програму уряду. Виконавчі структури, типу армії і бюрократичного апарату, можуть перевищувати свої повноваження, контролювати законодавчі функції, втручатись в судові справи. В таких системах права і свободи громадян є суттєво обмеженими. Характер політичних відносин призводить до встановлення авторитарного правління.

4. Особливістю *політичних систем тоталітарного типу* є зосередження всієї повноти влади в руках нечисленної політичної номенклатури (бюрократії). Держава контролює засоби масової інформації. В державі функціонує однопартійна система, сильноідеологізована правляча партія контролює всі елементи політичної системи суспільства, в тому числі і державу. Репресивні органи наділені розширеними функціями. Політична активність громадян є дозвільною і примусовою.

В сучасній політології використовують також поділ політичних систем *в залежності від встановленого політичного режиму* на демократичні, авторитарні і тоталітарні. *Демократичні політичні системи* – це плюралістичні системи, в яких політичні партії та групи інтересів не лише представляють, але й працюють над узгодженням багатоманітних соціальних інтересів. Основою влади є демократичні принципи. Використовуються різні форми прямої і представницької демократії, що дозволяє народу безпосередньо брати участь в державному управлінні, а також через обраних представників.

В *авторитарних політичних системах* також присутні елементи демократизму. Допускається можливість функціонування декількох, а не однієї політичної партії, відбуваються вибори до представницьких органів влади, існують незалежні засоби масової інформації. Проте фактично відсутній поділ державної влади, суспільством і державою управляє одна особа або група осіб, що стоять на чолі виконавчої влади і активно використовують насильницькі методи.

Для *тоталітарних політичних систем* характерне одержавлення всіх сфер суспільного життя, заперечення багатопартійності, зрощення апарату правлячої партії з державним апаратом. Вся повнота державної влади в таких системах зосереджена в руках вищого партійного керівництва, який в якості інструментів впливу на суспільство використовує ідеологію,

насильство, масові репресії фізичного знищення конкурентів, переслідування інакомислячих.

Залежно від характеру взаємодії з навколишнім середовищем політичні системи бувають закритими та відкритими. Першим притаманна жорстко фіксована структура та відсутність зв'язків з навколишнім середовищем, другим – динамічна структура та широкі взаємозв'язки з навколишнім середовищем. Таким чином, демократичні політичні системи є відкритими, а недемократичні, відповідно, закритими.

4. Політичний процес і політичні рішення

Політичний процес – це форма функціонування політичної системи суспільства, що розвивається в просторі і часі, і є визначеною сукупністю дій, що здійснюються суб'єктами, носіями та інститутами влади стосовно реалізації своїх прав і привілеїв в політичній сфері, здійснення своїх специфічних функцій (дисфункцій) в сфері влади, що в кінцевому результаті забезпечує розвиток чи розпад даної політичної системи.

В політології виділяють три основних підходи до визначення змісту і характеру політичного процесу за критерієм часових одиниць виміру та характером політичних акторів.

Згідно інституційного підходу політичний процес пов'язаний з трансформацією владних інститутів. Біхевіоральний підхід основними акторами виступають індивіди або групи людей, а політичний процес є певним вектором поведінки, що робить можливою реалізацію політичної волі та інтересів цих акторів. Структурно-функціональний підхід особливу увагу приділяє внутрішнім структурно-функціональним особливостям політичної системи і середовищі, що детермінують характер і спосіб дій та взаємодій між акторами.

Типологізують політичні процеси за критеріями масштабності, тривалості, за акторами і характером їх взаємодій.

Американський політолог Л. Пай запропонував поділ політичних процесів на «Західні» і «не-Західні», обумовлений цивілізаційними та культурними відмінностями «Західного» і «не-Західного світів». Для «не-Західного» політичного процесу характерні наступні ознаки:

1. Сфера політичного в «не-Західних» суспільствах не відокремлена від сфери суспільних і особистісних відносин.

2. Домінування в політичному процесі кланів.

3. Опозиційні партії еліти, що прагнуть влади, часто виступають в якості революційних рухів.

4. Політичний процес характеризується відсутністю інтеграції серед учасників, що є наслідком відсутності в суспільстві єдиної комунікаційної системи.

5. Наявність значних відмінностей політичних орієнтацій поколінь.

6. Інтенсивність і широта політичних дискусій мало пов'язана з прийняттям політичних рішень.

7. Висока ступінь суміщення і взаємозамінності ролей.

8. Національне керівництво змушене апелювати до недиференційованої спільноти.

9. Не конструктивність політичного процесу змушує лідерів дотримуватись більш визначених поглядів у зовнішній, а не у внутрішній політиці.

10. Велика роль харизматичних лідерів.

За критерієм масштабності виділяють три типи політичних процесів:

1) буденні політичні процеси охоплюють діяльність «дрібних» політичних акторів, а також їх взаємодію на індивідуальному, груповому та частково інституційному рівнях;

2) історичні політичні процеси пов'язані з історично важливими подіями, типу політичних революцій, переворотів, виникненням і розвитком конкретної політичної партії;

3) еволюційні політичні процеси є довготривалими і пов'язаними з докорінними змінами політичних інститутів та політичної системи. В якості прикладу можна навести модернізацію політичної системи або демократичний транзит.

Критерій системних якостей організації політичної влади дозволяє виділити два типи політичних процесів – демократичні і недемократичні. В перших поєднують різноманітні форми прямого та безпосереднього народовладдя, внутрішній зміст других пов'язаний з функціонуванням авторитарних або тоталітарних режимів, діяльністю відповідних лідерів, політичних партій і суспільних організацій, політичною культурою і менталітетом громадян.

Залежно від стійкості основних форм взаємозв'язку соціальних і політичних структур, визначеності взаємовідносин і функцій суб'єктів влади виділяють стабільні і нестабільні політичні процеси. Для стабільних політичних процесів характерні стійкі форми політичної мобілізації і поведінки громадян, наявність функціонально відпрацьованих механізмів прийняття рішень. Основою таких режимів є легітимний режим правління, відповідна соціальна структура, висока ефективність існуючих правових і культурних норм. Нестабільний політичний процес є результатом кризи влади, спаду матеріального виробництва, конфліктних ситуацій в суспільстві. Якщо режим не реагує своєчасно на ситуацію, що склалась, в політичному процесі домінують тенденції нестабільності.

За значенням для суспільства тих чи інших форм регулювання політичних відносин політичні процеси поділяють на базові і периферійні. Базові політичні процеси пов'язані із залученням широких соціальних прошарків населення до управлінського процесу, перетворенням інтересів

та вимог населення у відповідні рішення, типовими методами формування політичної еліти, підготовкою та висуванням лідерів. По суті, базові політичні процеси зводяться до процесу участі і державного управління. Периферійні політичні процеси пов'язані з динамікою формування окремих політичних асоціацій (політичних партій, груп тиску), розвитком місцевого самоврядування. Ці процеси відображають ті зв'язки та відносини в політичній системі суспільства, що не впливають на домінуючі форми і способи реалізації влади. Зміна форм, методів і функцій інститутів державного управління призводить до зміни базових і периферійних політичних процесів.

Ще одна система класифікації базується на двох типах політичної культури – етатичної (технократичної, елітарної) і неетатичної (демократичної). Тому політичні процеси можуть бути вертикально і горизонтально орієнтованими, на основі чого можна виділити типові риси політичної взаємодії в межах етатистської і неетатистської системи цінностей. В горизонтально організованому процесі взаємодіють раціонально діючі суб'єкти, які характеризуються здатністю до ціле покладання і ціннісного відношення до світу. У вертикально організованому процесі інтереси, потреби, спосіб мислення ірраціональних мас проявляється стихійно.

Для кожного політичного процесу притаманні свої етапи формування і розвитку. Початковий етап – це етап вироблення і артикуляції політичних інтересів громадян і груп для інститутів, що приймають політичні рішення. Наступний етап – етап політичних рішень, що передбачає максимальну концентрацію міжгрупової, державної і колективної політичної волі. На завершальному етапі відбувається реалізація політичних рішень, втілюються вольові прагнення інститутів влади та політичних суб'єктів.

Розрізняють три режими політичного процесу:

1. Режим функціонування не надає політичній системі нової якості і не виводить її за межі існуючих взаємин громадян та інститутів влади. Він відображає здатність структур і механізмів влади до простого відтворення звичних і сталих відносин між елітою та електоратом, громадянами і державою, політичними партіями, органами місцевого самоврядування. Політична традиція і наступність в політичних зв'язках учасників політичного процесу мають безумовний пріоритет перед будь-якими інноваціями з їх боку.

2. Режим розвитку характерний тим, що структури і механізми влади забезпечують якісно вищий рівень державної політики, який дозволяє адекватно відреагувати на виклик часу і нове соціальне замовлення громадянського суспільства. Правляча політична еліта вірно визначилась щодо мети і методів управління у відповідності з динамікою соціальної структури і співвідношенням політичних сил всередині країни і на

міжнародній арені. Згідно з Т. Парсонсом, такий режим свідчить про підвищення адаптивних можливостей владних структур до зовнішніх соціальних умов і про ускладнення політичного процесу.

3. Режим занепаду і руйнування політичної цілісності означає регресивну спрямованість політики; в цьому випадку динаміка політичного процесу набуває негативного характеру відносно умов і норм цілісного існування політичної системи. В ній переважають ентропія (внутрішня невпорядкованість системи) і центробіжні тенденції, які ведуть до дезінтеграції її елементів. Неузгодженість дій суб'єктів політики і розпад режиму правління мають необоротний характер. В кінцевому підсумку це веде до втрати легітимності центральної влади та її здатності до управління.

Ключовою ланкою та результатом політичного процесу є політичне рішення. *Політичне рішення – це дія інформованого суб'єкта влади для реалізації певної мети, що передбачає оптимізацію зовнішніх і внутрішніх умов функціонування даного суб'єкта та визначення перспектив подальшого розвитку.*

Політичні рішення класифікуються за такими основними критеріями:

- суб'єктами прийняття (закони, постанови парламенту, нормативні акти, рішення політичних партій, груп тиску);
- терміном дії і масштабністю цілей (стратегічні (охоплюють загальні і перспективні цілі суспільного розвитку), тактичні (стосуються безпосередньо виконання стратегічних рішень), оперативні (для досягнення поточних політичних завдань));
- ступенем соціальних наслідків (функціональні, які забезпечують стабільність системи і дисфункціональні, що порушують її рівновагу).

Процес прийняття політичного рішення складається з таких основних фаз:

- висловлення інтересів і підготовка громадської думки;
- аналіз проблеми і підготовка проекту рішення;
- прийняття рішення;
- виконання рішення.

На першій фазі фіксуються вимоги, пов'язані з проблемою задоволення потреб, інтересів, цінностей індивідуальних і групових суб'єктів політики у різних документах, а також організація масових акцій. Ця фаза передбачає масовий характер політичних дій з метою привернення громадської уваги до існуючої проблеми.

Стадія підготовки рішення пов'язана із складним процесом погодження різних позицій зацікавлених сторін. Вона відбувається на рівні експертної оцінки проекту рішення із залученням радників, науковців. Це фактично стадія підготовки самого акту вибору. Цей вибір залежить від наступних факторів:

1. Існування альтернативних курсів політики.
2. Прогноз можливих наслідків кожної із запропонованих альтернатив.

3. Психологічна готовність суб'єктів прийняття рішень до ризиків і можливих непередбачуваних ситуацій.

Прийняття рішення – це безпосередньо акт вибору. Він може здійснюватися одноосібно і колективно. Відповідно існують директивні технології одноособового прийняття рішення та технології колективного прийняття рішення.

Американський психолог А. Джордж дійшов висновку, що існують три типові моделі й відповідно три способи прийняття одноосібного рішення: «формальна», «змагальна» і «колегіальна».

Формальна технологія (модель) прийняття політичного рішення характеризується ієрархічною побудовою системи комунікації, чіткими і відпрацьованими процедурами проходження інформації і прийняття рішень (була характерною для президентів США Г. Трумена, Р. Ніксона, Франції Ш. де Голля, лідерів колишнього СРСР).

Змагальна технологія (модель) сприяє відкритому обговоренню політичного рішення і появі альтернативних проєктів вирішення проблеми (діяльність «мозкового центру» президента США Ф. Д. Рузвельта).

Колегіальна технологія (модель) потребує колективної діяльності в пошуку оптимального рішення (використовувалася президентом США Дж. Кеннеді).

У практиці прийняття колективних (групових) рішень найчастіше використовують дві технології: консенсусу і голосування. Використання консенсусу (згоди всіх) як методу досягнення групового рішення можливе тільки тоді, коли інтереси учасників значною мірою збігаються.

Технологія голосування зводиться до уточнення різниці в позиціях учасників дебатів, а потім встановлення, за яку з позицій висловиться більшість.

Виконання рішення покладається на адміністративно-управлінські органи, які в цьому процесі можуть використовувати легальні засоби примусу (право), агітацію, маніпуляцію громадською думкою і т.д.

Оптимальне рішення повинне враховувати не лише інтереси зацікавлених груп, але й протилежні інтереси, позиції експертів та безпосередніх виконавців. Не варто забувати і про зовнішні обставини, що можуть вплинути на його впровадження.

Необхідними позитивними якостями політичного рішення, що полегшують його виконання, є його легітимність, компетентність, моральність, компромісність.

Ступінь ефективності політичної діяльності великою мірою залежить від вміння владних структур переконувати населення у правильності і

необхідності прийняття конкретних рішень та мобілізації на їх виконання.

Тема 7. Держава як базовий елемент політичної системи суспільства

1. Поняття «держава». Основні теорії виникнення держави

Держава – базовий інститут політичної системи і політичної організації суспільства, який створюється для налагодження життєдіяльності суспільства в цілому і здійснення політичної влади домінуючою частиною населення у соціально-неоднорідному суспільстві з метою забезпечення його цілісності й безпеки, задоволення загальносоціальних потреб.

В повсякденному житті термін «держава» ототожнюють з країною або суспільством. Але в науковій літературі державу трактують як сукупність державних установ, тобто апарат управління суспільством; або ж особливий вид політико-правової влади в суспільстві.

На сьогодні існує велика кількість концепції походження держави, кожна з яких пропонує своє розуміння сутності цього політичного інституту, його соціального призначення і функцій.

Однією з найдавніших концепцій походження держави є *теологічна*, яка появу держави пов'язує з наданням якимись божественними силами представникам певного роду чи соціальної групи, наприклад жерців, права керувати іншими. Оскільки така влада є «від Бога», то вона повинна здійснювати його волю на Землі. Відомим представником цієї концепції є Аврелій Августин.

Згідно з *патріархальною концепцією* походження держава – це результат розвитку сім'ї. Так, Арістотель вважав виникнення держави природним процесом розвитку та ускладнення форм спілкування людей: спочатку люди об'єднуються в сім'ї, потім декілька сімей утворюють поселення, а на завершальній стадії цього процесу постає держава, як форма спілкування людей, які користуються певним політичним устроєм і підпорядковуються владі закону.

На думку Арістотеля, людина як істота політична за своєю природою потребує державного спілкування. Тому той, хто створив державу, зробив велике благо для людей.

Конфуцій ототожнював державу з великою сім'єю, тому відносини в ній мають будуватися за аналогією з сімейними. Влада правителя в державі подібна до влади батька в сім'ї, а відносини правителів і підданих нагадують сімейні стосунки, де молодші підпорядковуються старшим; піддані мусять слухатися правителя, як діти батьків, а правителі мають дбати про підданих, як батьки про дітей.

Велику роль у розвитку політичної думки відіграла *договірна*, або конвенціональна, *теорія* походження держави, творцями якої були Г. Гроцій, Б. Спіноза, Т. Гоббс, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо та ін. За цією теорією держава виникла в результаті свідомої і добровільної угоди між людьми, які раніше перебували у природному, додержавному стані, а потім

з метою забезпечення своїх основних прав і свобод, вирішили створити державу. Держава повинна турбуватись про спільне благо. Наділивши державу владними повноваженнями, люди свідомо самообмежили свою свободу на користь спільних інтересів.

Договірна теорія походження держави значною мірою сприяла формуванню сучасних демократичних держав і донині справляє глибокий вплив на політичні уявлення їх громадян. На основі цієї теорії у другій половині XVIII ст. в Західній Європі та Північній Америці була започаткована практика свідомого державотворення, цілеспрямованого визначення форм держави та принципів її взаємовідносин з громадянами. У цей період були прийняті перші конституції (США – 1787 р., Франція – 1791 р.), які стали правовою формою суспільного договору.

У XIX ст. набули поширення концепції походження держави, які пов'язували її виникнення з *насильством, завоюванням*. Ідейною основою таких концепцій стала теорія соціального дарвінізму, що зводила закономірності розвитку суспільства до закономірностей біологічної еволюції. Представники теорії завоювання Є. Дюрінг, Л. Гумплович, К. Каутський вважали, що держави виникли в результаті завоювання одних народів іншими.

Найвідоміший представник теорії завоювання польсько-австрійський соціолог і юрист Людвік Гумплович називав боротьбу людських спільнот («рас») за існування рушійною силою суспільного розвитку. В результаті зіткнення сильні раси підпорядковують собі слабкі. Панування однієї раси над іншою мало бути певним чином організоване. Такою організацією, заснованою на нерівності, є держава. Насильство виступає не тільки причиною виникнення держави, а й найважливішим чинником її існування.

Класова, або соціально-економічна, теорія походження держави була запропонована ідеологами марксизму. Її положення висвітлені, зокрема, у працях «Походження сім'ї, приватної власності і держави» Ф. Енгельса, «Держава і революція» В. І. Леніна. Згідно цієї теорії держава існувала не завжди. Вона стала результатом історичного розвитку суспільства, його закономірної диференціації на класи під впливом розвитку продуктивних сил, який супроводжувався виокремленням різних видів праці та появою приватної власності.

Психологічна концепція обґрунтовує походження держави за допомогою психологічних чинників. За своїм психічним складом люди поділяються на схильних до влади, здатних брати відповідальність не лише за себе, а й за інших, та тих, хто уникає відповідальності і схильний перекласти її на інших, делегувавши їм певні права на управління суспільним життям.

Расова концепція спирається на постулат, що існують вищі і нижчі раси, а держава необхідна для забезпечення панування перших над іншими. Сучасні дослідники відкинули цю теорію.

Органічна концепція проводить аналогію між державою і живим організмом як у структурі, так і в функціях. Всі елементи держави взаємопов'язані і доповнюють один одного. Порушення цієї гармонії призводить до хвороби всього організму і навіть до його смерті. Цей погляд на державу обґрунтував англійський соціолог Г. Спенсер.

Іригаційна концепція пов'язує походження держави з необхідністю побудови великих зрошувальних систем. Цей підхід використовується для пояснення історії країн Стародавнього Сходу.

Спортивна концепція, отримавши розвиток у працях іспанського філософа Х. Ортеги-і-Гассета, виводить генезу держави з поширення спорту. Система фізичного виховання в Спарті, на його думку, сприяла виникненню сильної армії і в підсумку – держави. Олімпійські ігри стали фундаментом процесу об'єднання давньогрецьких міст і виникнення держави.

2. Ознаки та сутність держави

У сучасній науці виокремлюють такі основні причини виникнення держави.

1. *Розвиток виробництва, суспільний поділ праці, ускладнення суспільної організації привело до необхідності виокремлення управлінської діяльності в самостійний вид праці, появи особливої групи людей, яка б здійснювала управлінські функції.*

2. *Майнова диференціація населення, виникнення приватної власності, утворення класів і становлення способу виробництва, заснованого на позаекономічному примусі до праці та експлуатації, актуалізували створення держави як знаряддя примусу і придушення опору класу поневолених.*

3. *Воєнно-територіальна експансія, завоювання одних народів іншими, створювала умови для соціальної нерівності різних народів, реальні можливості для відкритого присвоєння продуктів чужої праці, а тому виникла необхідність формування та функціонування інститутів насильства та управління.*

4. *Демографічні причини (перехід від кочового до осілого способу життя і збільшення щільності населення) вимагали створення механізмів регулювання та вирішення територіальних проблем.*

Трьома основними складовими елементами держави є *територія, населення і незалежна (суверенна) політична влада.*

Територія – це просторова основа держави, та частина суші, земних надр, повітряного простору і територіальних вод, на яку поширюється влада даної держави. Межі території держави визначаються її кордонами,

встановленими здебільшого формально-договірним шляхом. Територіальність є атрибутивною ознакою держави. Втрата території означає припинення існування самої держави.

Другим складовим елементом держави є *населення*, тобто людська спільнота, яка проживає на її території і підпорядковується державній владі. Населення держави може складатися з однієї нації або бути багатонаціональним. Багатонаціональні держави здебільшого мають федеративний устрій або містять у своєму складі автономні утворення. Існують мононаціональні, але поліетнічні держави, населення яких складається з однієї корінної нації і кількох національних меншин – представників тих націй, які проживають в інших державах і виступають там суб'єктами державотворення.

Третім складовим елементом держави є *політична влада* як відносини панування та підпорядкування між органами державної влади та громадянами.

Будь-яка держава характеризується:

- організацією влади за певним територіальним принципом: поділом населення за територією проживання, а не за кровно-родинними ознаками;
- всезагальністю (держава охоплює своїм впливом усіх людей, що проживають на її території, в тому числі громадян інших держав);
- наявністю публічної влади, здійснюваної особами, що виконують функції суспільного управління та охороною встановлених порядків (державні чиновники);
- правом і можливістю реалізації внутрішньої і зовнішньої політики від імені всього суспільства;
- монопольним правом на примусовий вплив щодо населення і наявністю особливої системи органів, установ і знарядь примусу (армії, поліції, суду, в'язниць);
- суверенною законотворчістю (правом видавати закони і правила, обов'язкові для всього населення);
- монопольним правом на збір податків для формування загальнонаціонального бюджету, утримання державного апарату.

Ці ознаки визначають внутрішні й зовнішні державні зв'язки як необхідну форму існування і розвитку сучасних суспільств (народів).

3. Структура та функції держави

Структура держави як система органів і установ, які виконують внутрішні й зовнішні функції держави, складається з:

- органів державної влади (представницьких) (парламент);
- органів державного управління (виконавчо-розпорядчих) (система міністерств, відомств, адміністративні установи на місцях);
- президента як глави держави;
- органів правосуддя;

- контрольно-наглядових органів (прокуратура, контрольні відомства);
- органів охорони громадського порядку (міліція, поліція) та органів державної безпеки.

Лише державні органи в межах своєї компетенції можуть виступати офіційними виразниками інтересів усього суспільства. Вони наділені повноваженнями, що дозволяють їм діяти, використовуючи засоби переконання і державного примусу.

Держава не лише організовує суспільство, управляє його справами, вона робить його цілісним, узгоджуючи багатоманітні соціальні інтереси. Загальне призначення держави конкретизують її багатоманітні функції як основні напрями, її впливу на громадян та на інші держави. Загалом функції держави поділяють на зовнішні і внутрішні.

Основні *внутрішні функції* держави диференціюють залежно від сфер суспільного життя. Такими функціями є економічна, соціальна, політична й культурно-виховна, до яких додається ще правова.

Економічна, або господарсько-організаторська, функція полягає в організації й регулюванні державою економічної діяльності через визначення державою стратегії економічного розвитку, його планування чи програмування, видання законодавчих актів з регулювання економічної діяльності, вироблення і проведення податкової політики, виділення кредитів, використання економічних санкцій і стимулів тощо.

Соціальна функція держави забезпечує узгодження багатоманітних соціальних інтересів – класових, демографічних, етнічних, професійних тощо, цілісність та єдність суспільства.

Оскільки держава є політичним інститутом, то всі її функції носять політичний характер. Власне *політична функція* пов'язана з реалізацією політичної влади. Ця функція полягає у визначенні програмно-стратегічних цілей і завдань розвитку суспільства, забезпеченні функціонування політичної системи, політичної стабільності, підтримці відносин з політичними партіями, громадсько-політичними організаціями тощо.

Культурно-виховна функція держави спрямована на створення умов для задоволення культурно-освітніх запитів і потреб громадян, формування особистості. Держава фінансує культурно-освітні заклади, законодавчо встановлює вимоги до освітньої підготовки, надає підтримку розвитку мистецтва тощо.

Всі свої функції держава здійснює за допомогою права. Головним засобом здійснення державою її функцій є право. Право забезпечує регулювання суспільних відносин й забезпечує елементарний порядок у суспільстві. Система державних правоохоронних органів забезпечує дотримання та контроль правових норм. Тому *правова (правотворча і правоохоронна) функція* – це одна з найважливіших функцій держави.

Зовнішні функції держави реалізуються у стосунках з іншими державами й міжнародними організаціями і спрямовані на охорону національних інтересів на міжнародній арені. Залежно від характеру інтересів держави у сфері міжнародних відносин (інтереси існування, співіснування і функціонування) виділяють три найважливіші зовнішні функції – оборонну, дипломатичну і співробітництва.

Оборонна функція держави полягає в захисті її безпеки, суверенітету й територіальної цілісності від зовнішніх посягань.

Дипломатична функція передбачає встановлення, підтримку і розвиток відносин з іншими державами та міжнародними організаціями.

Функція співробітництва реалізується через здійснення зовнішньої торгівлі, координацію економічної діяльності з іншими державами, участь у міжнародних економічних об'єднаннях тощо.

4. Форма держави

Єдина за своїми сутнісними характеристиками (територія, населення, політична влада, апарат, суверенітет тощо) держава існує в багатоманітних конкретних формах.

Форма держави – це сукупність найбільш загальних ознак держави, зумовлених інституціональними, територіальними функціональними способами організації влади.

У політології є три основних категорії, які розкривають форму держави: «форма державного правління» (інституціональні характеристики організації влади), «форма державного устрою» (територіальні характеристики організації влади) і «політичний режим» (функціональні характеристики організації влади).

Форма державного правління – це спосіб організації державної влади, зумовлений принципами формування і взаємовідносин вищих органів держави.

Залежно від правового статусу глави держави й порядку формування цього вищого органу державної влади розрізняються дві основних форми державного правління – монархію і республіку.

Монархія (грец. monarchia – єдиновладдя, від monos – і один, єдиний і arche – влада) – це така форма правління, за якої верховна державна влада юридично належить одній особі – монарху (королю, імператору тощо) і передається в порядку престолонаслідування.

Влада монарха не є похідною від будь-якої іншої влади, органу чи виборців. Монарх формально виступає джерелом державної влади, усіх державно-владних повноважень.

У сучасному світі зберігаються два історичних типи монархії – абсолютна і конституційна. *Абсолютна монархія* характеризується зосередженням усієї повноти державної влади в руках монарха, відсутністю будь-яких представницьких установ (Саудівська Аравія, Катар, Оман,

Об'єднані Арабські Емірати). Уряд призначається монархом, виконує його волю.

Конституційна (обмежена) монархія передбачає наявність обмежень повноважень монарха нормами діючої конституції. Існує два види конституційної монархії – дуалістична і парламентарна. В *дуалістичній монархії* одночасно функціонують дві політичних установи – монархія і парламент, які поділяють між собою державну владу. Монарх юридично і фактично незалежний від парламенту у сфері виконавчої влади. Він призначає уряд, який несе відповідальність лише перед ним. Парламент наділяється законодавчими повноваженнями, але жодного впливу на формування і діяльність уряду не має. В дуалістичній монархії відсутній інститут парламентської відповідальності уряду, а тому парламент не може відправити уряд у відставку. Законодавчі повноваження парламенту істотно обмежені на користь монарха, який користується правом абсолютного вето, правом розпуску парламенту та призначення до його верхньої палати. Сьогодні дуалістична монархія зберігається в Йорданії, Кувейті та Марокко.

У *парламентарній монархії* влада монарха суттєво обмежена у сфері законодавчої та виконавчої влади. Юридично за монархом можуть зберігатися значні повноваження, але фактично він ними не може користуватися.

Формально уряд вважається урядом монарха, проте жодної відповідальності перед монархом він не несе. Уряд формується парламентським шляхом і відповідальний за свою діяльність лише перед парламентом. Саме політична відповідальність уряду перед парламентом за свою діяльність є основною відмінною ознакою парламентарної монархії.

На відміну від дуалістичної монархії у парламентарній монархії центральне місце в системі органів державної влади посідає не монарх, а уряд, який не лише здійснює повноваження та прерогативи монарха, а й контролює і спрямовує (через парламентську більшість) всю діяльність парламенту. Сучасними парламентарними монархіями є Австралія, Бельгія, Великобританія, Данія, Іспанія, Канада, Нідерланди, Нова Зеландія, Норвегія, Швеція, Японія.

Республіка (лат. *respublica*, від *res* – справа, *publicus* – суспільний) – це така форма державного правління, за якої всі вищі органи державної влади або обираються, або формуються загальнонаціональною представницькою установою (парламентом).

Республіка є найпоширенішою формою правління. Існує три основних різновиди республіканської форми правління: президентська республіка, парламентарна республіка і республіка змішаного типу. Основна відмінність між ними полягає у способі формування та функціонування уряду.

У президентській республіці уряд формує і очолює президент, який одночасно виступає главою держави і главою уряду. Сформований позапарламентським шляхом, уряд не несе за свою діяльність відповідальності перед парламентом.

У парламентарній республіці уряд формується парламентським шляхом, несе перед парламентом політичну відповідальність і зобов'язаний піти у відставку в разі висловлення йому парламентом вотуму недовіри. Сформований із представників партій парламентської більшості, уряд через цю більшість фактично контролює і спрямовує діяльність парламенту.

За змішаної форми державного правління – парламентарно-президентській чи президентсько-парламентарній – уряд формується спільно президентом і парламентом, а та чи інша назва змішаної форми правління визначається тим, у кого з них більше повноважень щодо формування та функціонування уряду.

Основними ознаками президентської республіки є:

- 1) дотримання формальних вимог жорсткого поділу влади й запровадження збалансованої системи стримувань і противаг;
- 2) обрання президента на загальних виборах;
- 3) поєднання повноважень глави держави і глави уряду в особі президента й відсутність посади прем'єр-міністра;
- 4) формування уряду президентом лише за обмеженою участю парламенту;
- 5) відсутність політичної відповідальності уряду перед парламентом;
- 6) відсутність права глави держави на розпуск парламенту;
- 7) відсутність інституту контрасигнування, тобто скріплення актів президента підписами міністрів, які б несли за них відповідальність.

Класичною президентською республікою вважаються США.

Парламентарна республіка характеризується проголошенням принципу верховенства парламенту, перед яким уряд несе політичну відповідальність за свою діяльність.

Ознаками парламентарної республіки є:

- 1) здійснення повноважень глави держави і глави уряду різними особами, наявність посади прем'єр-міністра;
- 2) обмеженість владних повноважень глави держави і водночас віднесення реальної компетенції у сфері виконавчої влади до уряду та його глави;
- 3) формування уряду парламентом за участю глави держави, яка зазвичай є майже номінальною;
- 4) формальна політична відповідальність уряду (колективна та індивідуальна) перед парламентом;
- 5) право глави держави розпустити парламент, котре, як правило, ефективно контролює уряд;

б) контрасигнування актів глави держави главою уряду та (або) відповідним міністром.

Парламентарно-республіканська форма правління досить поширена в розвинених країнах. На європейському континенті парламентарна республіка існує в Албанії, Греції, Естонії, Італії, Латвії, Словаччині, Угорщині.

Однією з сучасних форм державного правління є так звана змішана – *парламентарно-президентська, або президентсько-парламентарна – форма республіканського правління*, яку іноді не зовсім вдало називають «напівпрезидентською республікою». Типовою ознакою такої форми правління є поєднання елементів президентської і парламентарної республік, сильної президентської влади та ефективного контролю парламенту за діяльністю уряду.

Класичним зразком змішаної республіканської форми правління є Франція за конституцією 1958 р. В Європі ця форма впроваджена також в Австрії, Болгарії, Ірландії, Ісландії, Польщі, Румунії, Словенії, Фінляндії і Хорватії. Змішану форму правління мають також більшість країн, що утворилися на теренах колишнього Радянського Союзу.

Форма державного устрою – це спосіб територіальної організації держави, що визначається принципами взаємовідносин держави як цілого і її територіальних складових.

Форма державного устрою визначає відносини між різними органами влади, що існують у територіальних одиницях держави, з центральними органами державної влади. Розрізняють унітарну та федеративну форми державного устрою.

Унітарною (франц. unitaire – єдиний, від лат. unitas – єдність) є така держава, територія якої складається з адміністративних або політико-адміністративних одиниць.

З особливостями територіального устрою пов'язані інші ознаки унітарної держави.

1. Єдина конституція, норми якої застосовуються на всій території країни без будь-яких вилучень або обмежень.

2. Єдина система вищих органів державної влади, юрисдикція яких також поширюється на територію всієї країни.

3. Єдина система права. Місцеві органи управління зобов'язані застосовувати у відповідних адміністративних і політико-адміністративних одиницях нормативні акти, які приймаються центральними органами державної влади. їхня власна нормовстановлююча діяльність має суто підлеглий характер.

4. Єдина судова система, яка здійснює правосуддя на всій території країни, керуючись єдиними нормами права; судові органи, що створюються

в територіальних одиницях, є ланками єдиної централізованої судової системи.

5. Єдине громадянство. Населення унітарної держави має єдину політичну належність. Адміністративно-територіальні одиниці власного громадянства мати не можуть.

Унітарна форма державного устрою є переважаючою у світі. Унітарні, зокрема, більшість держав Європи, Латинської Америки та Африки.

Федерація – це союзна держава, територія якої складається з державних утворень, наділених юридичною і певною політичною самостійністю.

Головна відмінність між унітарною та федеративною державами полягає в тому, що територія унітарної держави складається з самоврядних адміністративних чи політико-адміністративних одиниць, які не мають політичної самостійності, а федеративної держави – з державних утворень з певною політичною самостійністю. Сама ж федеративна держава виступає як союз цих утворень. Як правило, унітарні держави називаються ще простими, а федеративні – складними.

Федеративна форма державного устрою існує більш ніж у 20 країнах: Австралії, Австрії, Аргентині, Бразилії, Венесуелі, Індії, Канаді, Малайзії, Мексиці, Нігерії, Росії, США, ФРН, Швейцарії та ін. Федеративна форма державного устрою має такі *характерні ознаки*:

1. *Територія федеративної держави в політико-адміністративному плані не є єдиним цілим.* Вона складається з територій суб'єктів федерації. Верховенство на території суб'єктів федерації мають центральні (федеральні) органи державної влади. Суб'єкти федерації не можуть мати власної грошової одиниці, армії, виступати суб'єктом міжнародного права. У випадку порушення загальнофедеральної конституції або загальнофедерального законодавства центральна влада має право на застосування примусу стосовно суб'єктів федерації. Суб'єкти федерації не наділені правом одностороннього виходу (сецесії) з союзу.

2. *У більшості федеративних держав поряд із загальнофедеральною конституцією і загальнофедеральними законами діють конституції і закони суб'єктів федерації.* При цьому забезпечується верховенство федеральної конституції і федеральних законів. Суб'єкти федерації наділяються правом видання законодавчих актів у межах конституційно встановленої для них компетенції. Ці акти діють лише на території суб'єкта федерації й повинні відповідати федеральному законодавству.

3. *У федеративній державі поряд із федеральною системою органів законодавчої, виконавчої та судової влади існують системи органів законодавчої, виконавчої та судової влади суб'єктів федерації.* Порядок їх організації і компетенцію визначають, як правило, конституції суб'єктів

федерації. Загальною закономірністю є те, що організація органів влади суб'єктів федерації майже завжди копіює федеральну форму правління.

4. *Відмінною ознакою федеративного державного устрою є двопалатна структура союзного парламенту.* В минулому були однопалатні парламенти при федеративному державному устрої. Нині двопалатна структура парламенту прийнята майже в усіх федеративних державах. При цьому верхня палата забезпечує представництво суб'єктів федерації.

5. *У більшості федерацій поряд з федеральним громадянством існує і громадянство суб'єктів федерації.* Тут ідеться не про подвійне громадянство, а про два рівні громадянства однієї держави. Передумовою отримання громадянства суб'єкта федерації є наявність загальнофедерального громадянства. Наявність громадянства суб'єкта федерації впливає на зміст правового статусу громадянина всередині країни, але в міжнародно-правовому плані всі громадяни федеративної держави мають єдиний статус.

Федеративна держава може утворюватися:

1) в результаті договору між незалежними суб'єктами про створення нового державного об'єднання з перетворенням учасників договору у суб'єктів федерації (так були утворені США);

2) шляхом приєднання до держави нових територій і наділення їх правами суб'єкта федерації (так, до США в результаті завоювання був приєднаний штат Техас, шляхом купівлі – штати Луїзіана та Аляска) або утворення нових суб'єктів федерації на частині території раніше існуючої держави (наприклад, утворення п'яти нових німецьких земель на території колишньої НДР);

3) в результаті підвищення статусу регіональних утворень і перетворення їх на суб'єкти федерації (Бельгія);

4) шляхом еволюції конфедерації у федеративну державу з перетворенням колишніх незалежних держав у суб'єктів федерації (так були утворені Швейцарія та Об'єднані Арабські Емірати).

Утворення конфедерації є одним з найбільш реальних шляхів переходу до федеративного державного устрою.

Конфедерація – це форма союзу держав, за якої держави зберігають свій суверенітет у повному обсязі.

Конфедерацію не можна вважати формою державного устрою, це скоріше форма об'єднання суверенних держав.

У різний час конфедераціями були: Австро-Угорщина до 1918 р., Швеція і Норвегія до 1905 р., США з 1781 до 1787 р., Швейцарія з 1815 до 1848 р., Германський союз з 1815 до 1867 р., з 1958 до 1961 р. конфедерацію Об'єднана Арабська Республіка складала Єгипет і Сирія, з 1982 по 1989 р. Сенегал і Гамбія утворювали конфедерацію Сене-гамбія.

Хоча нині Швейцарія офіційно називається конфедерацією, реально за своїм устроєм вона є федерацією.

Конфедеративна форма об'єднання держав характеризується такими основними ознаками:

- 1) конфедерація утворюється на основі відповідних договорів;
- 2) суб'єкти конфедерації мають право вільного виходу з неї;
- 3) суверенітет у конфедерації належить державам, які входять до її складу;
- 4) до предмету відання конфедерації входить невелике коло питань: війни і миру, зовнішньої політики, формування єдиної армії, системи комунікацій тощо;
- 5) у конфедерації утворюються тільки ті державні органи, які необхідні для вирішення завдань, особливо виокремлених за договірними актами;
- 6) постійно діючі державні органи конфедерації позбавлені владних повноважень;
- 7) суб'єктам конфедерації належить право відмови у визнанні або в застосуванні актів союзної влади та ін.

Досвід історій конфедерацій свідчить про те, що ця форма є перехідною або до повного розпаду союзу, або до федеративної форми державного устрою.

Тема 8. Політичні режими

1. Сутність політичного режиму

Функціональний і динамічний аспекти політичної системи розкриваються в політичному режимі. *Політичний режим (у загальному плані) - це сукупність методів і законів здійснення політичної влади. У політології існують декілька трактувань політичного режиму.*

1. *Інституційний (політико-правовий) підхід* ототожнює політичний режим з формами правління і державного устрою та акцентує увагу на формально-юридичних характеристиках: особливостях поділу державної влади і співвідношення між гілками влади та типах урядових структур.

Прослідковується тенденція ототожнення політичного режиму з формою правління. Однобокість подібного підходу полягає в тому, що реальна практика реалізації влади може суперечити закріпленим у конституціях нормам, а сам політичний режим виражає собою більш широке явище, ніж форма правління. Проголошена республіканська форма правління ще не означає встановлення реальної демократії, про що свідчать приклади СРСР і Німеччини 30-х рр. Разом з тим європейські конституційні монархії розглядаються як класичні прояви ліберальної демократії.

2. *Соціологічний підхід* ставить акцент на характері відносин між державою і суспільством, які склалися реально і не обов'язково відповідно до продиктованих конституцією та іншими правовими актами нормами політичної поведінки. В межах цього підходу звертається увага на соціальні обґрунтування влади, групи тиску, взаємовідносини еліт і народу.

Широке трактування політичного режиму виходить за межі тільки політико-правового або тільки соціологічного аналізу і розглядає його через співвідношення кількох компонентів, що дозволяє відрізнити одні типи політичних режимів від інших.

Політичний режим включає в себе:

- політичні структури влади, їх реальний статус і роль у суспільстві;
- методи здійснення державної влади: яким методам управління і панування віддається перевага : прямим чи непрямым, насильницьким чи методам переконання;
- реальний рівень свобод людини, обсяг її прав;
- методи прийняття політичних рішень;
- способи урегулювання конфліктів;
- плюралізм, у тому числі наявність або відсутність легальної (нелегальної) опозиції;
- конфігурацію партійної системи: однопартійні чи багатопартійні системи;
- ідеологію і те місце, яке відводиться їй у мобілізації суспільства;
- форми ставлення населення до політичної участі (політична пасивність, мобілізована або автономна участь);

- тип легітимності: харизматична, традиційна, раціонально-легальна, ідеологічна тощо;

- структурованість правлячої еліти: ступінь її згуртованості, відкритість і закритість, канали рекрутування.

Режим вказує на соціальну природу влади: які групи пануючого класу знаходяться при владі, на підтримку яких соціальних верств опирається влада.

Вищеназвані ознаки є критеріями для виділення різних типів політичних режимів. Спектр політичних режимів сучасного світу розкривається в таких поняттях, як демократія, авторитаризм і тоталітаризм. При визначенні сутності режиму акцент робиться на протиставленні держави, з одного боку, і громадянського суспільства – з іншого. Характер взаємовідносин визначається силою або слабкістю громадянського суспільства.

Є ще й інші підходи до дефініції політичного режиму. Володарювання як таке має особливий інституціональний вимір, що встановлює так називані інструментальні засоби і способи взаємодії управителів (державних органів) і керованих соціальних груп. Саме в даному відношенні осмислюють поняття «політичний режим». Воно більш обмежено по змісту як категорії політичний процес, що включає в себе частково спонтанні (мимовільні), неінституціоналізовані компоненти соціально-політичного розвитку, так і категорії державне керування, що описує регулювання колективних ресурсів, моделі політичної стратегії і тактики, нарешті, чисто організаційні питання. У свою чергу, аналіз функціонування політичних режимів сполучений насамперед зі способами керівництва людьми і підтримки порядку в даному співтоваристві.

Отже, специфіка владного керівництва керованими через конкретну систему інститутів в ім'я досягнення загальних цілей політики держави теж може складати зміст поняття політичного режиму. Саме такий підхід Йозефа Шумпетера (1883–1950): це метод, специфічний тип інституціонального пристрою. Ряд сучасних авторів йде ще далі, припускаючи під політичним режимом загальний характер відносин держави і соціальних груп, що містить у собі не тільки державний вплив зверху, але і «зворотний зв'язок», тобто механізми цивільного представництва і тиску, участі і виборів.

Отже, під політичним режимом варто розуміти спосіб політичного існування будь-якого суспільного колективу, племені, чи нації держави.

Для узагальнення вищесказаного можна спробувати звести разом різні підходи до визначення політичного режиму (принаймні, його нинішніх найбільш розповсюджених форм).

Політичний режим – це сукупність різних видів відносин між владою і суспільством.

1) Інституціональний спосіб взаємодії уряду і громадянина (дотримання конституційних норм, у т.ч. рівень поваги до фундаментальних прав і воль людини; відповідність заходів адміністративних органів державно-правовим основам; значення офіційно-легальної сфери в загальному обсязі дій уряду).

2) Ступінь політичної участі населення і його включеності в процес прийняття державних рішень, що відбиває соціальне представництво, народний контроль і волевиявлення.

3) Рівень можливості вільного суперництва між правлячою й опозиційною угрупованнями при формуванні органів державної влади.

4) Роль відкритого насильства і примуса в державному керуванні. Іншими словами, між управителями і керованими полягає свого роду «суспільний договір» про правила їхніх відносин, а динаміка здійснення державного керування постійно відбиває стан справ при підтримці владного порядку і сам характер регулювання відносин між державою і людиною.

2. Типи політичних режимів

У науковій літературі є багато класифікацій політичних режимів. Кожна з них має позитивні й негативні аспекти. Виокремити єдино правильний варіант досить складно. Однак слід зазначити, що більшість сучасних підходів так чи інакше враховує два фактори: ступінь розвиненості політичної демократії та реальний політико-правовий статус особи. Перші відомості про демократію і тиранію, диктатуру і охлократію дають античні часи. Уже тоді стало очевидним, що в будь-якому керованому співтоваристві, у тому числі в неполітичних структурах, є два взаємовиключних способи взаємодії: авторитарність як одноособове володарювання та беззастережне підпорядкування і демократичність як рівноправність, злагода, свобода вибору. У реальному житті практично неможливо виокремити абсолютно «чисті» типи політичних режимів. Усі їх класифікації певною мірою умовні. Найзагальніший принцип типології режимів – це поділ їх на демократичні й авторитарні, усі інші розглядаються як їх модифікації. Крім того є й інші підходи. Найпоширенішою є класифікація, відповідно до якої всі режими поділяються на:

- тоталітарні;
- авторитарні;
- демократичні.

Також виокремлюють ще кілька проміжних або перехідних типів.

Тоталітарний режим. Його назва походить від латинського *totalis* – весь, повний, цілий. Характеризується тим, що вся влада зосереджена в руках якої-небудь однієї групи (зазвичай партії), яка знищила в країні демократичні свободи та можливості виникнення політичної опозиції, повністю підкорила життя суспільства своїм інтересам і зберігає свою владу

завдяки насильству, військово-поліцейському терору й духовному поневоленню населення.

Термін «тоталітаризм» виник у 20-ті роки ХХ ст. Автором його був Б. Муссоліні. Поява терміна пов'язана із зародженням фашизму, який його теоретики назвали «тотальною концепцією життя». Супротивники фашизму взяли цей термін на озброєння, надавши йому протилежного змісту. Поступово він був запозичений багатьма мовами. Спочатку його використовували тільки для позначення фашизму, у 30-ті роки почали застосовувати щодо СРСР та інших країв соціалізму. Тоталітарний режим, як жодний інший, особливо складний для розуміння. Важко навіть відразу відповісти на запитання, через які характеристики його легше описати: через зміни, що відбуваються в політичній системі суспільства, або через його психологічні прояви. Особливий характер цього режиму виявився й у тому, що саме художня література (Б. Замятін, Б. Платонов, С. Керстер, Дж. Оруелл, О. Солженіцин) дала можливість показати у всій повноті не лише політичні процеси, що відбуваються в суспільстві за цього режиму, а й психологічне переродження суспільства, що часом важко описати сухою мовою наукових категорій. Характер і міра здійснення влади: Загальний контроль і насильство. Влада контролює всі сфери життєдіяльності суспільства: економіку, культуру, релігію, приватне життя громадян, включаючи мотиви їхніх учинків. У суспільстві зникає грань між політичним і неполітичним життям, усе стає політикою.

Формування влади: Формування влади відбувається бюрократичним способом, закритими від суспільства каналами. Влада оточена «ореолом таємниці» і недоступна для контролю з боку суспільства, немає механізму її наступності.

Ставлення людей до влади: Суспільство повністю відчужене від влади, але не усвідомлює цього. У політичній свідомості формується уявлення про «злиття суспільства з владою».

Роль ідеології в суспільстві: Загальна регламентація життя здійснюється через ідеологію, що перетворюється на своерідну світську форму релігії. Цей режим часто так образно й визначають – «ідеологія при владі». Тоталітарна ідеологія встановлює свою монополію у всіх сферах. Як правило, роль ідеології полягає в тому, щоб розкритикувати старе суспільство або певний уряд, сформулювати уявлення про «світле майбутнє», дати рекомендації, як цього майбутнього досягти. Тоталітарна ідеологія проголошує загальну перебудову суспільства на основі нових цінностей. Ідеологією керує партія, що здійснює контроль за умонастроєм суспільства, процесом соціалізації особистості, над всіма способами масової комунікації. Будь-яке інакодумство припиняється.

Авторитарний режим. Політологам добре відомо афористичне висловлення Джованні Сарторі (народ. 1924): «Авторитаризм – влада, що не

визнає свободи» («Демократична теорія»). Воно принципово вірно, хоча й укладає в собі дуже широке узагальнення: у порівнянні з майже повною подібністю тоталітарних режимів авторитаризм можна вважати багатоліким.

Лінц визначає всі різновиди режимів як авторитарні, якщо їм властиві такі відмітні ознаки: 1) обмежений безвідповідальний політичний плюралізм; 2) відсутність керівної, чітко розробленої ідеології; 3) відсутність у цілому політичної мобілізації і, відповідно, низький рівень політичної участі; 4) формально позначені і передбачувані границі влади лідера/еліти.

Найпоказовіший елемент авторитаризму – обмежений плюралізм. Його обмеження може відбуватися чи юридично фактично, з більшою чи меншою ефективністю, відносно винятково політичних чи об'єднань же груп інтересів. Деякі авторитарні режими згодні навіть на інституціоналізацію контрольованого зверху політичної участі незалежних груп і інститутів, на існування символічних партій, однак і в таких випадках влада залишається непідзвітної громадянам.

Для авторитарних режимів характерне збереження цивільного суспільства або деяких значимих і досить самостійних його сегментів. Однак їхній вплив на дії держави дуже урізано, оскільки влада воліє спиратися на саму себе. Тим самим держава не надає громадянам можливості як-небудь ефективного контролю над елітою. Але і нагляд над населенням не можна вважати тотальним, тому що авторитарні структури не намагаються проникнути в усі сфери життя суспільства. Тому рішення багатьох соціальних, релігійних, культурних і сімейних питань залишається за громадянами.

Не найвища – у порівнянні з тоталітаризмом – ступінь обмеження плюралізму дозволяє виникнення деяких схем статі – і псевдоопозицій режиму в умовах напівсвободи. Якщо при тоталітаризмі існує чітка границя між режимом і його супротивниками, то при авторитаризмі положення опозиції не визначено, тому що її нелегальність (через відсутність інституціоналізації) цілком сполучається з терпимістю стосовно неї з боку правителів. Напівопозиційні групи можуть дозволити собі часткову критику режиму, одночасно визнаючи його традиційну легітимність або соціальну необхідність і прагнучи до участі в діючій владі.

Разом з тим авторитарні режими без коливань застосовують насильство проти своїх опонентів і людей, що представляють пряму погрозу їх існуванню. Щоб убезпечити систему правління, вони можуть вводити тверду цензуру печатки, забороняти партії, посилювати правову систему, маніпулювати законами для переслідування і покарання супротивників.

Політична еліта авторитарного режиму – це різноманітне угруповання з обмеженим числом професійних політиків, висунутих, за принципом чи

призначення спадкування, з бюрократії, армії, технократії, економічних, соціальних (у вузькому змісті), релігійних і інших груп інтересів. Для стійкості авторитаризму дуже важлива взаємна лояльність представників правлячої угруповання, приписаних туди по корпоративній ознаці різними кліками, так само як і співробітництво даних клік – дійсної опори режиму – між собою. При цьому фігура глави авторитарної держави (навіть диктатора) може бути чисто номінальної, «виставочної».

Кліка (у політичному змісті) (фр. *clique* - зграя, банда) – група людей, об'єднана корпоративними, економічними, соціальними, політичними й ін., інтересами, що здійснює своєкорисливі вимоги через інститути і канали держави (як правило, авторитарного).

При відсутності направляючої, чітко сформульованої ідеології правлячій еліті надзвичайно важко мобілізувати маси, що, отже, не можуть ідентифікувати себе з режимом. Усім видам авторитаризму властиві рист апатії, деполітизація і відчуження від режиму визначених соціальних груп. Суспільство для авторитарних лідерів – це ієрархічна організація, тому можливості контролю над покірними людьми і порядок у цілому представляють для них більшу цінність, чим воля, базовий консенсус і залученість громадян у політику, тобто політизація.

Політизація – 1) збільшення значення і ролі політичної сфери в житті суспільства й одночасне включення в неї соціальних, економічних, культурних і інших явищ і процесів, що раніше відносилися до неполітичної життєдіяльності; 2) залучення людей (мас) у політику, що викликає підвищення їхньої політичної активності, тобто влада визнає можливість участі (нехай обмеженого) населення в політику і на нього поширюються деякі політичні права. Відповідно, деполітизація – протилежний хід речей.

В авторитарних умовах ідеологію можуть заміщати релігія, традиції, культура, що не тільки наділяють визначеною легітимністю лідера, але і служать обмежниками, нехай часом дуже слабкими, його влади.

Справжнім законом суспільства є або звичай, або релігія. Проблема волі в сучасному суспільстві породжена тим, що законом суспільства стали конституції, що спираються винятково на погляди пануючих у світі диктаторських знаряддях правління, починаючи від особистості і кінчаючи партією... Релігія, що включає звичай, є твердження природного закону. Закони, що не базуються на релігії і звичаї, неправомірні.

Але все-таки назвати авторитаризм цілком деідеологізованим режимом не можна. Майже в кожній країні з таким методом правління існує деякий ідеологічний чи сурогат псевдоідеологія, що у відомій мері дозволяє знімати утопічні чекання і можливі через них політичні і соціальні конфлікти, що інакше довелося б інституціоналізувати (як у демократіях) або придушувати (як при тоталітаризмі).

Ознака авторитарного режиму, схожий з тоталітаризмом, – наявність єдиної чи якоїсь привілейованої партії. Така партія звичайно створюється зверху шляхом злиття різних компонентів (найчастіше корпоративної властивості, щось начебто посланців від клік), унаслідок чого вона не є настільки єдиним, сильним і дисциплінованим інститутом, як при тоталітаризмі.

Мобілізація і не особливо потрібна авторитаризму, оскільки мобілізовані люди – при відсутності чіткої ідеологічної бази – здатні коли-небудь виступити проти самого режиму. Крім того, ефективна політизація, проведена однією партією, поставила б під погрозу інші складові обмеженого плюралізму (армію, кліки як групи інтересів і т.д.).

Авторитарні режими з перерахованими вище загальними ознаками можна класифікувати за способом їхнього встановлення (переворот, вибори і т.д.), за обґрунтуванням приходу до влади правителів-автократів (охорона порядку, об'єднання країни, модернізація, скинення корумпованої влади), за типом політичної еліти (військовий, однопартійний, релігійний, монархічний, особиста диктатура). Іспанський науковець Хуан Лінц запропонував типологію режимів, що виходить з чотирьох уже знайомих нам факторів – плюралізм, ідеологізація, мобілізація і конституційність влади лідера: військово-бюрократичний, корпоративний, дототалітарний, постколоніальний, расова/етнічна демократія.

Демократичний режим. Поняття «демократія» багатогранне. Його використовують на позначення типу політичної культури, певних політичних цінностей, політичного режиму. У вузькому розумінні «демократія» має тільки політичну спрямованість, а в широкому – це форма внутрішнього устрою будь-якої суспільної організації.

Класичне визначення демократії дав А. Лінкольн: Демократія – правління народу, обране народом, для народу.

Характерною особливістю демократичного політичного режиму є децентралізація, роззосередження влади між громадянами держави з метою надання їм можливості рівномірного впливу на функціонування владних органів.

Демократичний режим – це форма організації суспільно-політичного життя, заснованого на принципах рівноправності його членів, періодичної виборності органів державного управління і прийняття рішень у відповідності з волею більшості.

Основними ознаками демократичного політичного режиму є:

- наявність конституції, яка закріплює повноваження органів влади й управління, механізм їх формування;
- визначено правовий статус особистості на основі принципу рівності перед законом;

- поділ влади на законодавчу, виконавчу та судову з визначенням функціональних прерогатив кожної з них;
- вільна діяльність політичних і громадських організацій;
- обов'язкова виборність органів влади;
- розмежування державної сфери та сфери громадянського суспільства;
- економічний та політичний, ідеологічний плюралізм (заборони торкаються лише антилюдських ідеологій).

За демократії політичні рішення завжди альтернативні, законодавча процедура чітка й збалансована, а владні функції є допоміжними. Демократії властива зміна лідерів. Лідерство може бути як індивідуальним, так і колективним, але завжди має раціональний характер. Демократичний режим характеризують високий рівень суспільного самоврядування, переважаючий консенсус у відносинах між владою й суспільством. Одним із головних принципів демократії є багатопартійність. У політичному процесі завжди бере участь і опозиція, яка виробляє альтернативні політичні програми й рішення, висуває своїх Претендентів на роль лідера. Головна функція опозиції за демократичного політичного режиму – визначати альтернативні напрями розвитку суспільства та складати постійну конкуренцію правлячій еліті. Сутнісними ознаками демократії є електоральні (лат. *elector* – виборець) змагання, можливість розподілу інтересів, націленість на консолідацію суспільства. За демократії держава функціонує заради громадян, а не навпаки, існують умови для подальшого розвитку громадянського суспільства. Демократія і в політичному, і в загальнолюдському розумінні є магістральним шляхом, своєрідним ідеалом майбутнього розвитку суспільства та людської цивілізації загалом.

У зарубіжній та вітчизняній політичній науці багато теорій та моделей демократичного розвитку. В. Парето створив модель «елітарної» демократії, стверджуючи, що перехід суспільства до індустріальної стадії розвитку потребує створення спеціального професійного управлінського апарату, без якого демократія неможлива. Актуальність цієї моделі було доведено історичним розвитком суспільства, а відкинуто лише в 40–50-х роках ХХ ст., коли в політичній діяльності запанував лібералізм. Згідно з плюралістичною теорією демократії (теорією заінтересованих груп) А. Бентлі, будь-які групи, що переслідують власні інтереси, впливають на владу, намагаючись досягти своїх цілей через політичну діяльність. Модель А. Бентлі відкинули через небезпечність паралічу влади та дестабілізації. Автор моделі демократичного елітаризму Р. Даль доводив, що еліти між собою співпрацюють та визначають правильний спосіб вирішення конкретних проблем.

Ідеал демократії в принципі недосяжний, але необхідно знайти форму політичного життя, яка забезпечила б змагання політичних сил, можливість політичного консенсусу.

Чимало сучасних учених пов'язують зміст демократії з елітами і доводять, що демократія завдяки виборам має дати дорогу найгіднішим представникам еліти, має оберігати суспільство від людей, які довго перебувають при владі, запобігати надмірній концентрації влади. Дехто з сучасних практичних політиків активно критикує тлумачення демократії як влади народу, застерігає від тотальної політизації суспільного Організму, не сумніваючись, однак, що саме демократія постійно підтримує в середовищі правлячої верхівки стан пошуку й самовдосконалення. Окремі вчені (особливо в Росії) доводять небезпечність зведення демократії до найвищого ідеалу.

Перед країнами, які віддали перевагу демократичному розвитку, постає багато не лише економічних, соціальних, а й політичних проблем. Насамперед це проблеми модернізації політичної системи, пристосування її до функціонування за умов демократії, створення демократичних політичних інститутів, вирішення гуманітарних проблем, входження в міжнародні політичні організації тощо. Модернізація – процес поступовий і багатогранний, її завданням є пошук нових парадигм з метою мобілізації суспільства. Особливо важливою є модернізація для перехідних суспільств, які характеризуються творчим конструктивним браком ідеалів; відсутністю консолідуючих суспільство особистостей та лідерів; політичною ситуацією, яка не працює на майбутнє. Сама демократія, як зазначає К. Гаджієв, не може сприйматися однозначно, особливо в перехідний період. Досить слушним є попередження А. Токвіля про те, що тиранія більшості може бути ще жорстокішою, ніж тиранія меншості, на що теж слід зважити під час побудови демократичної моделі суспільного розвитку.

3. Посттоталітарні режими та особливості переходу від тоталітаризму до демократії в Україні

Головною умовою розвитку суспільства є визначення того, яким шляхом воно розвивається, які цінності сповідують громадяни даного суспільства. Важливою умовою для охарактеризування режимних перетворень є наявність авторитарно-тоталітарного минулого пострадянських країн, в тому й числі України. Простеження цих перетворень зможе дати нам повноцінне уявлення того, чи залишились в свідомості людей пережитки булих років, чи суспільство живе за новими цінностями, яке пропагує нам демократичний світ. Спроби демократичних перетворень у пострадянських країнах на початкових етапах були результатом внутрішньо елітних процесів, а політична культура «громадянського» типу практично ніде не виступала як передумова демократизації. Системні проблеми здійснення демократичних переходів у посттоталітарних державах пов'язані з особливостями функціонування самих демократичних режимів. Однією з таких найсуттєвіших проблем є зростання в суспільствах перехідного типу почуття апатії та розчарування, а

також феномен «авторитарної ностальгії», породжений нездатністю правлячих еліт вирішити найгостріші суспільні суперечності.

Розпочавши аналіз колишніх посткомуністичних країн, необхідно відмітити, що справу ми вже маємо не з тоталітаризмом, а вже з більш м'якою формою авторитаризму, оскільки та традиційна ціннісна система вже була не достатньо сильною. Розглядаючи пострадянські держави як перехідні системи «від тоталітаризму до демократії», деякі дослідники уточнюють: це перехід «через стадію авторитаризму».

В свою чергу, можна виділити чотири основних типи політичних режимів, котрі сформувалися у 15 колишніх радянських республіках: 1) демократичні; 2) напівавторитарні; 3) авторитарні; 4) неототалітарні.

Розглядаючи саме загальні підходи щодо політичних пострадянських трансформацій, хотілось би зазначити один з підходів, який запропонував дослідник В. Полохало.

Перший тип політичного режиму склався у трьох колишніх радянських прибалтійських республіках – Латвії, Литві й Естонії, і сьогодні малоймовірно, щоб вони, особливо після вступу до ЄС, звернули з демократичного шляху розвитку.

До другого типу – напівавторитарного – можна віднести політичні режими, що функціонують в Україні, Грузії, Азербайджані, Вірменії та Молдові. Неможна не погодитися з доказами цього політолога, що напівавторитарні режими – зовсім не результат невдалих спроб демократизації й недемократії, що переживає процес становлення, а «альтернативи демократії, що свідомо впроваджуються». Лідери напівавторитарних режимів свідомо обрали шлях обмеженої трансформації, що більше відповідає їхнім інтересам, і в той же час вирішили зберегти видимість демократії, не піддаючи себе політичним ризикам. Різні країни в даному випадку можуть розвиватися різними шляхами й за рівнем динамічності.

Авторитарні політичні режими – це Росія, Білорусь, Казахстан, Киргизія, Таджикистан. Французький політолог Філіпп Бенетон дає таке визначення головних відмінностей авторитарних режимів від режимів демократичних: «Перші відкидають демократичну гру, вільну конкуренцію на виборах, ризик для правителів бути відправленими у відставку виборцями; або вони відкидають вибори, або організують помилкові вибори зі заздалегідь відомими результатами. Авторитарний режим припускає альтернативність лише за умови зміни власної природи».

І, нарешті, четверту групу пострадянських країн, до якої слід віднести Туркменістан і Узбекистан, можна кваліфікувати як неототалітарні. Новітній різновид тоталітаризму, за якого тотальний контроль, систематичний примус і насильство здійснюються з боку влади стосовно

більшості населення, причому не в жорстких (на відміну від тоталітаризму класичного), а в відносно м'яких, але більш витончених формах, із допомогою безлічі стійких залежностей (і відкритих, і латентних – правових, економічних тощо). Таке широке розшарування класифікації режимів дає нам можливість зробити висновки, що демократичні інститути слабо приживаються на посткомуністичному просторі, це є свідчення появи байдужості та розчарування невиправданих ідеалів. Несистемні режимні трансформації привели до появи факту невизначеності, «сірої зони», появи так званих «гібридних режимів», мутантів; приховування своїх утилітаристських цілей за цінностями демократії, привело до появи «демократій з прикладками» – «делегітимна», «авторитарна», «імітаційна», «електоральна», «неліберальна». Це так званий фасад, за яким приховане елітарно-олігархічне розподілення й відтворення влади.

Знаходячись в такому, досить складному й не визначеному стані, суспільство погрузло в цій «сірій зоні» й не бачить майбутньої перспективи й сценарію виходу з даного положення.

Нові підходи до аналізу схожих режимів, які прийшли на заміну домінуючій в 1990-ті роки «транзитологічній» парадигмі, в свою чергу – «змагальний авторитаризм», націлений на вивчення різноманітних варіантів режимних змін й відмову від розгляду гібридних режимів як кінцевої категорії за принципом «ані демократія, ані диктатура». Змагальним авторитаризмом, на думку Т. Кузьо, вважається режим, який має дві тенденції. З одного боку – домінування олігархів під прикриттям центристських партій у парламенті, а з іншого – спроби опозиції стримати олігархічні клани у намаганні встановити повністю авторитарний режим.

Логічною є думка А. Колодій, котра стверджує, що демократія закріплюється не в усіх країнах, що розпочинають перехід. Деякі з них стикаються з нездоланими економічними, культурними й іншими труднощами та перешкодами і збиваються на шлях авторитаризму – у новій чи старій формі. Ще інші країни ніби загрузають у стані перехідної невизначеності, не рухаючись ні в бік посилення демократії, ні в бік диктатури. Таким чином, такий стан ми можемо назвати «напівавторитарним», «псевдodemократичним», «гібридним», «змішаним». Значна частина вітчизняних і зарубіжних дослідників констатує: демократія так і не перетворилася на безперечну цінність для більшості українських громадян.

Проміжний режим, котрий виник в Україні внаслідок дії означених умов і чинників, поки що не став демократичним на ділі. Радше, його можна розглядати як формально демократичний. До нього можна застосувати різні назви: ілліберальний, або, як пише Б. Осадчук, «бюрократичний авторитаризм», або «делегативна демократія», або навіть «посткомуністичний неототалітаризм» (за висловом О. Дергачова). Та,

незалежно від назви, реальність в Україні є такою, що суспільство має політичні інститути, які за формальними ознаками цілком демократичні, але визначені конституцією та законами процедури їхнього функціонування постійно порушуються.

Трансформаційні процеси в Україні не слід розглядати в лінійній площині. В даному контексті коректніше було б говорити принаймні про два різновекторні процеси. Перший – пов'язаний зі змінами політичних інститутів, суспільної свідомості в напрямі демократизації. Другий – з рухом у зворотному напрямі: збереження й розвиток інститутів авторитарного режиму, процес олігархізації.

Особливості переходу українського суспільства до демократичних форм облаштування суспільно-політичного життя зумовлені тим, що демократичні перетворення вимушено спиралися на пострадянську соціальну структуру та політичну культуру громадян. На сучасному етапі державотворення демократичним перетворенням перешкоджають проблеми, пов'язані з послабленням консолідації українського суспільства, посиленням розмежування суспільства по вектору Схід–Захід, конфронтацією бачень, перспектив і оцінок поточних суспільно-політичних процесів. Можемо робити більш узагальнені висновки щодо політичного режиму в Україні: вектор українського транзиту має зигзагоподібний вигляд – від змагального чи електорального авторитаризму часів президентства Л. Кучми, через «дефектну демократію» президентства В. Ющенко до «квазі-авторитаризму» президентства В. Януковича. Україна ніколи не була повністю авторитарною, як і ще ніколи не була і повністю демократичною країною.

Отже, процеси еволюції політичного режиму в Україні були зумовлені рядом причин, починаючи з періоду проголошення незалежності України, формування правлячої владної еліти. Проте прогнози не можуть бути цілком втішними, оскільки такі трансформації проходили під завуальованим визначенням демократії, а сьогоднішній стан в Україні й надалі перебуває у вигляді гібридного режиму, а умови для подальшої зміни в позитивний напрямок є малоперспективними.

Тема 9. Політичні партії і партійні системи

1. Суть поняття «політична партія». Організаційна структура політичних партій

Партія (від лат. *pars* – частина більшого) – це специфічна громадська політична організація, котра володіє особливим правовим статусом в державі, її національно-автономному чи міждержавному утворенні, яка представляє собою угруповання людей, добровільно об'єднаних спільністю політичних поглядів, як правило, формально зафіксованих в програмних документах, котра, спираючись на певну ідеологію і організацію і представляючи певні ідеологічно оформлені суспільно-класові інтереси, бажає активно примати участь у суспільно-політичному і державному житті, переслідує ціль завоювання і здійснення влади в державі.

Підтвердженнями тривалого періоду існування партії є два індикатори: формальна організаційна структура та широка і розвинута членська база. До того ж саме наявність формальної структури дозволяє забезпечити ефективну комунікацію між членами партії.

Американські політологи *Ж. Ла Паломбара та М. Вайнер* є авторами класичного визначення поняття «політична партія», яке повинно відповідати чотирьом критеріям: тривале існування організації (партія повинна пережити своїх засновників), наявність розвинутої організаційної структури, здатної підтримувати взаємовідносини з іншими організаціями в суспільстві і державі, бажання керівників усіх ланок партійної організації не лише впливати на владу, а й завойовувати і здійснювати її, прагнення забезпечення масової підтримки на виборах, як членами, так і електоратом.

Український дослідник *А. Білоус* у дослідженні політичних партій є прихильником структурно-функціонального підходу. На його думку, кожна партія повинна визначатися такими базовими характеристиками, як ідеологія, організаційна структура, методи і засоби діяльності, соціальна база та електорат, лідери і фінансові ресурси.

Отже, організаційна структура партії є обов'язковою характеристикою, яка визначає не лише характер взаємовідносин між її елементами, а й формат комунікації всередині партії.

Найбільш повно і детально організаційна структура політичних партій була проаналізована французьким політологом *М. Дюверже* в праці «Політичні партії», який визначив організаційну структуру партій в якості їх основної характеристики.

В організаційній будові партій *М. Дюверже* виокремив критерії, які і лягли в основу його типології.

1. *За характером членства: партії з прямою і непрямою структурою.* До так званих «прямих» партій входять особи, які написали заяву про вступ, регулярно сплачують членські внески і відвідують збори партійної організації. Можна сказати, що це партії з індивідуальним членством.

«Непрямі» партії – це партії, до яких входять члени соціальних організацій (профспілок, кооперативів, страхових кас), що колективно вступили до партії. Тому у них відсутнє поняття «член партії». Відповідно партії з прямою структурою так планують процес комунікації, щоб інформація була отримана кожним її членом. У той же час партії з непрямю структурою використовують для передачі інформації не пряму (безпосередню), а мережеву (опосередковану, двоступеневу) комунікацію, тобто інформація передається від керівних органів до керівництва профспілок, кооперативів чи страхових кас, яке в свою чергу, доносить ці повідомлення до їх членів.

На сучасному етапі законодавство практично всіх країн накладає на членство в партіях ряд обмежень:

- Членом партії може бути лише громадянин тієї держави, в якій дана партія зареєстрована і функціонує.

- Існують певні категорії осіб, що через власну професійну діяльність не можуть бути членами партії. Тому на час виконання своїх професійних обов'язків вони призупиняють членство. Як правило, це працівники органів внутрішніх справ, прокуратури, а також судді.

2. За способами інтеграції базових елементів у єдину структуру можна попарно виділити партії з сильною чи слабкою структурою, партії з вертикальними чи горизонтальними зв'язками, централізовані чи децентралізовані політичні партії.

Сильна партійна структура полягає в детальній регламентації взаємозв'язків між структурними компонентами партії, що дає можливість гарантувати участь кожного базового елемента в житті партії. В статутах організаційно слабких партій не прописаний спосіб організації і функціонування основних структурних елементів, відсутня деталізація.

Сила чи слабкість структури партії детермінується такими чинниками як виборча система (пропорційна виборча система сприяє формуванню сильної партійної структури, а мажоритарна – слабкої), базові елементи, що лежать в основі партії (комітет характерний для партій зі слабкою структурою, а секції і міліція – з сильною).

Вертикальним називається зв'язок, що поєднує підпорядковані один одному елементи, горизонтальний же зв'язок прослідковується між рівносильними елементами, що мають подібні функціональні зобов'язання. Вертикальний зв'язок виключає наявність будь-якого прямого горизонтального зв'язку і передбачає формування вищестоящих органів партії шляхом делегування. Як правило, партій із чисто горизонтальними зв'язками не існує, тому більшість партій – це партії зі змішаними зв'язками. В партіях зі слабкою структурою спостерігається максимізація горизонтальних зв'язків на двох рівнях: керівників і членів. Партіям із сильною організаційною структурою горизонтальні зв'язки не притаманні. В той ж час вони складають основний спосіб інтеграції базових елементів у

непрямих партіях – у формі контактів між керівниками низових елементів. У прямих партіях горизонтальні зв'язки використовуються для керування допоміжними організаціями або для підриву діяльності конкуруючих партій чи паралельних організацій.

Досить часто вертикальні зв'язки ототожнюють із централізацією, а горизонтальні – з децентралізацією, проте горизонтальні та вертикальні зв'язки визначаються способами координації базових партійних елементів, а централізація та децентралізація належать до розподілу повноважень між рівнями управління.

М. Дюверже виділив чотири форми децентралізації:

а) локальна, коли місцеві керівники партії обираються з місцевого середовища, діють самостійно, наділені значними повноваженнями, вони мало залежать від центру і основні рішення приймають самостійно;

б) ідеологічна, що полягає в наданні автономії фракціям і течіям всередині партії, що може проявитись у впливовості кожного з цих утворень у керівних комітетах, у визнанні сепаратних утворень;

в) соціальна, суть якої визначається автономією організації кожного соціально-економічного прошарку всередині партії: середніх класів, землевласників, найманих робітників та інше; вона характерна для непрямих партій типу християнських;

г) федеративна, що характерна для держав із федеративним устроєм, при цьому всередині партії можуть створюватись елементи за національною чи мовною ознаками, а центральне керівництво партії складається з представників місцевих організацій пропорційно до їх чисельності.

Щодо централізації, то виділяють дві її форми: демократичну (як показник бажання партії зберігати контакт зі своєю базою) та автократичну (коли всі рішення спускаються згори і їх виконання на місцях періодично контролюється представниками центру).

3. Тип керівництва в партії може бути:

а) демократичним (коли керівництво обирається і контролюється партійними масами) і недемократичним (незалежність керівництва від партійних мас, вождизм);

б) одноосібним (фашистські партії на чолі з фюрером, комуністичні – на чолі з вождем) і колегіальним (партії, найвищим органом яких є з'їзд, що обирає керівний орган – комітет);

в) парламентським (домінуюча перевага парламентської фракції у керівництві партією) та позапарламентським (ухвалення рішень окремими органами, в тому числі і парламентськими фракціями).

4. Наявність первинних партійних організацій. Типологія партій М. Дюверже за їх партійними осередками є більш загальною. Він виділив партії фахового і територіального типу, що побудовані на основі відповідних принципів. Так, наприклад, комуністичні партії, окрім

територіального принципу організації, базуються ще й на фаховому, коли первинні організації створюються на підприємствах, в установах і навчальних закладах.

На основі вищеописаних критеріїв М. Дюверже виділив і проаналізував два типи політичних партій – *кадрові і масові*.

1. Кадрові партії охоплюють незначний процент виборців; до них входять впливові люди, які достатньо відомі в місцевості, де вони проживають і тому там вони можуть розраховувати на політичну і виборчу підтримку населення.

По-друге, первинним осередком цих партій, як правило, є комітет виборчого округу чи району, а зв'язок між місцевими комітетами і центральними структурами, зокрема з парламентською фракцією є слабким, нетривким і непостійним. Оскільки парламентська група є вищою за своїм статусом, ніж місцеві комітети, то останні залишаються малорозвиненими. Обрані депутати мають велику свободу при голосуванні. Свою діяльність кадрові партії активізують під час передвиборчих перегонів для отримання якнайбільшої підтримки виборців. У той же час такі партії є повністю пасивними у міжвиборчий період.

По-третє, для цих партій характерною є відсутність ідеологічної платформи, оскільки у своїй діяльності вони є прагматичними і спрямованими на збереження та збільшення виборчого капіталу.

2. Масові партії працюють із метою залучення якомога більшої кількості членів. Характерні риси масових партій: 1) вони сильно структуровані та ієрархізовані; 2) в них діє постійний апарат, тобто партійні функціонери, оплачувані партією, які повністю присвячують весь свій час керівництву нею та її розвитку; 3) наявність активістів, які частину свого вільного часу присвячують розробці й реалізації партійних програм; 4) сильна культура участі, пристрасність і лояльність усіх членів партії; 5) ідеологічна платформа.

Отже, і кадрова, і масова партії є партіями централізованого типу, але, якщо в кадрових партіях це зумовлено слабкою організаційною структурою, то в масових – навпаки, сильною.

Можна говорити також про особливий тип партій – так звані «розподілені партії», що організовані за принципом «сильний центр – сильні регіони». Іншими словами – це партія-асоціація, в якій сильні місцеві організації повністю управляють регіонами, передаючи центру лише ту частину повноважень, що необхідна для координації зусиль регіонів в одній системі для виходу окремого регіону на національний рівень. Подібними до партії-асоціації за організаційною структурою є партії, створені великими національними профспілками чи рухами.

Та на сьогодні класифікація М. Дюверже вважається не зовсім коректною, оскільки на зміну масовим партіям прийшли так звані виборчі

та картельні партії. Виборчі (інша їх назва «всеохопні») з'являються у післявоєнний період. Причинами їх появи були: руйнування соціальних відмінностей між групами, послаблення політичної ідентифікації, руйнація зв'язків між інтересами населення і партіями. Тому в умовах економічного зростання партії почали активно розробляти свої програми, які б відображали інтереси всього населення, а не окремих груп. До того ж розвиток засобів масової інформації значно розширив аудиторію, до якої міг звернутися партійний лідер. Таким чином, партії перетворилися на своєрідного посередника між державою і громадянським суспільством.

До характерних ознак виборчих партій, на нашу думку, належать наступні:

1. Партійна ідеологія втрачає свою домінуючу роль, порівняно з масовими партіями, натомість партія здобуває прихильність виборців за рахунок виборчої програми.

2. Певних змін зазнає і партійне членство. Незважаючи на те, що членство для виборчих партій і надалі є важливим, але через відсутність ідеологічної платформи залучаються члени з різних суспільних груп. Виборча партія швидше має на меті зорганізувати виборців, а не членів. При чому така мобілізація виборців не є постійною, вона посилюється саме в період проведення виборчих кампаній.

3. В організаційній структурі виборчих партій можна виділити окремі підсистеми. Так, Р. Кац та П. Меєр виокремили три аспекти організаційної структури партії: політична партія як організація, що виконує державно-публічні функції, партія як бюрократична організація і партія як членська організація. Х. К. Лосада і Р. Замора до даної класифікації додали ще підхід до партії як до комунікаційної організації. У виборчих партіях найбільш важливу роль відіграє партія як організація, що виконує державно-публічні функції. Стратегія її діяльності є спрямована не стільки на партію як бюрократичну організацію та партію як членську організацію, скільки на електорат. Своєю чергою, партійний апарат виконує функції управління, зокрема партії як членської організації. Партія як членська організація – це формальний атрибут виборчої партії, необхідний для легітимізації її діяльності і підтвердження факту існування внутрішньопартійної відповідальності.

На початку 70-х років ХХ століття з'явився новий тип політичних партій – картельні партії. Ця концепція передбачає існування картелю як об'єднання партій, що приймає рішення стосовно конфігурації партійної системи, розробляє спільні коопераційні стратегії.

На цьому етапі партія трактується як механізм розподілу державних посад між професійними групами політиків. Партійна організація втрачає свою важливість, оскільки політики напряду працюють із виборцями. Електоральна конкуренція стає регульованою. Свої виборчі кампанії

картельні партії проводять на державні кошти. Вони, як правило, централізовані, над їх розробкою працюють лише професійні піар-технологи.

Фактично у картельних партіях поняття членства нівелюється і практично немає жодної різниці між членом і не членом партії.

Слід зазначити, що в організаційному плані між виборчою та картельною партіями практично немає різниці, відмінність полягає у взаємовідносинах «партія-держава». Картельні партії характеризуються сильною прив'язаністю до держави і фактично здійснюють свою діяльність за рахунок державного фінансування.

Зміна організаційної структури політичних партій вимагала певної трансформації і її базових структурних елементів.

М. Дюверже основними базовими елементами для партій визначив наступні:

- комітет – це структура закритого типу, що складається з невеликої кількості членів, є притаманною для кадрових партій і характеризується циклічною активністю (максимальна активність спостерігається під час проведення виборчої кампанії і різко знижується в період між виборами);

- секція – це базовий елемент централізованих партій, що характеризується великою чисельністю, хорошою внутрішньою організацією, і проводить активну роботу із залучення нових членів. У якості базового елемента секції запровадили соціалістичні партії.

Комітет і секція організуються за територіальним принципом.

- осередок – формується на основі професійного принципу, об'єднуючи членів партії за місцем роботи. Кількісно осередок набагато менший від секції. М. Дюверже зробив висновок, що активність осередку обернено пропорційна його середній чисельності. Це – базовий елемент комуністичних і робітничих партій;

- міліція як базовий елемент включала внутрішню армію, члени якої керуються принципами військової дисципліни. Організаційно сама міліція будувалася за принципом піраміди. Ці базові елементи використовувалися націонал-соціалістичними та фашистськими партіями.

На сьогодні підхід щодо класифікації базових елементів партії дещо змінився. Тому до типових базових структурних елементів належать: комітет, громадська організація, первинний осередок чи ключові сектори постіндустріальної економіки.

- Комітети, як базові структурні елементи притаманні консервативним та ліберальним партіям. Комітети в них є достатньо самостійними, децентралізованими і невеликими за чисельністю.

- Громадська організація історично було властива організаційній побудові соціалістичних партій, оскільки вони створювалися на базі

профспілок, кооперативів, кас взаємодопомоги, молодіжних асоціацій, груп представників освіти і культури, релігійних громад.

- Первинний осередок є найбільш поширеним базовим елементом політичних партій. При цьому в організаційній структурі партії чітко визначені принципи побудови партії, принципи партійної діяльності і норми внутрішньопартійної демократії.

- Розвиток ключових секторів ринкової економіки привів до створення так званих рамкових партій: партія-картель, партія професійної структури тощо. Прикладом такої партії виступає партія С. Берлусконі – «Вперед, Італіє», що була створена політичними маркетологами і менеджерами, будучи забезпеченою підтримкою ключових секторів постіндустріальної економіки (фінансові послуги, телестанції та преса, футбольний клуб «Мілан», мережа супермаркетів і житлових кондомініумів). Упродовж певного періоду часу ця партія мала досить специфічну організаційну структуру. Фактично в партії існувало два організаційні рівні: 1) активістів і симпатиків партії, що працювали з електоратом; 2) вузького керівництва. Відповідно було створено дві системи – так званий рух клубів функціонував на місцевому рівні, а так званий політичний рух зосереджував свою діяльність навколо лідера. Комунікація між двома рівнями відбувалася лише завдяки Національній Асоціації Клубів партії «Вперед, Італіє» (Associazione Nazionale dei Clubs di Forza Italia – ANFI). Окрім того, Асоціація виконувала функцію контролю центру над клубами, свідченням чого був той факт, що її виконавча влада призначалася лідером партії, а не обиралася клубами. По суті, клуби не виконували функцій, характерних для місцевих осередків у класичних партіях. Тому після виборів 1994 року їх діяльність була призупинена.

Отже, у своєму розвитку партійна організація пройшла чотири основні етапи, кожному з яких відповідав певний тип партії: елітна (кадрова) партія – XIX століття, масова партія – 1880-1960 рр., «виборча партія» – з 1945 року і «картельна» партія – з кінця XX століття. Для кожного окремого типу цих партій притаманний свій характер членства, канали комунікації, роль партії у суспільстві і державі, основні цілі партії.

Сьогодні більшість партій у світі є партіями виборчого та картельного типу, на внутрішньопартійну комунікацію яких, окрім основних індикаторів організаційної структури (характер членства, спосіб інтеграції базових елементів, наявність первинних партійних організацій, тип керівництва), значний вплив здійснюють партійні ЗМІ, фракції та групи.

2. Класифікація та функції політичних партій

Класифікація політичних партій базується на ряді критеріїв:

- за класовою визначеністю: буржуазні, селянські, робітничі;
- за ставленням до суспільного прогресу: радикальні, реформістські, консервативні, реакційні, контрреволюційні;

- за ставленням до влади: правлячі, опозиційні, центристські (або нейтральні);

- за формами і методами правління: ліберальні, демократичні, диктаторські;

- за принципами організації та членства: кадрові, масові, виборчі, картельні;

- за місцем в системі влади: легальні та нелегальні;

- за ідеологічним спрямуванням: комуністичні, соціалістичні, фашистські, неофашистські, ліберально-демократичні, націоналістичні, анархістські;

- за масштабами діяльності: столичні, регіональні, загальнонаціональні, міжнародні;

- за ставленням до етнічних проблем: націоналістичні, шовіністичні, імперські, расистські.

Функції партії – це ключові напрямки її діяльності, обумовлені внутрішньою сутністю та цілями діяльності. В політичній науці виділяють декілька підходів до функціонального призначення політичних партій в політичній системі.

На думку, Дж. Брайса основними функціями політичних партій є наступні:

1. Підтримка єдиної позиції членами політичної партії.

2. Набір в партію нових членів, включно с особами, які нещодавно отримали політичні права.

3. Пробудження ентузіазму в виборцях, вказівка в програмах та публічних виступах на багато чисельність партії та важливість спільної мети.

4. Донесення до виборців інформації про політичні питання, що вимагають вирішення, про переваги їхніх лідерів і недоліки супротивників.

К. фон Бейме вважає, що політична партія виконує чотири основних функції: визначення цілей; легітимізації соціальної спільноти в межах політичної системи, вираження і визначення суспільних інтересів; мобілізації та соціалізації громадян; рекрутування еліти та формування уряду.

П. Меркл запропонував доповнити цей перелік функцією напрацювання заходів впливу партій на оточуючі їх інститути та соціальне середовище, а також вирішення внутрішньопартійних суперечок і різноманітних внутрішніх проблем.

К. Гаджиев виокремив чотири групи функцій політичних партій: перетворення множини приватних інтересів в єдиний суспільних інтерес; реалізація представництва соціальних груп в політичній системі; інституціоналізація політичної участі громадян; висування кандидатів, проведення виборів.

Таким чином, основними функціями політичних партій є наступні:

1. Електоральна функція – як діяльність, спрямована на просування кандидатів на виборні посади в органи представницької та виконавчої влади шляхом їх висування та підтримки на виборах.

2. Функція політичного рекрутування та соціалізації – здійснення залучення, первинної селекції та подальшої циркуляції політично активної частини громадян.

3. Інноваційна функція – напрацювання політичними партіями альтернативних пропозицій щодо можливого вирішення важливих суспільно-політичних проблем.

4. Акумулятивна функція – засвоєння, синтез і політичне вираження інтересів соціальних, етнічних, вікових груп населення і ідеологічних доктринах і політичних програмах партії.

5. Конститууюча функція – забезпечення інституціональних гарантій ідеологічного та політичного плюралізму, а також вирішення соціальних суперечностей шляхом діяльності, спрямованої на формування політичної волі громадян, участі у формування та функціонуванні органів державної влади.

6. Інтегративна функція – об'єднання людей на основі спільних цілей та інтересів політичного характеру, з метою формування спільного групового соціального інтересу і системи поглядів.

3. Статут і програма партії

Статут партії – це документ, який детально регламентує внутрішній розпорядок її функціонування, визначає права та обов'язки всіх структурних елементів. Це обов'язковий документ для реєстрації партії.

Статут, як правило, містить такі відомості: назву політичної партії; перелік статутних органів партії, порядок їх утворення, їхні повноваження та термін цих повноважень; порядок вступу до політичної партії, зупинення та припинення членства в ній; права та обов'язки членів партії; порядок створення, загальну структуру та повноваження обласних, міських, районних організацій партії та її первинних осередків; порядок внесення змін і доповнень до статуту та програми партії; порядок скликання і проведення партійних з'їздів, конференцій, зборів та інших представницьких органів партії; джерела матеріальних (в тому числі фінансових) надходжень і порядок проведення витрат партії; порядок ліквідації (саморозпуску), реорганізації партії, використання її коштів та іншого майна внаслідок цього. Тобто статут партії повністю деталізує організаційну структуру, взаємозв'язки між організаційними елементами, відповідно і напрямок руху інформації всередині партії.

У своїй *політичній програмі* партія, рух, виборчий блок чи об'єднання, кандидат, що бере участь у виборах, відображають основні цілі і способи їх

досягнення у випадку виграшу виборів, коли відбудеться перерозподіл влади і вони отримають можливість реалізувати інтереси своїх виборців.

Партійна програма виконує як зовнішні, так і внутрішні функції. Зовнішні функції партійних програм спрямовані безпосередньо на виборців, а також на інші політичні партії і блоки. Для виборців програма виступає своєрідним відображенням їхніх інтересів і передбачає певну систему заходів для їх реалізації, а для партій вона може служити підставою для майбутньої спільної діяльності або ж протистояння. Внутрішні функції орієнтовані на членів партії, вони визначають пріоритетні партійні цінності і сприяють формуванню внутрішньопартійної системи взаємовідносин та розподілу обов'язків між партійними організаціями.

У західній політологічній думці для партій розрізняють основну програму, програму дій, виборчу та урядову програми.

Основна програма відображає загальні партійні цілі, оскільки, по-перше, партія повинна оперативного реагувати на часті зміни політичної ситуації і адаптувати свою програму до них. По-друге, основна програма повинна бути прийнятною для максимальної кількості потенційних членів партії.

У процесі своєї еволюції партії та їхні програми змінювали мотиви функціонування (від реалізації власних інтересів чи здобуття публічних посад до поширення засад свободи, демократії, реалізації соціальних, політичних економічних реформ). Для успішної діяльності програма партії повинна бути універсальною і охоплювати найбільш важливі сфери суспільного життя. Окрім цього, програма партії повинна відображати її ідеологічну платформу.

Як правило, програма партії окреслює її стратегічні та довготермінові цілі, натомість виборча програма є більш конкретизованою, короткотерміновою і спрямована на вирішення гостроактуальних проблем і питань.

На думку Ю. Шведа, партійна програма повинна відображати ставлення партії до таких проблем:

1. Економічного устрою, засад і форм суспільного виробництва, розподілу і обміну.

2. Зasad і форм організації суспільного життя як системи мотивацій, яка визначає та узаконює політичну діяльність і політичні рішення.

3. Вирішення істотних проблем, що хвилюють більшість населення.

4. Структури публічних інститутів, що керують справами суспільства.

5. Борьби чи співпраці політичних сил (партій) у важливих для життя суспільства справах.

Для формалізації основних програмних положень партії О. Оксак пропонує використовувати наступну систему індикаторів:

Група 1. Зовнішня політика. Включає напрямки: спеціальні відносини з окремими країнами (позитивні і негативні), демократизація, мілітаризація (позитивна і негативна), миролюбство, інтернаціоналізм загальний (позитивний і негативний), інтернаціоналізм спеціальний (вибірковий), міжнародний захист прав людини, європеїзм (позитивний і негативний).

Група 2. Свобода і демократія. Напрямки: свобода та права людини в країні, демократія, конституціоналізм (позитивний і негативний).

Група 3. Уряд. Напрями: позитивна і негативна децентралізація, ефективний уряд, корупція, стабільність влади.

Група 4. Економіка. Напрямки: підприємництво, стимулювання, державне регулювання, економічне планування, корпоративізм, протекціонізм (позитивний чи негативний), економічні цілі, виробництво, технологія та інфраструктура, контрольована економіка, націоналізація, ортодоксальний підхід.

Група 5. Добробут та якість життя. Напрямки: захист довкілля, культура, соціальна справедливість, позитивне і негативне соціальне забезпечення, позитивна та негативна освіта.

Група 6. Суспільство. Напрямки: захист власного способу життя (позитивний і негативний, традиційна мораль (позитивна і негативна), закон і порядок, соціальна гармонія, плюралізм (позитивний і негативний).

Група 7. Окремі групи суспільства. Напрямки: робітники, сільське господарство, фермерство, інші групи економічно активного населення, дискриміновані групи, неекономічні демографічні групи.

Проте ці критерії можна застосовувати лише до аналізу програми партії, але аж ніяк не до передвиборчих програм (принаймні, це стосується України), оскільки обсяг передвиборчої програми законодавчо регламентований і в ньому всі ці критерії не можуть бути висвітлені повною мірою.

Таким чином, цілком закономірно, що в країнах Західної Європи кожна партія дуже прискіпливо і відповідально ставиться до формулювання положень основної, виборчої та урядової програм, оскільки від правильно розставлених у них акцентів залежить кількість набраних голосів на виборах, а відповідно – кількість мандатів і урядових портфелів. Партійні програми конкурують між собою, голосуючи виборець обирає не лише лідера, але й подальший шлях розвитку держави. Це джерело основних повідомлень, з якими партія йде на вибори.

4. Типи партійних систем

Лейн і Ерсон визначають *партійну систему* як сукупність політичних партій, що діють в країні на основі відповідної організаційної моделі. У вузькому розумінні партійна система формується на основі

багатопартійності. Широке визначення допускає використання поняття партійна система і до однопартійних систем.

До чинників, що впливають на формування та функціонування партійної системи в державі належать: розстановка політичних сил, тип виборчої системи, рівень демократії, політичні процеси в суспільстві, рівень політичної зрілості і політичної культури громадян, етно-конфесійна ситуація, відкритість суспільства та історичні традиції.

М. Дюверже запропонував класифікувати партійні системи *на основі кількісного критерію*. Він виділив однопартійні, двопартійні і багатопартійні системи.

В основі класифікацій партійних систем *Дж. Сарторі лежить якісний критерій, а саме величина ідеологічної дистанції між політичними партіями*. На цій основі він виділяє сім типів партійних систем:

1. *Однопартійна система* характеризується тим, що в державі існує лише одна легальна партія, що володіє всією повнотою влади. Таким партійним система притаманне зрощення партійного апарату з державним. Однопартійна система функціонує в умовах тоталітарного або авторитарного політичних режимів (СРСР, Італія та Німеччина 30-40-х років, Північна Корея, Куба, Лівія, Кенія).

2. *Гегемоністська система* передбачає існування однієї провідної партії, що займає гегемоністську позицію по відношенню до інших діючих партій-сателітів. В таких умовах формально існуючі політичні сили фактично не конкурують між собою. Така партійна система функціонувала в країнах Східної Європи 40-80-х років ХХ століття, в Китаї та В'єтнамі.

3. *В партійній системі домінування (з домінуючою політичною партією)* спостерігається тривала перевага однієї політичної партії в умовах конкурентної боротьби. Уряд формується лише домінуючою партією, що дозволяє говорити про його стабільність. Підставою домінування партії є її перемога на парламентських виборах три терміни підряд. Ця система функціонує в Японії, Швеції, скандинавських країнах.

4. В умовах *двопартійної системи* боротьбу за владу ведуть дві політичні партії або блоки. В результаті проведення виборів партія-переможець формує уряд, а інша партія складає їй впливову опозицію. Така партійна система сформувалась в США, Великобританії, Австралії, Новій Зеландії.

5. Для *партійної системи обмеженого плюралізму* притаманне існування декількох потужних політичних партій, між якими відсутні гострі політичні суперечності. Домінуючі політичні партії формують урядові коаліції, які часто є нестабільними. Позасистемна опозиція відсутня. Прикладами держав з такою партійною системою є Франція, Австрія, Бельгія.

6. *Партійна система поляризованого плюралізму* передбачає існування великої кількості політичних партій, серед яких виділяються потужні крайні праві і крайні ліві політичні сили. Уряд формується центристськими політичними партіями. Існує гостре ідеологічне протистояння між центром і право-лівою опозицією. Ця партійна система існує в Італії, Нідерландах, Фінляндії.

7. *Атомізована система* – це партійна система з великою кількістю не впливових міноритарних політичних партій. Формування уряду відбувається на засадах широкої коаліції або на позапартійній основі. Уругвай, Парагвай, Казахстан, Узбекистан та Україна на початку 90-х років – це країни з атомізованою партійною системою.

Тема 10. Політичні еліти і політичне лідерство

1. Політична еліта: поняття, характерні риси, функції

Термін «еліта» походить від латинської *eligere* французької *elite* – найкраще, добірне, вибране. Починаючи від XVII ст. його почали використовувати, застосовуючи до «обраних людей», перш за все до вищої знаті. У науковий обіг цей термін був введений наприкінці XIX – поч. XX ст. завдяки працям Вільфредо Парето (1848-1923), Гаєтано Моски (1853-1941) і Роберта Міхельса (1876-1936). Ідеї про нерівність у суспільстві та правомірність розподілу на меншості, що панує над іншим населенням, висловлювалися ще у стародавності. Так, Конфуцій обґрунтовував розподіл суспільства на «шляхетних чоловіків» (правлячу еліту) і «низьких людей» (простолюдинів) які додержуються своїх моральних заповідей: перші – боргу й закону, другі думають, як би краще влаштуватися й одержати вигоду; перші вимогливі до себе, другі – до інших людей. Дотримання моральних норм надає право на керування.

Образ правлячої еліти Конфуцій розкривав через соціальні якості її представників: «шляхетний чоловік у доброті не марнотратний; примушуючи до праці, не викликає гніву; у бажаннях не жадібний; у величі не гордий; викликаючи повагу, не жорстокий. Інше обґрунтування розподілу суспільства на правлячу меншість й більшість, що підкоряється їй, знаходимо у Платона. Політичну нерівність він пов'язував із якостями душі, властивими тим або іншим групам населення.

Розумної частини душі, чеснота якої полягає у мудрості, відповідає стану правителів-філософів (це і є еліта); другої частини, чеснота якої складається у мужності, – стан воїнів; низинної, що жадає частини душі, як погрузає у насолодах і втіхах – стан хліборобів і ремісників. Мудрим (тобто філософам) повинна коритися гірша частина населення. Більше того, Платон розробив систему формування правлячої еліти, яка передбачала такі етапи: відбір в еліту, виховання й утворення потенційних кандидатів. Однак ці й інші ідеї про неминучість розподілу суспільства на керуючих і керованих не мали серйозного соціологічного обґрунтування й будувалися скоріше на різного роду моральних, релігійних, філософських припущеннях, чим на аналізі реальностей політичного життя.

У сучасній політичній науці використовується декілька підходів до дослідження еліт. Умовно їх можна розподілити на два основних: меритократичний (від лат. *meritus* – кращий і грец. *Cratos* – влада) і владний. Перший підхід бере свій початок в елітистській теорії В. Парето. Його кредо вдало сформулювала К. Мангейм: «Еліта» – це «ієрархія, побудована на власних досягненнях». В. Парето прийшов до висновку, що еліта існує у будь-яких суспільствах і будь-якому політичному устрої. У межах меритократичного підходу існують технократичний й організаційно-управлінський напрямки. Основоположником технократичних теорій

вважається Т. Веблен. За Вебленом, у зв'язку з розвитком науки, техніки й технологій зростає роль інженерів-організаторів. Використовуючи особливі знання, технократи поступово витісняють традиційних власників із провідних соціальних позицій, перетворюючись у самостійну суспільну силу.

Основи організаційно-управлінських теорій заклав Дж. Бернхейм. Висунута ним теза про перехід влади з рук власників у руки професіоналів-менеджерів одержала популярність за назвою «революції менеджерів». У 1970-ті рр. меритократичний підхід одержав поширення у зв'язку із працями Д. Белла, А. Гоулднера й ін.

Найбільшого розповсюдження в сучасній політичній науці набув владний підхід до визначення й виділення еліти. Його представники (Г. Моска, Р. Міхельс, Р. Мілс, Р. Дарендорф) визначають еліту як групу, що здійснює владні функції й впливає на суспільство. «В усіх суспільствах, – дійшов до висновку Г. Моска, – від найменш розвинутих та цивілізованих і до самих розвинутих та могутніх – виявляється два класи людей – клас, який править, і клас, яким правлять. Перший, завжди менш чисельний, бере на себе усі політичні функції, монополізує владу та користується перевагами, які із цього випливають, тоді як другий, більш численний, керований першим, іноді більш або менш законно, а іноді більш або менш волюнтаристські та насильницькі». У свою чергу владний підхід підрозділяється на структурний і функціональний.

Прихильники структурного підходу відносять до еліти усіх осіб, що займають формальне положення в органах (структурах) влади (наприклад: президент, міністри, генералітет). Прихильники ж функціоналістських трактувань відносять до еліти ті групи й тих індивідів, які впливають на громадське життя й на прийняття соціально значимих рішень.

Виходячи із численних концепцій та підходів, правлячу еліту можна визначити як соціальні групи, які займають більш високі шаблі у суспільстві, які у максимальному ступені володіють владою і можливістю впливати на суспільство. Для політичної еліти характерні риси, найважливішими з яких є:

- високий соціальний статус;
 - зосередженість в її руках значних владних повноважень, тобто можливість впливу на державні органи;
 - наявність власної ідеології та права на привілеї, доступ до закритої інформації;
 - відносна або повна закритість для проникнення в її середовище інших.
- Відповідно місцю яке займає політична еліта у суспільному житті вона виконує ряд найважливіших функцій. Основними функціями політичної еліти в суспільстві вважаються:
- здійснення керівництва суспільством;

- пошуки оптимальних політичних рішень та створення механізмів їхньої реалізації;
- вивчення, аналіз інтересів соціальних груп тощо;
- формальне представлення в політичній формі інтересів певних верств населення;
- організація діяльності держави, партій й т. ін.;
- висунення політичних лідерів;
- розробка політичних програм, доктрин, ідеологій, законів й т. ін.;
- здатність мобілізувати маси на вирішення певних суспільних завдань.

Завдяки виконанню своїх функцій політична еліта є тією ланкою у системі здійснення державної влади яка спрямовує розвиток суспільства в цілому.

Структура політичної еліти досить складна. Більшість дослідників виокремлюють за функціональною ознакою усередині еліти декілька внутріелітних груп: політична, економічна, культурно-інформаційна еліта. Склад кожної з них визначається її функціями. Так, політичну еліту становлять групи й політичні лідери, які здійснюють владні рішення. На основі обсягу владних повноважень виділяються такі види політичної еліти: вища, середня й адміністративна. Вища політична еліта включає керівників, які займають стратегічні позиції в системі прийняття найважливіших рішень. До цього типи еліти відносяться президент і його оточення, керівники уряду, члени вищих судових органів влади, лідери найбільш впливових партій, спікер парламенту й глави найбільших парламентських фракцій. До середньої еліти належать ті, хто обіймає пости у виборних органах влади: депутати, представники регіональних еліт (глави адміністрацій, голови міських громад тощо), лідери політичних партій і рухів. До складу адміністративної еліти входять члени уряду, а також вищий щабель державних службовців. Економічну еліту становлять найбільш багаті члени суспільства – великі власники, банкіри, керівники фінансово-промислових груп, глави провідних корпорацій, власники великих капіталів. Інтереси економічної еліти прямо або побічно впливають на характер рішень, прийнятих політичною елітою. Культурно-інформаційну еліту становлять видатні діячі науки, культури, відомі журналісти, які впливають на формування суспільної думки, вищі ієрархи церкви. Головною функцією цієї елітної групи є формування сприятливої для еліти суспільної думки, а також рішень, які вона приймає.

2. Способи формування політичних еліт і їхні типи

Із багатьох різних систем рекрутування еліти у політичній науці виділяють два способи формування політичних еліт: антрепренерську (підприємницьку) та гільдійну (від гільдія – союз, об'єднання), закриту для проникнення чужих. Для першого способу будь-які групи, за наявності

певних якостей, можуть претендувати на входження в еліту. Поповнення або зміна членів політичної еліти відбувається на засадах суперництва.

Для політичної еліти, сформованої таким чином, характерні, з одного боку, приплив свіжих сил, оригінальних ідей, демократичності, а з іншого – високий ризик помилок, некомпетентності, популізму тощо. Політичні еліти, сформовані на засадах гільдій, як правило, відзначаються злагодженою діяльністю, низьким рівнем помилок і ризику у своїй діяльності, але водночас для них характерні замкнутість, відрив від населення, прагнення розв'язувати суспільні проблеми, орієнтуючись лише на власні переконання та уявлення.

Найбільш продуктивна та ефективна діяльність політичної еліти можлива лише за умов постійного оновлення її кіл. Цей процес називається циркуляція еліт. Класична циркуляція – це та модель, яку Г. Моска і В. Парето пов'язували зі стійкістю і ефективним правлінням еліти. Цей тип характеризується еволюційним характером оновлення еліти. Він призводить до появи та існування консенсусної еліти. Функціонування цього типу циркуляції достатньо для заміщення негнучких політичних лідерів на особистості, які менш прихильні до конфліктів, вилучаючи або підпорядковуючи політикам, які більш орієнтовані на співробітництво. Основою поступового та мирного характеру оновлення еліти стають переговори та кооперація між висхідними та низхідними групами.

Заміщаюча циркуляція – як і класична циркуляція характеризується широтою та глибиною, але ж більш динамічна і здійснюється примусовим засобом. Типовим прикладом є скинення попередньої еліти і формування нової в результаті революції. У цьому випадку циркуляція визначається боротьбою між елітою старого режиму та контрелітою, яка захопила владу і відсторонює від неї усіх, хто раніше домінував. Цей метод циркуляції породжує ідеологічну еліту і тоталітарний режим.

Репродуктивна циркуляція – обмежена і поверхнева, а також поступова і еволюційна. Еліта відмовляється від старих доктрин або значно змінює їх для того, щоб залишитися при владі. Завдяки цьому більшості представникам еліти вдається зберегти владу.

Хоча великих змін немає, соціальний профіль еліти змінюється. Можлива деяка фрагментація еліти. Найчастіше ця модель формується тоді, коли йде дезінтеграція ідеологічної еліти, її члени створюють «партію влади», обіймають ключові посади в економіці та інших окремих від держави сферах суспільного життя. Прикладом такої моделі циркуляції еліт є деякі країни колишніх республік СРСР – Азербайджан, Білорусь, Україна тощо.

Квазірепродуктивна циркуляція – характеризується найменшою обмеженістю змін в еліті, а також їх раптовим та примусовим характером. Відбувається розмежування еліт, наслідком якого можуть бути дворові

перевороту, у яких політичні кліки змінюються місцями. Їхні дії, незважаючи на різноманіття лідерських стилів, не приводять до кардинальних змін в характері політики. Таким чином, розмежування еліти не приводить до серйозних змін.

Єдиної класифікації еліт у політології немає. Залежно від критеріїв їх поділяють: за ставленням до влади – на правлячу та опозиційну. Та частина політичної еліти, яка має державну владу й приймає важливіші політичні рішення, називається правлячою. Частина, яка не має можливості здійснювати владні функції, називається контрелітою.

За способом формування – на відкриту та закриту. Закритий тип поповнення йде за рахунок вихідців з певних станів, класів, прошарків, але ж вони не допускають у свої лави представників інших станів. Їй протистоїть відкрита еліта, доступ в яку відкрито для представників усіх соціальних груп.

За способом здобуття влади – на легітимну та нелегітимну. Легітимна еліта приходить до влади шляхом виборів, нелегітимна – шляхом захвату влади.

За способом проведення своєї політики та ідеологічними цінностями еліти поділяються на демократичну, ліберальну, консервативну, тоталітарну тощо.

За сферою життєдіяльності – на релігійну, культурну, економічну.

За видами політичної діяльності – на державну, муніципальну, партійну та громадську тощо.

За ресурсами володарювання, П. Шаран виокремив традиційну і сучасну еліту.

Влада традиційної еліти побудована на звичаях, традиціях, релігії, ритуалах. До цієї групи входять релігійні еліти, аристократія. Сучасна еліта раціональна, вона спирається на закон, формальні правила і, в свою чергу, поділяється на вищу еліту – вона приймає усі найважливіші рішення (складає приблизно по 50 представників від кожного мільйона мешканців держави). Середню еліту – до складу входять особи, які мають певний статус та освіту (складає приблизно 5 % дорослого населення). Маргінальна еліта – усі ті, у кого відсутні попередні три показники. Адміністративна еліта – вища верства державних службовців (міністри, відомств, комітетів). Вона здійснює виконавчі функції, хоча значно впливає на владу, оскільки має досвід керування.

За результатом діяльності – еліта, псевдоеліта, антиеліта.

За функціями, які виконують у політиці, – правляча політична еліта, «групи вето» – у складі правлячої еліти, ті хто приймає остаточні рішення, «еліти в політиці» – авторитетні представники науково-технічної та гуманітарної інтелігенції, «зв'язана група» – неформальне об'єднання політиків, які впливають на прийняття рішень, «селекторат» – політичні

активісти, «потенційні еліти» – елітарні групи, які прагнуть влади, «самодіяльні еліти» – групи, які програли вибори.

3. Лідерство як політичний феномен: типологія та стилі

Лідер (від англ. leader – ведучий) – особа, здатна впливати на інших з метою інтеграції спільної діяльності, спрямованої на задоволення інтересів даного співтовариства. У суспільному житті лідера як центральну, найбільш авторитетну фігуру в конкретній групі осіб, можна виділити практично в кожному виді діяльності і в будь-який історичний період. Політичними лідерами є найбільш впливові особи, які здатні мобілізувати значну частину суспільства для досягнення соціально значущих цілей.

Лідерство в політиці має ряд специфічних особливостей:

- між загальнонаціональним лідером і суспільством, як правило, не існує прямої взаємодії, воно опосередковано партіями, групами інтересів, засобами масової інформації; воно носить багаторольовий характер, лідер орієнтований на узгодження різних соціальних інтересів, змушений прагнути до виправдання масових очікувань від його діяльності;

- політичне лідерство корпоративне, за рішеннями, які приймаються вищими керівниками, завжди прихована невидима для суспільства робота численних експертів, найближчого оточення лідера;

- політичне лідерство інституціоналізовано, тобто діяльність лідера, в тому або іншому ступені обмежена існуючими соціальними відносинами, нормами, процедурами прийняття рішень.

Політичне лідерство виконує такі найважливіші функції:

- програмна функція виявляється у визначенні й формулюванні інтересів соціальних груп, цілей соціальної й політичної діяльності, виявленні способів і методів реалізації інтересів і досягнення цілей;

- управлінська функція – процес вироблення й прийняття політичних рішень;

- мобілізаційна функція – розподіл соціальних ролей і функцій у суспільстві, ініціювання відновлень і соціальних інновацій;

- комунікативна функція полягає у здійсненні комунікації влади й мас, тобто організації зв'язку між суспільством і владою. Переконавання суспільства у доцільності й правильності владних рішень, які приймаються;

- функція легітимації забезпечує підтримку влади на основі особистого авторитету й впливу на маси.

У сучасному суспільстві політичне лідерство являє собою спосіб побудови влади на інтеграції різних соціальних верств, за допомогою специфічних механізмів навколо висунутої лідером програми рішення соціальних проблем і завдань суспільного розвитку.

Політичне лідерство служить інститутом, що включає більшу частину населення в рішення соціальних проблем у масштабі суспільства в цілому. Як механізм інтеграції суспільства, політичне лідерство створюється за

допомогою не тільки правової регламентації діяльності політика, але й моральними регулятивами. Політичне лідерство – спосіб взаємодії лідера та мас, в процесі якого лідер суттєво впливає на суспільство.

У сучасній політології склалося декілька теорій політичного лідерства.

Насамперед це теорія рис. Вона створювалася на основі виявлення якостей, які властиві ідеальним лідерам – героям. Суть цієї теорії у поясненні феномена лідерства видатними якостями особистості, які приводять до лідерства. Серед рис, властивих політичному лідеру, називають гострий розум, тверду волю, кипучу енергію, неабиякі організаторські здібності, вміння подобатися людям, компетентність, і особливо готовність брати на себе відповідальність.

До обов'язкових якостей сучасних політичних лідерів у демократичних країнах усе частіше додають фотогенічність, зовнішню привабливість і ораторські здібності.

Конкретизацією теорії рис, стала факторно-аналітична концепція, в рамках якої розрізняються чисто індивідуальні якості лідера й характерні для нього риси поведінки, пов'язані з досягненням певних політичних цілей. Між цими двома групами властивостей лідера можуть бути істотні розбіжності.

Факторно-аналітична концепція вводить у теорію лідерства поняття цілі і «завдання», пов'язані з певною ситуацією. У результаті взаємодії індивідуальних якостей лідера й поставлених перед ним цілей формується стиль його поведінки (стиль лідерства), що становить його «другу природу». Стиль і цільова орієнтація лідера несуть на собі відбиток конкретних соціальних обставин. Ідею залежності лідерства від певних соціальних умов розвиває й обґрунтовує ситуаційна концепція. Вона виходить із відносності, флюїдності й багатогранності феномена лідерства. Лідер за цією теорією – похідна певної ситуації.

Саме сформовані конкретні обставини визначають політичного лідера, детермінують його поведінку й прийняті ним рішення. З погляду ситуаційного підходу, лідерські якості відносні. Одна людина може виявити риси лідера на мітингу, інша – у повсякденній політико-організаційній роботі, третя – у міжособистісному спілкуванні тощо. У цілому ж, лідерів відрізняють головним чином, готовність взяти на себе відповідальність за рішення й компетентність.

Уточненням, розвитком і якісним збагаченням ситуаційної теорії стала теорія, що пояснює феномен лідера через його послідовників і конституентів. За цією теорією, саме послідовник сприймає лідера, сприймає ситуацію й в остаточному підсумку приймає або відкидає лідерство. У рамках цього підходу лідерство розглядається як особливого роду відносини між керівником і його конституентами, що виступають у вигляді ланцюжка взаємозалежних ланок: конституенти – послідовники –

активісти – лідер. Лідер і його конституенти становлять єдину систему. У сучасній політології коло конститuentів лідера є досить широким. У нього включаються не тільки політичні активісти, але і його виборці, а також всі ті, хто взаємодіє з ним та має на нього вплив.

У формуванні й функціонуванні відносин «лідер – конституенти» особливо велика роль політичних активістів. Саме вони досить компетентно оцінюють його особисті якості й можливості, організують кампанії в його підтримку, виступають ланкою, що пов'язує його з масами, тобто «роблять» лідера. Саме через конститuentів виявляється вплив на політику пануючої політичної культури.

Сукупність різних інтерпретацій політичного лідерства дозволяє побачити його різноманітні сторони, аспекти, однак ще не дає цілісної картини цього феномена. Спробу вирішити це завдання, здійснивши комплексне дослідження лідерства, представляє його інтерактивний аналіз. Він враховує чотири головні моменти лідерства:

- риси лідера;
- завдання, які він покликаний виконувати;
- його послідовників і конститuentів;
- систему їхньої взаємодії;
- механізм взаємовідносин лідера і його конститuentів.

Створити єдину універсальну концепцію лідерства неможливо, оскільки саме це явище надзвичайно різноманітно за своїми проявами й функціями, залежить від історичних епох, типів політичних систем, особливостей лідерів і їх конститuentів, інших факторів.

Багатоманітність поняття лідерства відображається в його типології. Існують різноманітні класифікації лідерства. Насамперед залежно від ставлення керівника до підлеглих воно ділиться на авторитарне й демократичне. Авторитарне лідерство припускає одноосібний спрямований вплив, заснований на погрозі санкцій, застосування насилля. Демократичне лідерство виражається у врахуванні керівником інтересів і думок усіх членів групи або організації, у їхній участі в керуванні.

Одна з найпоширеніших типологій лідерства спирається на теорію легітимного панування М. Вебера. Відповідно до неї виокремлюють традиційне лідерство, що базується на звичаях, традиціях, звичці до підпорядкування; раціонально-легальне лідерство, яке здійснюється на основі закону і в рамках закону; харизматичне лідерство, яке засновано, на думку мас, особливою благодаттю, здатністю вождя до керівництва. Харизма складається з реальної здатності лідера й тих якостей, якими його наділяють послідовники.

При цьому індивідуальні якості лідера нерідко відіграють другорядну роль у формуванні його харизми. Американська дослідниця М. Херманн підрозділяє лідерів за іміджем на «прапороносця», «служителя», «торгівця»

й «пожежного». Лідера-прапорносія відрізняє власне бачення дійсності, привабливий ідеал, «мрія», здатна захопити маси. Лідер-служитель завжди прагне виступати в ролі виразника інтересів своїх прихильників і виборців у цілому, орієнтується на їхню думку й діє від їхнього імені. Для лідера-торговця характерна здатність привабливо піднести свої ідеї й плани, переконати громадян у їхній перевазі, змусити «купити» ці ідеї, а також залучити маси до їхнього здійснення. Лідер-пожежний орієнтується на найактуальні суспільні проблеми, насущні вимоги моменту. Його дії визначаються конкретною ситуацією. У реальному житті ці чотири образи лідерства звичайно не зустрічаються в чистому виді, а поєднуються у політичних діячів у різних комбінаціях.

За ставленням до існуючої політичної системи виокремлюють лідерів:

- функціонерів,
- дисфункціонерів,
- конформістів,
- нонконформістів.

За психологічними рисами і типами поведінки лідерів поділяють:

а) щодо ставлення до власного впливу й можливостей – лідер-ідеолог і лідер-прагматик;

б) стосовно своїх прихильників – лідер-харизматик, формує волю виборців і лідер-представник, виражає волю тих, хто його висунув;

в) щодо супротивників – лідер-угодовець, залагоджує конфлікти, обминає гострі кути і лідер-фанатик, бажає загострити конфлікт або знищити супротивника;

г) за способом оцінки здібностей – відкритий лідер та лідер-догматик.

На основі емоційного ставлення до лідера його послідовників С. Джибб визначає три типи лідерів:

- лідер-«патріарх», люди відчують до нього одночасно почуття любові та страху;

- лідер-«тиран», у людей домінує почуття страху;

- «ідеальний» лідер характеризується почуттям симпатії до нього з боку більшості.

У політиці за характером й масштабом діяльності розрізняють лідерів трьох рівнів:

1. Лідер малої групи, що володіють найбільшою владою в даному співтоваристві, що мають спільні інтереси. Лідер – найбільш авторитетна в групі особа, авторитет якої формується на основі його особистих якостей, оцінюваних групою безпосередньо в процесі спільної діяльності. У цій групі виділяють ділового, інтелектуального лідера й лідера спілкування.

Для першого характерні організаторські здібності, заповзятливість, прагматизм. Авторитет інтелектуального лідера заснований на вмінні вирішувати складні завдання, знаходити нестандартні рішення, виконувати

функції «мозкового центру» групи. Лідерів спілкування властиві психологічна комфортність, комунікабельність, уміння знімати напруженість усередині групи.

2. Лідер громадського руху (організації, партії) – особа, з якою конкретні соціальні верстви асоціюють можливість задоволення своїх інтересів. Лідер цього рівня впливає на громадську думку як завдяки особистим якостям, так і завдяки тому, що підтримуюча його частина групи перебуває в стані очікування; вона авансує лідеру певний ступінь довіри й політичної підтримки. Чим менше визначені мета й завдання громадського руху, тим більш значима діяльність такого лідера.

3. Лідер третього рівня – політик, що діє в системі владних відносин, у якій політичне лідерство представлене у вигляді соціального інституту. Особисті характеристики, що мають принципове значення в першому випадку, істотні на другому, на третьому рівнях, як правило, не впливають на політичну поведінку лідера. Діяльність політика в цьому випадку визначається зовнішніми регулятивами, властивими конкретній політичній культурі.

Поняття «політичне лідерство» має два аспекти: формально-посадовий статус, пов'язаний з володінням владою, і суб'єктивну діяльність по виконанню покладеної соціальної ролі. Причому перший аспект має ключове значення для оцінки особистості як політичного лідера. Другий же аспект, що виявляє собою особистісні якості й реальну поведінку на займаній посаді, визначає головним чином лише одержання й збереження владної посади, а також служить для оцінки лідера як результативного й нерезультативного керівника.

Поняття «стиль лідерства» було введено в науковий обіг у сер. 20-х рр. ХХ ст. австрійським психологом А. Адлером. Стиль лідерства – сукупність прийомів та методів діяльності політичного лідера, характер взаємодії з членами груп та послідовниками. Відповідно до класичних канонів виділяються три стилі лідерства: авторитарний, демократичний і нейтральний. Для авторитарного характерними діями є тверді розпорядження, погрози, декрети. Лідер чітко позначає мету, намічає комплекс заходів для її досягнення, розподіляє й вимагає безумовної покори й виконання поставленої мети. Позиція члена групи, його думки й ініціативи, у випадку розбіжності з установками лідера жорстко придушуються. Основний метод впливу на підлеглих – санкції або погроза їхнього застосування, заохочення й винагороди – украй рідкі. Оцінки результатів украй суб'єктивні. Демократичному стилю відповідає інший підхід лідера до організації взаємодії усередині групи. Для успішного досягнення цілей заохочуються активність і ініціативність членів групи. Зусилля лідерів зосереджуються на координації рольової поведінки, а також

міжгрупової взаємодії. В арсеналі методів домінують заохочення, винагороди, похвала, підтримка.

Лідер з демократичним стилем частіше використовує методи маніпулювання, ніж методи прямого насильства й тиску. При прийнятті рішень він прагне зважити й урахувати всі точки зору, у тому числі й ті, які суперечать його власним установкам. Якщо авторитарний стиль, впливаючи з макіавеллівської традиції, характерний скоріше для лідеру-«левові», то демократичний – для лідера-«лисиці».

Виділяється також відсторонений або нейтральний стиль лідерства. Особи, що дотримуються цього стилю, рідко виявляють прагнення до якої-небудь діяльності. Їхня позиція – положення стороннього спостерігача, що уважно стежить за тим, що відбувається, але не виражає свого відношення до подій або думок. Нейтральні лідери намагаються всіляко уникати ролі арбітра, судді, посередника в урегулюванні конфліктів. При найменшій можливості вони охоче уступають або передають функції з вирішення конфліктів своїм заступникам.

Г. Лассуелл виділяє: компульсивний, драматизуючий й безсторонній. Лідер компульсивного стилю діяльності характеризується твердою поведінкою, прагненням до чіткої й строгої організації своїх дій. Драматизуючий стиль відрізняється високим емоційним зв'язком з масами, орієнтацією на масові настрої. Для безстороннього лідера властиві низький ступінь емоційності, зовнішня відстороненість і холодність, орієнтація на раціональність і досягнення.

Сучасний американський політолог Дж. Барбер, досліджуючи політичні стилі президентів США, запропонував чотири стилі. Типологізацію стилів лідерства дослідник засновує на вимірі ступеня активності особистості, у виконанні президентської ролі і її ставлення до виконуваних обов'язків. Так, стиль, орієнтований на ефективну, результативну та творчу діяльність на загальне благо, Дж. Барбер назвав активно-позитивним – прикладом стає діяльність президентів США Ф. Рузвельта, Р. Рейгана. Перевага особистого самолюбства у здійсненні лідируючих функцій формує активно-негативний стиль (Г. Трумен). Залежність від яких-небудь групових, вузько партійних переваг, прихильність до стійких стандартів та цінностей обумовлюють пасивно-позитивний стиль (Дж. Картер). Мінімальне виконання своїх політичних функцій породжує пасивно-негативний стиль (Дж. Буш).

У реальній політичній практиці ідеальних стилів політичного лідерства, як і ідеальних, типів не існує, вони виступають як тенденції. Серед факторів, які впливають на формування політичних типів та стилів, є ментальність та культура суспільства, конкретні обставини, як у житті конкретного лідера, його оточення, так і у житті держави та світу.

Тема 11. Політична культура

1. Суть та структура політичної культури

Політична культура – це історично сформовані стійкі політичні уявлення, переконання, орієнтації, а також зумовлені ними моделі і норми політичної поведінки людей, стилі діяльності політичних інститутів, тобто – це сукупність позицій, цінностей і зразків поведінки суб'єктів політичного процесу.

Для з'ясування *суті політичної культури* того чи іншого суспільства важливими є такі аспекти суспільно-політичного життя:

- а) міра знання і використання громадянами своїх прав;
- б) глибина розуміння населенням політики держави;
- в) ступінь включення громадян у політичне життя суспільства;
- г) стан розвитку політичних інститутів і механізми участі у них мас;
- д) наявність демократичних основ реалізації політики держави;
- е) форми і методи функціонування політичних інститутів;
- є) накопичений соціально-політичний досвід, існуючі політичні традиції і звичаї;
- ж) стиль і методи комунікування суб'єктів політики у політичному процесі;
- з) характер підготовки, прийняття і реалізації політичних рішень.

До структури політичної поведінки належать:

- 1) знання про політику;
- 2) оцінка політичних явищ;
- 3) політичні цінності;
- 4) політичні настрої;
- 5) усталені у даному суспільстві зразки політичної поведінки;
- 6) традиції і норми політичного життя, що регулюють політичні відносини.

Знання про політику – це та сукупність фактажу, інформації про особливості як сучасного політичного життя даного суспільства, так і про політику як сферу суспільної життєдіяльності загалом, яка дозволяє людині виробляти для себе певну систему поглядів на світ і своє ставлення до цього світу, а також визначає характер взаємостосунків особи і влади. Рівень і характер політичних знань набувається через політичну освіту як спеціальну так і самостійну, через самоусвідомлення особи і через практичну політичну діяльність.

Оцінка політичних явищ. Якщо виходити з того, що особистісна форма політичної культури проявляється у розвитку людини як суб'єкта політичної діяльності у процесі її політичної активності, то слід сказати, що політична культура має може проявлятися неоднозначно. Існують різні рівні політичних знань, переконань і дій. Щоб правильно оцінити політичне явище, уміло вибирати партнерів у політичній боротьбі, розуміти події у їх

єдності і протиріччях, політична особистість повинна: бути здатною розуміти зумовленість протиріч між соціальними групами; мати стабільні політичні мотиви; навчитися поважати погляди і позиції інших суб'єктів політики; розуміти зв'язок між потребами, інтересами і соціальними можливостями; вміти орієнтуватися в правилах і механізмах політичного життя.

Політичні цінності. Передовсім слід сказати, що таке цінність узагалі? Цінність – це значимість предметів і явищ для людини, його діяльності, задоволення його потреб. Відповідно до системи цінностей у суб'єкта формуються ціннісні орієнтації. Політичні цінності – це надання соціальними суб'єктами переваги щодо значимості тих чи інших явищ, процесів і норм політичного життя, підкріплене їх соціальним досвідом (наприклад, цінності і підходи до розуміння суті влади, держави, форм правління тощо). Політичні цінності спрямовують і мобілізують політичну активність людей, викликають прагнення до їх впровадження у життя.

Політичні настрої – це сукупність емоцій і почуттів, які викликають взаємостосунки громадян і влади. Сприйняття людьми тих чи інших політичних явищ і процесів завжди має емоційно забарвлений характер. Це забарвлення може бути як позитивним, так і негативним. Політичні настрої, незважаючи на їх мінливість, відіграють важливу роль як джерело політичної активності.

Традиції і норми політичного життя. Політичні традиції – це елементи політичної спадщини, виражені ідеями, нормами, установами, які переходять із покоління до покоління і включаються в реальні політичні процеси тими своїми сторонами, які відповідають новим умовам. Завдяки цьому у політичному житті існує тяглість і спадковість. Політичні норми – це система певних вимог до політичної діяльності особистості, покликана регулювати її соціальну поведінку. Вони встановлюють порядок і межі існування певних дій. Порушення норм тягне за собою застосування санкцій проти порушників. Норми і цінності політичного життя, як правило, закріплюються у Конституції держави.

Політичну культуру можна умовно поділити на три рівні: культура політичної свідомості, культура політичної поведінки та культура функціонування політичних інститутів.

Перший рівень політичної культури – *культура політичної свідомості* – включає:

- а) політичні установки;
- б) політичні уявлення і переконання;
- в) політичні традиції і звичаї.

Другий рівень політичної культури – *культура політичної поведінки* – складається з:

- а) культури політичної участі;

б) культури політичної діяльності;

І третій рівень політичної культури – *культура функціонування політичних інститутів* – становлять:

а) культура прийняття і реалізації політичних рішень;

б) культура електорального процесу;

в) культура сприйняття і регулювання соціально-політичних конфліктів.

Політична культура є вираженням суб'єктивної сторони політичного процесу. Американські політичні культурологи Г. Алмонд і Б. Пауел відзначають: «Політична культура слугує зразком індивідуальних позицій і орієнтацій стосовно політики, які проявляються серед членів політичної системи. Вона (культура) є суб'єктивною і становить основу політичних дій».

2. Функції політичної культури та суб'єкти і фактори її формування

До функцій, які виконує політична культура у суспільстві, належать:

- 1) пізнавальна
- 2) нормативно-регулятивна
- 3) комунікативна
- 4) інформаційна
- 5) прогностична
- 6) сигніфікативна
- 7) виховна

Пізнавальна функція полягає забезпеченні суб'єктів політичного процесу знаннями, необхідними для політичної діяльності, забезпечення історичної спадковості, накопиченні і передачі досвіду з покоління до покоління.

Нормативно-регулятивна функція – це вироблення загальноприйнятих правил поведінки, що впорядковують у рамках даної політичної системи дії її елементів. Політичні норми спрямовані на уникнення небажаних випадковостей і несподіванок політичної поведінки. Тобто, ця функція покликана за допомогою ідеалів, правових і політичних норм визначати взаємостосунки між соціальними спільнотами, громадянами і державою.

Комунікативна функція забезпечує процес спілкування і взаємодії суб'єктів політичних відносин. У даному випадку політична культура покликана забезпечити між цими суб'єктами взаєморозуміння і взаємодію.

Інформаційна функція спрямована на забезпечення потреб особистості в політичних даних, що відображають ті події, явища і процеси, які відбуваються у політичному житті.

Прогностична функція – полягає у тому, що знання ціннісних орієнтацій дозволяє передбачати можливі варіанти політичної поведінки, а відтак прогнозувати сценарії розвитку подій у політичній сфері.

Сигніфікативна функція. Ця функція пов'язана з називанням, знаковим вираженням, оцінкою явищ і процесів у політиці. Завдяки цьому усі політичні дії, інститути і звичаї набувають відповідного значення, отримують оцінку, що суттєво впливає на політичну поведінку.

Виховна функція сприяє інтелектуальному розвитку особистості, засвоєнню нею політичних норм, цінностей, формуванню зацікавленості до політики, виробленню певних установок на суспільно-політичну діяльність.

Суб'єкти формування політичної культури поділяються на політичні та неpolітичні.

1. До *політичних* належать:
 - а) держава;
 - б) політичні партії і політичні рухи; засоби масової інформації.
2. До *неполітичних* належать:
 - а) сім'я;
 - б) система освіти;
 - в) церква;
 - г) ділові кола, світ бізнесу;
 - д) наукова і духовна еліта суспільства.

Найбільш вагомими *факторами*, що визначають формування політичної культури, прийнято вважати такі:

- 1) мова;
- 2) географічний фактор;
- 3) політичний режим держави;
- 4) характер зовнішніх відносин держави;
- 5) політична символіка (гімн, герб, прапор) та політичні ритуали.

3. Типологія політичних культур

Важливим аспектом проблеми політичної культури є її типологія. На сьогодні існує низка підходів до класифікації типів політичних культур. Одним із класичних варіантів верифікації політичної культури є типологія, що її запропонували Г.Алмонд та С.Верба. Вони виділяють три чистих типи політичних культур:

1. *Патріархальна.* Її еквівалентом може бути політична культура первісних суспільств або деяких нинішніх африканських племен. Важлива риса цього типу культури – відсутність будь-якого зацікавлення у простих членів спільноти політикою, з одного боку, а також – відсутність будь-яких механізмів та можливостей реалізації ними своїх політичних інтересів, навіть якщо би у них так інтереси були.

2. *Підданська.* Особливістю цього типу політичної культури є вже наявність зацікавлення з боку мас політичним життям, але зреалізуванню цього зацікавлення перешкоджає відсутність механізмів і можливостей

участі широких кіл простих людей у політиці. Така культура була характерна в чистому вигляді, зокрема для монархічних держав.

3. *Активістська.* Політична культура сучасних розвинутих демократичних суспільств. По-іншому її ще називають громадянською політичною культурою. Її характерні ознаки: наявність високого зацікавлення громадян політичною сферою, а також широка мережа інститутів, механізмів і процедур для реалізації цього зацікавлення.

Із поєднання «чистих» типів виникає ще три типи політичних культур, які можна умовно назвати культурами перехідних суспільств: патріархально-підданська, піддансько-активістська і патріархально-активістська. Власне такі, змішані типи культур, на думку більшості політологів, і превають в історії людства.

4. Політична культура українців

В Україні на сьогодні проблема політичної культури розроблена абсолютно недостатньо. Відсутні фундаментальні праці, які б розкривали цю проблему на рівні етносоціології, з використанням усього набору сучасних процедур емпіричної соціології. Певні знання про стан української культури загалом і політичної культури зокрема черпаємо з історичних і філософських праць М. Костомарова, В. Липинського, Д. Чижевського, П. Юркевича, О. Кульчицького, М. Шлемкевича, а також з окремих публікацій сучасних українських філософів і соціологів.

В нинішній перехідний період розвитку, політична культура в Україні зазнає певних трансформацій під дією кризових явищ, які породжують аномалії психіки, спотворюють культурний генофонд. Політична культура при цьому розвивається на різних рівнях і у різних виявах: загальноментальному, специфічно політичному, кризовому. Загальноментальний рівень показує переплетення різних культурних компонентів, які сформувалися як в дореволюційний, так і в радянський періоди. Специфічно політичний рівень характеризує вияв усіх культурних елементів у сфері політичного життя. Кризовий рівень розкриває джерела і способи вияву різноманітних культурних паталогій, а також трансформацій у період формування нового типу соціуму.

Щоб зрозуміти зміст і тип політичної культури в Україні, використаємо схему аналізу психологічних властивостей соціумів, яка дає змогу розкрити психічні механізми функціонування культурних рис українського народу, способи їх вияву в політичному житті. Згідно з таким підходом, Україні властиві такі риси культури:

- інтровертна;
- іраціональна;
- емоційна;
- сенсорна;
- екстернальна;

-екзекутивна

Інтровертна риса культури передовсім виявляється в українському традиціоналізмі, як у побуті, так і в політиці. Зокрема, що стосується політики, то український соціум не готовий до швидких і радикальних політичних змін і тому реформи в Україні проходять значно повільніше, ніж: в інших посткомуністичних країнах. Інтровертність виявляється ще й у тому, що українці більше тяжіють до малих (родина, братство, громада), ніж до великих (партії, загальнореспубліканські організації) груп. Це добре ілюструють спалахи державного і партійного регіоналізму, коли керівні чинники на догоду регіональним інтересам проводять лінію, яка виразно контрастує із загальнонаціональною.

Якщо розглядати українську політичну культуру у вимірі раціонально-іраціональному, то вона здебільшого є *іраціональною*, оскільки в українському суспільстві слабо розвинена нормативність поведінки. Українці не звикли суворо дотримуватися моральних і правових норм, а тому твердий порядок у інших народів (зокрема англосаксів і німців) вони сприймають як черствість або недружелюбність. Ця риса сьогодні спостерігається на всіх рівнях політичного життя. Соціальні норми на догоду груповим інтересам ігноруються законодавцями, управлінцями високого державного рангу, партійними лідерами і пересічними громадянами. Хоча ідея соціального порядку є пріоритетною у масовій свідомості, проте її реалізація розглядається як виняткова прерогатива державних органів, а не як здатність громадян внутрішньо організуватися і жити згідно з випробуваними світовою цивілізаційною практикою соціальними нормами.

В іраціональній культурі *емоційність* домінує над прагматичністю. На цю особливість вказували Д. Чижевський, В. Липинський. Перевага емоційного над прагматичним є однією із важливих відмінностей між українським і західним індивідуалізмом. Західний індивідуалізм має перевагу над українським у сфері соціальної взаємодії на ґрунті спільних інтересів. Український же індивідуалізм характеризується замкнутістю, обмеженим набором альтернативних варіантів для соціальної взаємодії, у відстоюванні власних соціально-політичних інтересів.

У політичній культурі України виділяється *сенсорна* риса на тій підставі, що її носієм є сільське населення, яке звикло прагматичне розв'язувати існуючі проблеми. Однак, ця риса була дуже розмита в радянський період. У політиці часто-густо сенсорність виявляється у вигляді скептичного сприйняття нових ідей. Люди з такою рисою більше довіряють тому політикові, який робить акцент на звичних способах розв'язання соціальних завдань. При цьому не сприймаються надто революційні ідеї та інновації. Так нинішнє українське село скептично сприймає ідею продажу

землі як основного елемента земельної реформи, але вже не довіряє колгоспним формам ведення господарства.

Екстернальність у кризових ситуаціях часто призводить до пасивного очікування: «Що Бог дасть», «На все Божа воля» або до панічної метушні, яка супроводжується «революційною», «патріотичною» балаканиною про створення комітетів підтримки «трудящих», «державності» і «духовності», «російськомовного населення», антиімперських і антикомуністичних фронтів, тощо. Екстернальні суб'єкти політики виявляють нетерпимість до своїх політичних опонентів, не вміють цивілізованими засобами вирішувати конфліктні ситуації. В Україні спостерігається висока напруга між політичними організаціями і релігійними групами. Проте екстернальна риса погамовується сенсорною рисою українського менталітету. Тому в Україні політичні конфлікти не досягають такої гостроти, як наприклад, у Росії чи в державах Закавказзя і Середньої Азії.

В сучасній українській політичній культурі переважає *екзекутивна* риса, що виражається в архетипах «доброї землі», «великої матері», «матері-природи». Норми поведінки українців формуються під впливом материнських цінностей. У політиці ця риса виявляється як перевага споглядального способу життя над активним. Соціуми з такою рисою є апатичні, легко піддаються навіюванню, мають потребу в сильному і вольовому союзникові. Це призводить до того, що вигідні позиції на світовій арені займають наші основні конкуренти.

Отже, українській ментальності загалом і політичній культурі зокрема властиві такі риси, як інтроверсія, ірраціональність, сенсорність, екстернальність і екзекутивність. Такі риси характерні для народів, які ще не подолали наслідків тривалого історичного поневолення, не сформували модерної ментальності і політичної культури, властиві високорозвинутих націям світу.

На формування перелічених рис політичної культури в Україні впливали такі чинники: багатовіковий період бездержавності, коли політична діяльність (за винятком певних періодів національного відродження) була відсутня; розчленування України на території та включення їх до країн з різними культурними і політичними системами, що призвело до побутового, психологічного і політичного відчуження між різними частинами народу; денационалізація провідних верств (міщанства, військових, промисловців, великих землевласників, адміністраторів, а також інтелігенції); панування комуністичного режиму, що спричинилося до деформації рис індивідуалізму і прагматизму, формування патерналістських і егалітарно-колективістських цінностей.

Проте такі риси, як світоглядна толерантність, традиційний демократизм, високий естетизм, які раніше були причиною невдач у боротьбі за державу, в нинішніх умовах у випадку успішної суспільної

модернізації можуть прислужитися на шляху відродження України у цивілізованому світовому контексті.

У кризовий період риси політичної культури можуть набувати певних соціопатій. Р. Мертон показав, що за умов аномії втрачається погодженість суспільне значущих цілей діяльності людей, з одного боку, і соціально схвалених засобів реалізації – з іншого. За таких умов одні люди старими засобами намагаються досягти нових цілей, а інші – новими засобами реанімувати старі.

До соціопатій можна віднести різні види соціофобії. Характерною ознакою української ситуації є те, що за останні роки політики активно використовують засоби масової інформації для пропаганди страху. Тривалий час населення перебувало в просторі завищених сподівань. Але погіршення життєвих умов призвело до ситуації тривожного очікування, побоювання людей за завтрашній день.

Тема 12. Політичні конфлікти

1. Природа і суть політичного конфлікту

Поняття політика і конфлікт завжди йшли та йдуть нерозривно, протягом усієї історії людства. Конфлікт справді виступає фундаментальним аспектом політичного процесу, будучи вихідною формою або оболонкою існування і взаємодії різноманітних інтересів і переконань у політиці. Виникає конфлікт всередині політичних спільностей або між ними, набуваючи різноманітних конкретних форм.

Розбіжність інтересів соціальних спільностей, що вимагають реалізації їх соціальними спільностями цілеспрямованими, організованими зусиллями, і лежить в основі будь-якого політичного конфлікту. Кожна соціальна спільність вступає в конфлікт з іншими спільностями, щоб утвердити або нав'язати їм власні інтереси. Конфлікт - зіткнення двох або більше різноспрямованих сил з метою реалізації їх інтересів в умовах протидії.

Суб'єктами конфліктів виступають: індивіди, малі й великі спільності, групи, що формально організувалися в соціальні (політичні, економічні структури) об'єднання, які виникли на неформальній основі, у вигляді політизованих соціальних рухів, економічних і політичних груп тиску, кримінальних груп, що усвідомлюють і переслідують певну мету. Внаслідок зіткнень різноманітних об'єктивних і суб'єктивних тенденцій в діяльності особистостей, соціальних верств, спільностей, соціальних структур, як конфронтації ідей, теорій, шкіл, боротьби за монопольне панування всередині певних сфер діяльності, за здобуття користі й виникає конфлікт.

Конфлікт політичний – становище політичних відносин, в якому їх учасники ведуть боротьбу за цінності та певний статус, владу й ресурси, боротьбу, в якій метою супротивників стає нейтралізація, нанесення збитків або знищення суперника. Суть конфлікту в невідповідності між тим, що є, і тим, що повинно бути, за уявою втягнутих у конфлікт соціальних спільностей та індивідів, що суб'єктивно сприймають своє місце в суспільстві і своє ставлення до інших людей та інститутів – політичних і соціальних.

Основоположниками теорії політичного конфлікту багато політологів і соціологів вважають Карла Маркса і Алексіса Токвіля, які відзначали неминучість солідарності всередині соціальних асоціацій, союзів і конфліктів між ними, але, за Марксом, такі соціальні асоціації, союзи – класи, а за Токвілем – соціальні спільності й добровільні асоціації. Маркс розглядав конфлікт і консенсус як альтернативи, абсолютизуючи роль політичного конфлікту – стрижня всього процесу, а Токвіль висуває ідею про те, що демократія включає баланс між силами конфлікту й консенсусу.

Пізніше американський соціолог Кеннет Боулдінг відзначав, що конфлікт є така ситуація, де сторони доходять до незлагодженості своїх

потенційних позицій або станів і прагнуть зайняти позицію, що виключає спрямованість іншого, тобто конфлікту. Конфлікт – це діяльність, в якій люди або групи людей виходять з власних інтересів, прагнуть відтіснити або навіть знищити один одного, завойовуючи політичну владу. На думку Луїса Козера, американського соціолога, конфлікти – це боротьба за цінності та право на певний статус, оволодіння потужністю і ресурсами влади, в якій мета опонентів – нейтралізація шкоди або усунення суперника

В історії конфлікту наукові напрямки поділяють на дві великі групи залежно від того, яке місце в теоретичних побудовах займає проблема соціального конфлікту. Ці два підходи до визначення соціального конфлікту яскраво відображає система визначення соціального конфлікту, сформульована американським соціологом Толкотом Парсонсом, і система, сформульована німецьким політологом Ральфом Дарендорфом.

У системі визначення соціального конфлікту Толкота Парсонса виділяється, по-перше, кожне суспільство – відносно стійка й стабільна культура; по-друге, кожний елемент суспільства має певну функцію, тобто щось вкладає для підтримки стійкої системи; по-третє, кожне суспільство – добре інтегрована структура; по-четверте, функціонування соціальної структури спирається на ціннісний консенсус членів суспільства, який забезпечує стабільність та інтеграцію.

Позиція, що займає Ральф Дарендорф, у визначенні компонентів соціального конфлікту передбачає, що, по-перше, кожне суспільство змінюється в кожній своїй точці, соціальні зміни – постійні та наявні скрізь; по-друге, кожне суспільство в кожній своїй точці пронизане розбіжностями та конфліктами, конфлікт – постійний елемент суспільного розвитку; по-третє, кожний елемент суспільства робить свій внесок у дезінтеграцію та зміни; по-четверте, кожне суспільство засноване на тому, що одні члени суспільства змушують до підпорядкування інших.

Ральф Дарендорф не вважає, що якась з позицій правильніша за інші, а запропоновані моделі «валідні», корисні й необхідні для аналізу, різняться тільки тим, що система Толкота Парсонса наголошує на співробітництві, а друга – на конфлікті та змінах. Але обидва компоненти взаємодії – співробітництво і конфлікт – постійно присутні в суспільному житті. Аналіз суспільного життя дає можливість визначити, що джерелом конфлікту є соціальна нерівність, що існує в суспільстві, та система поділу цінностей: влада, соціальний престиж, матеріальні блага, освіта. Конфлікт відображає особливий тип соціальних відносин, у якому його учасники протистоять один одному з причини несумісної мети, і може бути різної інтенсивності, частковим або радикальним, піддаватися регулюванню або ні.

Конфлікт, по суті, це зіткнення протилежних інтересів, поглядів, гостра суперечка, ускладнення, боротьба протиборствуючих сторін різного рівня та складу учасників. Соціолог Ральф Дарендорф розглядає конфлікти як

ситуацію, де є невідповідність між звичаями соціальної спільності, групи на допущення до соціальних, у тому числі матеріальних, благ і можливостями реалізації прав, наявністю реального доступу до благ тощо. Для виникнення конфлікту необхідна наявність двох факторів: дія конфліктуючих сторін спрямована на досягнення несумісної або взаємовиключаючої одна одну мету, а отже, зіткнення.

При конфлікті йдеться про досягнення зміни і відповідно збереження суспільної потужності – спроможності контролювати і спрямовувати дію іншої сторони, тобто конфронтація соціальних спільностей, груп тощо.

2. Типи політичних конфліктів

В політичній та соціальній структурі суспільства конфлікти характеризуються рівнем, масштабами, гостротою, сферою виникнення тощо. Якби суспільства не містили внутріконфліктні фактори, а суспільні відносини були б первісно гармонійними, то не виникала б потреба в створенні політичних інститутів суспільства, що виконують функції примушення і врегулювання конфліктів.

З функціонуванням політичних систем тісно зв'язані й соціальні та політичні конфлікти. існують агоністичні (примиренні) і антагоністичні (непримиренні) конфлікти. Упустити можливості вирішити примиримі конфлікти сприяє їх переходу в хронічні і, навіть, переростання в непримиренні, антагоністичні. Арбітром між конфліктуючими класами, соціальними верствами і групами в політичних системах виступає еліта, яка управляє, що використовує державні владні структури і державне насильство в межах законності та консенсусних угод тощо. Якщо соціальні конфлікти можуть бути різних типів, то з політичних найбільш важливі ті конфлікти, що безпосередньо стосуються розподілу в суспільстві дефіцитних цінностей: влада, матеріальні блага і соціальний престиж.

Різноманітними є конфлікти і з приводу розподілу суспільних матеріальних благ. Звідси, в різноманітних співтовариствах людей і неоднакові конфлікти за рівнем і змістом. Навіть у розвинених індустріально країнах Заходу з тривалістю «соціального добробуту», від 10 до 20 відсотків людей займає маргінальне (прикордонне) соціальне положення, потребуючи постійної матеріальної підтримки. Джерелом у соціальному конфлікті виступає убогість основних соціальних цінностей.

Знищення конфліктів між суспільними класами, підкреслював Карл Маркс, вимагає розподілу благ за принципом «кожному – за його потребами». Тут соціальна стратегія мала сенс тільки в такому ступені, в якому забезпечувала прискорений розвиток продуктивних сил і забезпечення багатства. і не можна зводити до простої проблеми заміни одного політичного режиму іншим: перехід від капіталізму до соціалізму і, навіть, відміни інституту приватної власності. Марксизм твердить, що створена економіка на основі суспільної власності на засоби виробництва

буде продуктивнішою і ефективнішою у порівнянні з економікою, що базується на принципах приватної власності на засоби і знаряддя виробництва. Економіка, що базується на суспільній власності на засоби виробництва веде до вищого рівня продуктивності праці, аніж при капіталізмі. Проте теорія не підтверджена практикою.

Об'єктивний історичний процес конфліктів як соціального явища може бути позитивним і продуктивним, і навпаки. У політичному аспекті найбільш значущі ті конфлікти, що водночас охоплюють всі рівні соціальної, економічної і політичної структури, порушують і втягують максимально можливе в конкретних умовах число учасників (загальні конфлікти). Такі конфлікти відбуваються в сфері суспільних відносин, зв'язаних з проблемами збереження або повалення влади, її зміцнення або підриву тощо.

Можна виділити два типи конфліктів. Тип, що не порушує базового консенсусу суспільства, тобто такі конфлікти, в яких учасники не вважають, що для їх розв'язання повинна відбутися зміна соціальної та політичної системи суспільства. Другий тип конфліктів допускає цілісне перетворення суспільства.

Конфлікти першого типу – конфлікти, що не порушують базового консенсусу в суспільстві, вирішуються шляхом компромісу, угоди або консенсусу між сторонами. В суспільстві, де визрівають непримиренні базові конфлікти між окремими його учасниками, можливе виживання суспільства лише за умови, що ворогуючі політичні еліти будуть спроможні знайти механізми їх врегулювання або альтернативні безумовному знищенню супротивника засоби розв'язання конфлікту. Так, на початку 20-х років соціалісти і комуністи вважали, що через притаманні капіталістичній системі нерозв'язні внутрішні класові конфлікти неминучий її крах. Але політичні еліти в усіх індустріально розвинених країнах Заходу і США, Японії зуміли тоді подолати гострі політичні та економічні суперечності та кризи, ввести соціальні та політичні конфлікти в нормальне русло розвитку суспільства.

Конфлікти другого типу – конфлікти, що ведуть до корінної зміни суспільно-політичної та економічної систем та ін. В умовах визрівання конфлікту, що допускає цілісне перетворення суспільства, відбувається розпад на непримиренні соціальні верстви, групи, що борються за знищення супротивника. Щоправда, в таких умовах можуть виникати тимчасові передишки, але не консенсус за основних розбіжностей, не просте зіткнення, не ті чи інші мотиви, вчинки тощо. Сучасна соціологія і політологічна конфліктологія вагомо доповнюють концепцію демократичного суспільства теорією і політичною технологією відвернення конфліктів, а також їх використання в інтересах розвитку та вдосконалення політичних і суспільних відносин. Конфлікт визнається не тільки

руйнівною силою, але й творчою, оновлюючою. Така теорія є модифікацією теорії класового і соціального конфлікту і служить розробці політичних механізмів соціально-політичної, економічної, ідеологічної та іншої стабілізації суспільства (Ральф Дарендорф, Льюїс Козер та ін.).

В науці про політику виділяються: конфлікт цінностей, конфлікт інтересів і конфлікт ідентифікації.

- конфлікт цінностей – зіткнення різних ціннісних орієнтацій (ліві – праві, ліберали – консерватори та ін.). Розбіжність цінностей є одна з передумов конфлікту. Коли ж розбіжності цінностей виходять за певні межі, виникає конфліктний потенціал, формується передконфліктна ситуація. В Україні конфлікт цінностей пройшов три стадії: девальвація колективістських цінностей тоталітарного суспільства; відносна перемога індивідуалістських цінностей вільного демократичного суспільства; реанімація колективістських цінностей та ін.

- конфлікт інтересів – зіткнення різних, насамперед політичних і соціально-економічних, інтересів.

- конфлікт ідентифікації – суперечності стосовно вільного визначення вільним громадянином своєї етнічної та громадянської приналежності.

3. Методи вирішення політичних конфліктів

Методами, способами розв'язання політичних конфліктів виступають: локалізація конфлікту, компроміси, консенсуси, солідарність, інтеграція, виховання і освіта, соціальний примус, встановлення стабільності, міцності політичних режимів та ін.

За природою політичні антагонізми прагнуть перетворитися в насильство, тому що відображають життєво важливі інтереси соціальних спільностей і організацій, а люди завжди готові застосувати всі доступні методи, щоб добитися своїх інтересів, задоволення потреб. В таких умовах політика постійно намагається усунути відтворення насильства в суспільному житті, перекладає вирішення спірних суджень, інтересів, суперечностей в площину переконань, обмірковувань, аргументів тощо. Тільки на шляху угод, домовленостей тощо можливе вирішення суперечок і відвернення загострення конфліктів. Адже насильство робить конфлікт нерозв'язуваним, породжуючи ненависть і бажання помсти, посилюючи його початкові причини. Обмеженість конфлікту, досягнення угоди про правила ненасильницького суперництва - шлях до вирішення політичного конфлікту мирно.

Основна функція політики, здійснювана в сучасних умовах демократичними інститутами держави і суспільства, – досягти в вирішенні політичних конфліктів компромісу. Обмін думками, дискусії забезпечують умови для з'ясування проблем, характеру і змісту інтересів, причин їх зіткнення, позицій, що зближують погляди і позиції. Компромісу можна досягнути за умови відмови від частини вимог, претензій і позицій для

досягнення згоди. Компроміс у вирішенні політичних конфліктів можливий і за умови звернення до третьої сторони (третейський суд) з тим, щоб з'ясувати загальні позиції і знайти шляхи прийняття рішення з конфліктної проблеми. Визначення справедливості залежить від ідеології і системи цінностей, політичної свідомості та політичної культури в суспільстві.

Консенсус – наявність між двома або більше індивідуумами схожих пізнавальних і практичних орієнтацій, що дозволять їм встановити взаєморозуміння або взаємодію в якихось справах. Консенсус – це згода більшості будь-якого співтовариства стосовно найбільш важливих аспектів соціального порядку, що знаходить відображення у погоджених діях людей, які обумовлюють існування і функціонування співтовариства.

Угода сама по собі має широку сферу дії. Майже всі вважають, що Земля – кругла, хоча самі не перевіряли. Однак згідно із системою побічних тверджень і висновків це так. Але існує ж якась кількість людей, що впевнені, що це не так. Констатація ж – просто визнання конкретного явища. Тим часом існує право визнати, що в сучасному суспільстві є консенсус з питань природи і походження Землі.

Якщо взяти теорію демократії, то загальним для всіх суджень є, по-перше, свобода, рівність і братерство людей при забезпеченні умов для реалізації творчих здібностей кожного – кінцева мета розвитку суспільства; по-друге, обов'язкова дія процедур, норм і правил, встановлених для здійснення взаємодії між державами, суспільством і особою; по-третє, угода про функції і зміст політики, що проводиться. Відповідно виділяється і три базових рівні консенсусу: основний консенсус на рівні співтовариства, консенсус на рівні політичного режиму і консенсус на рівні практичної політики.

Без почуття солідарності неможлива соціальна інтеграція. Солідарність виникає як результат спільного життя, в якому кожна людина має потребу в інших людях, і обмін, і взаємодія між індивідуумами створюють систему, в межах якої функціонує. Солідарність – один з методів мирного вирішення політичних і соціальних конфліктів. Розв'язання конфліктів сприяє і реалізації інтеграції суспільства: встановлення правил і процедур, організація колективних служб і управління суспільством, піклування про виховання і утворення громадян – все це сприяє усуненню суперечностей і неузгодженості інтересів соціальних верств та індивідуумів тощо.

Монополізація засобів примушення в руках держави передусє застосуванню насильства окремих членів суспільства і їх груп, соціальних верств один проти одного і сприяє усуненню протистояння інтересів. Можна уявити ідеальний компроміс як терези в стані рівноваги. Це загальнодоступний символ справедливості та рівності.

У практиці суспільних відносин визначення справедливості залежить від ідеології і системи цінностей суспільства. Майже завжди справедливість

концентрується навколо проблеми розподілу багатства і соціальних ресурсів. При переході від авторитаризму до демократії базовий принцип «кожному від народження» зазнає змін: «кожному за здібностями». При диспропорції сил досягнутий компроміс нерівний.

Очевидно, що між компромісом і конфліктом немає абсолютних суперечностей. Компроміс означає не закінчення боротьби, а примирення. Дискусійним у визначенні природи солідарного почуття виступає дилема між суспільним обов'язком і особистим інтересом. Особистий інтерес і суспільний обов'язок хоча й рівноправні, все ж не замінюються один одним, але спільно забезпечують ефективність і раціональність солідаризації.

Тенденція солідаризації може бути розвинута і гіпертрофована в умовах ізоляції або самоізоляції суспільства або окремих соціальних спільностей, груп тощо. В таких умовах солідаризація стає впливовим джерелом формування конкретних впливових політичних уявлень і переконань, норм і правил поведінки. Разом з тим солідарність здебільшого показник колективного престижу, аніж реальної близькості. І в солідаризації відіграє значну роль система знаків і символів, що відображають національні стереотипи, в яких члени суспільства можуть пізнати себе тощо.

Держава сприяє інтеграції суспільства: встановлює правила і процедури, організує колективні служби і управління суспільством як цілісним організмом, піклується про виховання і освіту громадян, застосовує примушення до порушників тощо. Компроміси, договори і закони довговічні, якщо не носять характеру диктату з боку держави і суспільства.

Важливу роль відіграє в суспільстві стабільність політичних режимів, стабільність і міцність відносин у сфері суспільного життя: політичного, економічного, соціального і духовного. Падіння інтересу до політики в країнах Заходу, що склалося на початку ХХ століття з причин змін та модернізації соціальної структури суспільства, якісного зростання матеріального добробуту, відображає падіння інтересу до архаїчних форм політики.

Адже в США і країнах Західної Європи робітники, перш ніж влитися в ряди революційних партій, не тільки зможуть втратити «свої ланцюги», а умудряться втратити і автомобіль, і будинок, і безліч інших корисних для життя речей і предметів. Ось чому з середини ХХ століття зростає інтерес серед промислових робітників індустріально розвинених країн Європи, США і Японії, а слідом і країн Латинської Америки, Канади до нових форм політичної участі. Конкретизація соціальних вимог стає більш важливою складовою частиною політичного процесу, аніж загальна критика системи. Битва за свободу та рівність йде і в сучасних умовах, але не на барикадах, а за столом переговорів, досягнення угод, компромісів, солідаризації. Зменшення конфліктності між соціальними верствами і групами в процесі

стабільного економічного розвитку не знімає автоматично конфлікту між громадянином і владою.

Особливість сучасного політичного процесу в Україні – збереження конфліктів обох типів. Головну небезпеку для стійкого, стабільного розвитку становить наявність системного конфлікту, тобто суперечностей політичних інтересів різноманітних груп у питанні про зміст і мету державного, соціального і економічного розвитку суспільства. Основні суперечності йдуть по лінії, що традиційно називають соціалізмом і капіталізмом.

Суть суперечностей полягає в несприйнятті базових цінностей і пріоритетів індивідуального і суспільного розвитку, в основі якого лежить визнання інституту приватної власності, вільного підприємництва і регульованої ринком (тобто попитом і пропозицією) економіки. Сумістити базові розбіжності неможливо, тим більше, що ліві радикальні політичні партії і не прагнуть до такого врегулювання конфлікту, виступають за участь в легальному політичному процесі та визнають компроміс, тобто можливість існування різноманітних форм власності.

Тема 13. Вибори і виборчі системи

1. *Поняття та типологія виборів*

У сучасних демократичних державах основним способом утворення органів державної влади став інститут демократичних виборів. Вибори – демократичний спосіб формування та зміни персонального складу органів влади голосуванням.

У суспільстві вибори виконують низку функцій:

- вибори є важливим інструментом реалізації народного суверенітету;
- з допомогою виборів народ залучається до процесу управління державою;
- вибори є способом формування і вираження громадської думки;
- вибори є основним способом легітимації влади в демократичних державах;
- демократичні вибори сприяють послабленню соціальної напруги, досягненню суспільного консенсусу;
- вибори дають змогу громадянам здійснювати періодичний контроль за діяльністю влади;
- вибори є своєрідним фільтром, який відсіює непопулярних, некомпетентних політиків, сприяючи підвищенню рівня ефективності державного управління;
- через інститут виборів налагоджується зв'язок між народом і владою;
- вибори сприяють представленню інтересів різних суспільних груп;
- через вибори відбувається процес рекрутування політичної еліти.

Вибори можна класифікувати за різними критеріями:

1. За територіальною ознакою:

- загальнонаціональні (загальнодержавні) – проводяться на території всієї держави;
- місцеві (муніципальні) – вибори до органів місцевого самоврядування.

2. За часом проведення:

- чергові – проводяться в період завершення терміну повноважень виборного органу чи посади;
- позачергові (дострокові) – проводяться в разі дострокового припинення повноважень виборного органу чи посади;
- повторні – проводяться у випадку визнання виборів недійсними чи такими, що не відбулися;
- довибори – проводяться для заміщення посад, що з певних причин стали вакантними, для поповнення складу виборного органу за мажоритарної виборчої системи.

3. За об'єктом обрання:

- вибори до парламенту;
- вибори глави держави;
- вибори до органів місцевого самоврядування.

4. За правовими наслідками:

- дійсні – вибори, що проведені згідно з виборчим законодавством;
- недійсні – вибори, під час яких відбулися порушення, котрі вплинули на результати голосування.

2. Демократичні принципи виборів

Для того, щоб народ міг вільно обирати владу, здійснювати контроль за нею, у демократичних державах вибори повинні проходити з дотриманням певних демократичних принципів – засад, на основі яких здійснюються вибори і, відповідно до змісту яких, їх можна вважати реальним волевиявленням народу, формою прямого народовладдя.

Демократичні принципи виборів можна поділити на дві групи – базові та додаткові. Базові принципи виборів є загально визнаними в усьому світі, відповідають міжнародним стандартам та ознакам демократичних політичних режимів. Вони мають бути обов'язково закріплені на законодавчому рівні, є обов'язковими для всіх видів виборів. До базових демократичних принципів виборів належать:

1. Принцип загальних виборів – участь у виборах мають брати всі громадяни. В історії виборів у різних країнах у різний час встановлювалися виборчі цензи – сукупність умов, що обмежували право участі певних категорій громадян у виборах. Сюди можна віднести майновий, освітній, класовий, статевий, расовий, військовий цензи, ценз дієздатності, ценз осілості тощо. Внаслідок демократизації суспільного життя виборчі цензи трапляються все рідше, хоч деякі з них все ж залишаються актуальними.

2. Принцип рівних виборів – усі громадяни мають брати участь у виборах на рівних засадах. Це забезпечується наданням виборцям однакової кількості голосів, тобто кожний з виборців однаково впливає на результати виборів.

3. Принцип прямих виборів – обрання виборних органів і посад здійснюють безпосередньо виборці, а не певні органи чи делегати.

4. Принцип таємності голосування – контроль за волевиявленням виборців не допускається. Анонімність і таємність голосування призначені для того, аби забезпечити незалежність того, хто голосує, від наслідків його волевиявлення. Тому виборці голосують особисто, без присутності інших людей. Голосування за інших осіб не допускається.

5. Принцип вільних виборів – участь у виборах є добровільною справою громадян, ніхто не може примусити виборця до участі чи неучасті у виборах, а також перешкоджати його вільному волевиявленню.

Поряд із базовими демократичними принципами виборів, є додаткові принципи, які стосуються осіб чи політичних сил, що балотуються до виборних органів чи виборних посад. Серед додаткових демократичних принципів виборчого процесу можна виділити:

1. Принцип вільного і рівноправного висування кандидатів.

2. Принцип гласності та відкритості виборчої кампанії.
3. Принцип рівності можливостей для всіх кандидатів чи політичних партій у здійсненні виборчої кампанії.
4. Принцип свободи агітації.
5. Принцип неупередженості до учасників виборчої кампанії з боку органів влади, установ та організацій.

Лише за умов дотримання всіх демократичних принципів виборчого процесу результати голосування відображатимуть реальне, а не викривлене, волевиявлення громадян.

3. Типологія виборчих систем

Результати голосування, представництво політичних сил в органах державної влади, а, відповідно, і напрям державної політики, значною мірою залежать не лише від ідеологічних орієнтацій та уподобань виборців, а й від типу виборчої системи, яку застосовують у тій чи іншій країні.

Під виборчою системою розуміють спосіб організації та проведення виборів, зафіксований у юридичних нормах; порядок, за яким рішення виборців трансформуються у владні повноваження.

Тип виборчої системи залежить від комбінації низки елементів:

- 1) кількісного критерію визначення результату виборів (переможця визначають більшістю голосів чи пропорційним представництвом);
- 2) типу виборчих округів (одномандатні чи багатомандатні);
- 3) форми висування кандидатів і способів голосування;
- 4) типу виборчого списку.

Виділяють три основні типи виборчих систем: мажоритарну, пропорційну і змішану (мажоритарно-пропорційну).

Мажоритарна виборча система (лат. *majorite* – більшість) – виборча система, згідно з якою переможцем є той кандидат, котрий набрав встановлену законом більшість голосів виборців, які взяли участь у голосуванні. Тут головним суб'єктом виборів є особа (кандидат). Для мажоритарної виборчої системи притаманний поділ країни на одномандатні виборчі округи. Залежно від способу встановлення переможця, виділяють:

1. Мажоритарну систему абсолютної більшості (переможцем стає той кандидат, котрий набрав понад 50 % голосів виборців). Якщо жодний із кандидатів не набрав абсолютної більшості голосів, відбувається другий тур виборів, у якому беруть участь два чи більше кандидати, що набрали найбільше голосів виборців або ж подолали встановлену законом межу голосів.

2. Мажоритарну систему відносної більшості (переможцем стає кандидат, котрий набрав найбільшу кількість голосів, порівняно з іншими кандидатами, але не обов'язково більше половини).

3. Мажоритарну систему кваліфікованої більшості (кандидату потрібно набрати встановлену законом кваліфіковану більшість, зазвичай 2/3 чи 3/4

голосів виборців). Застосовують вкрай рідко через високу нерезультативність.

Переваги мажоритарної виборчої системи:

- 1) наявність постійного зв'язку між кандидатом і виборцями округу;
- 2) виборці голосують за конкретну людину, яку можуть оцінити;
- 3) потенційний демократизм, оскільки переможця підтримує більшість виборців;
- 4) простота у підрахунку голосів;
- 5) до парламенту потрапляють лише великі політичні партії, що, своєю чергою, сприяє стабільності парламентських коаліцій і урядів;
- 6) наявність у кандидата значної свободи у діях, оскільки він завдячує своїм обранням виборцям округу, а не партійному керівництву;
- 7) можливість контролю за діяльністю депутата, персональна його відповідальність перед виборцями.

Мажоритарна виборча система має й низку недоліків:

- 1) суттєва розбіжність між кількістю отриманих голосів та кількістю депутатських мандатів, тобто викривлення результатів голосування;
- 2) неврахування голосів значної кількості виборців;
- 3) велика можливість для здійснення тиску на виборців, маніпуляцій та фальсифікацій;
- 4) перешкодження розвитку малих і середніх партій.

Пропорційна виборча система (лат. *proportionalis* – співрозмірний) – система, за якої мандати розподіляються між списками політичних партій (блоків) пропорційно до кількості отриманих голосів. Вона характеризується створенням багатомандатних виборчих округів або єдиного багатомандатного округу. У такому разі виборці голосують за партійний список кандидатів у депутати. За впливом виборця на розташування кандидатів у списку розрізняють такі види пропорційної системи:

- 1) із жорсткими списками;
- 2) з напівжорсткими списками;
- 3) з преференціями.

За жорстких списків виборець голосує за партію загалом і не може вплинути на розташування кандидатів. При застосуванні преференцій виборець не лише голосує за список, а й віддає голоси кандидатам із списку у порядку їх привабливості для виборця. Система напівжорстких списків передбачає для виборця можливість голосувати як за список загалом, так і можливість надавати перевагу певному кандидату.

Для того, щоб не допускати швидкого зростання малих непередставницьких партій та роздрібненості парламенту, застосовують виборчий поріг – певний відсоток голосів виборців, набрання якого є умовою участі в розподілі місць у парламенті.

Переваги пропорційної виборчої системи:

- 1) голоси виборців розподіляються пропорційно, мінімізується їх утрата;
- 2) враховуються інтереси різних суспільних груп;
- 3) відбувається сприяння розвитку партійної системи та партійної ідеології;
- 4) існує менше можливостей для фальсифікацій результатів волевиявлення громадян.

Недоліки пропорційної виборчої системи:

- 1) виборці голосують не за конкретних людей, а за партійний список, у якому можуть виявитися прізвища невідомих, некомпетентних, непопулярних політиків;
- 2) відсутність тісного зв'язку, контактів між депутатами і виборцями;
- 3) доволі складна система підрахунку голосів;
- 4) до парламенту потрапляє багато політичних сил, що ускладнює процедуру формування парламентської більшості та часто робить уряд у країні нестабільним;
- 5) відсутність персональної відповідальності депутата перед виборцями за свої дії;
- 6) обмеження свободи дій депутата, його залежність від партійного керівництва, якому він завдячує своїм обранням.

З метою нівелювання недоліків мажоритарної та пропорційної виборчих систем деякі країни впроваджують різновиди змішаної системи. Змішана виборча система – процедура проведення виборів, яка охоплює елементи як мажоритарної, так і пропорційної виборчих систем. Цю виборчу систему застосовують зазвичай у тих державах, де триває пошук і становлення виборчої системи, або необхідно досягти компромісу між принципом представництва у парламенті різних політичних сил та стабільністю сформованого ними уряду.

Найпростішим та найпоширенішим варіантом змішаної виборчої системи є паралельне комбінування (певну частину представницького органу обирають за мажоритарною системою, іншу – за пропорційним принципом). Однак є й більш складні варіанти поєднання мажоритарного та пропорційного принципів проведення виборів.

Тема 14. Міжнародні відносини та світовий політичний процес

1. Поняття світового політичного процесу

Світовим політичним процесом називають сукупну діяльність народів, держав та їхніх інститутів, соціальних спільнот та організацій, які переслідують певні політичні цілі в сфері міжнародного життя.

Наймогутнішими та організованими суб'єктами світового політичного процесу є держави, які володіють основними засобами впливу на міжнародне життя. Держава виступає представником інтересів націй та народів на світовій арені. Вона має можливість визначати і контролювати діяльність інших учасників міжнародних відносин, таких як адміністративні одиниці (області, краї, регіони), громадські організації, фірми, компанії, індивіди. Серед нетипових державних суб'єктів міжнародних відносин варто виділити Ватикан, наприклад.

З метою підтримки балансу сил та інтересів у міжнародній системі, забезпечення необхідного порядку і стабільності національні держави створюють союзи і коаліції, налагоджують двосторонні та багатосторонні зв'язки. Процес глобалізації суттєво змінив статус та становище держав, які були змушені адаптуватись до взаємозалежного світу. На світовій арені з'явилися нові типи держав – мікродержави та наддержави, в яких відсутній чіткий поділ зовнішньої та внутрішньої політики. Державній владі доводиться передавати частину своїх функцій наднаціональним структурам, тим самим створюючи нові моделі соціополітичного управління.

Причиною незбалансованості міжнародних відносин в останньому десятилітті експерти вважають вихід на політичну арену, окрім держав, і інших самостійних суб'єктів. До них належать соціальні (демографічні, конфесійні, національні та інші) групи, міжнародні організації, транснаціональні компанії, корпоративні структури (громадські організації, ЗМІ, терористичні угруповання, туристичні фірми), а також окремі особи (наприклад, колишні політики можуть виступати посередниками у врегулюванні конфліктів).

Статут ООН визначає рівність суб'єктів міжнародних відносин. Якщо у внутрішньонаціональних політичних системах присутній єдиний центр управління, то на міжнародній арені кількість регулюючих центрів визначається кількістю суб'єктів міжнародних відносин.

Сучасний світовий політичний процес характеризується одночасним розвитком двох протилежних тенденцій – тенденції розмежування і тенденції об'єднання. Проявом тенденції об'єднання є формування світових продуктивних сил, розвиток НТР, інтернаціоналізація господарської діяльності в регіональному та світовому масштабі, інтеграція факторів виробничого і невиробничого призначення, прогрес сфери управління макроекономічними та виробничо-технологічними інноваціями. Відцентрові тенденції пов'язані з існуванням держав, народів та спільнот,

що знаходяться на різних етапах формаційного та цивілізаційного розвитку, відмінностями у побуті, освіті, культурі, медичному забезпеченні, зайнятості, проблемах релігійного та етнічного характеру. Ці чинники дезінтегрують світове співтовариство, є причиною відчуженості між людьми, недовіри між державами, конфліктів, суперечок, воєн.

У міжнародних політичних процесах відсутній єдиний легітимний центр примусу, який би користувався авторитетом і повагою у всіх суб'єктів міжнародних відносин. Проте в політичних міжнародних відносинах існують регулятори у вигляді політичних, правових, морально-етичних норм.

Серед характерних особливостей світового політичного процесу можна виділити такі:

- наявність центру, яким виступає Організація Об'єднаних Націй; взаємодія країн «G8», діяльність впливових міжнародних інституцій – МВФ, НАТО та ін.;

- актуалізація глобальних проблем розвитку людства;

- посилення тенденцій до співпраці, плюралізм політичного розвитку;

- суперечлива взаємодія суб'єктів світової політики, пріоритет людини, її прав, свобод та життєвих інтересів;

- складність базових і периферійних, транснаціональних, регіональних, національних і локальних, етнополітичних і цивілізаційних процесів; суперечливість взаємодії «багатополусного» і «однополусного» світу, провідних міжнародних центрів (США, Росія, Західна Європа, Японія, Китай, «нові індустріальні країни»), існуючих цивілізацій (західної, східної, ісламської, російської та ін.);

- плюралізм суспільно-політичних сил, засобів, методів і форм реалізації політики;

- суперечливість спрямування новизни і спадкоємності, визначеності і непередбачуваності, революційності і еволюційності, усвідомленості і стихійності.

2. Особливості сучасних міжнародних організацій

Міжнародними організаціями називають об'єднання держав відповідно до норм міжнародного права і на основі міжнародних договорів про співробітництво в політичній, економічній, правовій, науково-технічній, культурній та інших сферах. З цією метою також створюється система органів, визначаються права та обов'язки, обумовлені правами та обов'язками держав-членів конкретної організації.

Виділяють два типи міжнародних організацій. Це міжнародні (міжурядові) та неурядові організації. Кожному з цих типів притаманні свої особливості та ознаки. За видами вони поділяються на політичні, громадські, економічні, військово-стратегічні, ідеологічні, культурні, науково-технічні.

У практиці міжнародного життя прийнято виокремлювати наступні рівні міжнародних організацій: глобальний (ООН), регіональний (ЄС, ОАД), надрегіональний (Рух неприєднання), двосторонній (організація «Україна-США»).

Істотною рисою сучасних міжнародних відносин є їхня багаторівневність. Так, неурядові організації характеризуються складною організаційною структурою і охоплювати не лише неурядові структури, але й громадські організації чи окремих індивідуальних членів.

На сьогодні в світі функціонує більше шести тисяч міжнародних організацій, що складають основу глобального громадянського суспільства. Провідне місце серед усіх існуючих міжнародних організацій займає Організація Об'єднаних Націй, членами якої є 192 країни світу. Генеральна Асамблея є вищим органом ООН. Рада Безпеки займається вирішенням проблем забезпечення миру і складається з 15 членів, п'ять з яких постійні (США, Великобританія, Франція, Китай, Росія) і десять не постійні (змінюються кожних два роки). Також до структури ООН входять Міжнародний банк реконструкції та розвитку (МБРР), Міжнародний валютний фонд (МВФ), Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки та культури (ЮНЕСКО), Міжнародне агентство з атомної енергетики (МАГАТЕ), Міжнародний суд ООН та ін. Ці організації нерідко сприймаються як самостійні суб'єкти міжнародних відносин.

В якості прикладів різних міжнародних організацій можна навести наступні:

- до регіональних організацій відносять Європейське економічне співтовариство (ЄЕС), Асоціацію держав Південно-Східної Азії (АСЕАН), Лігу арабських держав (ЛАД);
- організаціями економічного характеру є Міжнародна торгова палата (МТП), Міжнародний банк реконструкції та розвитку (МБРР), Міжнародний валютний фонд (МВФ);
- організації, що зосереджують свою діяльність на окремих галузях світового господарства (Організація країн – експортерів нафти (ОПЕК));
- політико-економічні організації (Організація африканської єдності (ОАЄ));
- до професійних організацій належить Міжнародна організація кримінальної поліції (Інтерпол);
- демографічні організації (Всесвітня асоціація молоді (ВАМ));
- прикладами організацій в галузі спорту і культури є Міжнародний олімпійський комітет (МОК), Організація Об'єднаних Націй з питань освіти і культури (ЮНЕСКО);
- військові організації – це Організація північноатлантичного договору (НАТО) та Тихоокеанський пакт безпеки (АНЗЮС);

- профспілкові та релігійні організації, організації захисту миру і солідарності, громадські організації, чия діяльність спрямована на забезпечення ефективності певних напрямів людської діяльності (наприклад, як Міжнародний Червоний Хрест (МЧХ) в галузі охорони здоров'я чи «Грінпіс» для збереження навколишнього середовища).

Значний вплив на сучасну систему міжнародних відносин мають міжнародні монополії або транснаціональні корпорації (ТНК), діяльність яких зосереджена на отриманні надприбутків. Такі організації мають широку мережу філій і представництв по цілому світі. В якості прикладів можна навести всіх відомі McDonald's, Coca-Cola, Microsoft і IBM.

3. Теорії міжнародних відносин

Одним з перших джерел вивчення міжнародних відносин була праця Фукідіда «Історія Пелопонезької війни» в восьми книгах, в яких проаналізовано міжнародні відносини того часу, в тому числі питання пріоритетності інтересів держави на інтересами окремого індивіда.

Ця праця стала основою традиційного або класичного напрямку, який був також представлений поглядами Маккіавеллі, Т. Гоббса, Е. де Вателя, К. фон Клаузевіца.

В класичному напрямі виокремлюють теорію політичної рівноваги (Спіноза, Д. Юм), теорію моральної та політичної єдності (Ф. де Вітторія, Г. Гроцій, І. Кант).

Згодом теорія моральної та політичної єдності стала основою ідеалістичного напрямку.

На сьогодні існує велика кількість теорій міжнародних відносин, які класифікують, опираючись на певні критерії. На основі географічного критерію виокремлюють англосаксонські концепції, радянське трактування міжнародних відносин та ідеї науковців та дослідників «третього світу».

В науці про міжнародні відносини виокремлюють такі напрямки як політичний ідеалізм, політичний реалізм, модернізм, транс націоналізм, марксизм, неомарксизм, неореалізм.

Політичний ідеалізм базується на переконаннях в необхідності і можливості припинення світових воєн і збройних конфліктів між державам шляхом правового регулювання та демократизації міжнародних відносин, поширення на них норм моралі та справедливості. Ідеалісти вважають необхідністю створення системи колективної безпеки на основі добровільного роззброєння та відмови від війни як інструменту міжнародної політики. Теоретиками політичного ідеалізму є Р. Кларк та Л. Сон. У практичній політиці прихильниками цього напрямку були Дж. Даллес, Дж. Картер, Дж. Буш, папа Іван Павло II.

Основною тезою політичного реалізму є те, що вся міжнародна політика спрямована на нарощення державами своєї влади та могутності. Для забезпечення влади державна влада використовує військову стратегію

(як продовження політики засобами насилля) та дипломатію (як мирну боротьбу за владу). Серед теоретиків цього напрямку варто згадати Г. Моргентау, Р. Арона, Л. Уолферс. Г. Кіссінджер використовував ідеї політичного реалізму в своїй політичній діяльності.

Представники модернізму критикували традиційні методи аналізу міжнародних відносин, що базувались на інтуїції та судженнях по аналогії, віддаючи перевагу методам точних наук для подолання недоліків класичного політичного реалізму та надання чітко окресленого наукового статусу вивченню міжнародних відносин.

Модерністський напрям дав поштовх розвитку мікросоціологічної парадигми у вивченні міжнародних відносин, суть якої полягає трактуванні сфери транснаціональних відносин як певного міжнародного суспільства. А тому для його дослідження можна використовувати методи, що дозволяють пояснити і зрозуміти процеси, що відбуваються в будь-якому суспільному організмі.

Дослідженням цієї проблеми займалися дві основні школи – американська та французька.

В американській школі було сформовано три напрями: теорія інтеграції (Д. Мітрані), теорія взаємозалежності (Е. Хаас, Д. Моурс), теорія транснаціоналізму (Д. Най, Р. Коохейн).

Теоретики цієї школи вважали, що досліджувати міжнародні відносини потрібно, виходячи з функцій їх учасників. Для розуміння суті процесів, що відбуваються на міжнародній арені необхідно визначити місце і роль держави як учасника міжнародних відносин, значення інтересу та сили.

Французька соціологічна школа представлена відомими соціологами міжнародних відносин М. Мерлем, Р. Ароном, Г. Бутулем. Професор Сорбони М. Мерль виокремив три напрями у вивченні міжнародних відносин в французькій соціологічній школі:

1. Емпірично-описовий підхід став основою для полемології – комплексного вивчення війн. Конфліктів та інших форм колективної агресії з використанням методів демографії, біології, математики та інших природничих наук, на основі аналізу факторів та способів, що їх обумовили і активізували (Г. Бутуль).

2. Підхід на основі марксистського аналізу міжнародних відносин.

3. Власне соціологічний підхід, що був розвинутий в працях Р. Арона. Його основна ідея полягає в тому, що соціологія міжнародних відносин – це соціологія дії, тобто суттєвою характеристикою фактів і подій є те, що вони наділені значенням. Тобто існує певна залежність від інформації. Соціологія міжнародних відносин концентрує свою увагу на понятті «рішення» і вивченні процесу прийняття рішень. Проблематика соціології міжнародних

відносин визначається не мінімумом соціального консенсусу (притаманним внутрішньосупільним відносинам), а розгортанням міжнародних відносин в контексті війни. На думку Р. Арона, саме конфлікт, а не його відсутність є нормою. Тому головним завданням є пояснення стану війни, а не стану миру.

Модернізм не є однорідною течією, більшість його напрямків базується на міждисциплінарному підході, використанні наукових методів, збільшенні використання емпіричних даних, що обов'язково перевіряються.

Серед недоліків модерністських теорій варто вказати на фактичне заперечення специфіки міжнародних відносин, фрагментарність конкретних дослідницьких об'єктів, фактичну відсутність цілісності розуміння міжнародних відносин.

Теоретики транснаціоналізму висунули ідею заперечення політичного реалізму та його етатистської парадигми через невідповідність характеру та основним тенденціям міжнародних відносин. Міжнародні відносини виходять за межі міжнародних взаємодій, що базуються на національних інтересах та силовому протистоянні. Держава як міжнародних актор позбавлений своєї монополії, оскільки, окрім неї, в міжнародних відносинах беруть участь індивіди, громадські організації, недержавні об'єднання.

Представниками транснаціоналізму є не лише вчені з США, Європи та інших регіонів світу, але й політичні діячі (наприклад, колишній президент Франції Ж. д'Естен), політичні неурядові організації, дослідницькі центри (Комісія Пальме, Комісія Брандта, Римський клуб).

В марксизмі міжнародні відносини вивчаються в двох аспектах: в економічному – як відносини експлуатації та політичному – як відносини панування і підпорядкування. При цьому національний суверенітет, державні інтереси є вторинними, адже об'єктивні закони сприяють становленню всесвітнього суспільства з пануванням капіталістичної економіки, а також класовою боротьбою і всесвітньо-історичною місією пролетаріату як рушійної сили.

Неомарксизм, незважаючи на неоднорідність представників, об'єднаний ідеєю цілісності світового співтовариства і певна утопічність в оцінці майбутнього. Ці концепції базуються на ідеї про симетричність взаємовідносин сучасного світу, тобто про реально існуючу залежність країн із слаборозвинутою економікою від високоіндустріальних. Простір міжнародних відносин неомарксистки розуміють як глобальну імперію, в якій колоніальні держави навіть після отримання політичної незалежності змушені підпорядковуватись центру. До представників цього напрямку належать С. Амін, П. Баран, П. Суїзі, Е. Валлерстайн.

В 70-ті рр. ХХ століття на основі політичного реалізму сформувався неореалізм, представлений поглядами К. Уолца, Р. Гіпліна, Дж. Грейко, Б. Базана, М. Мозаффарі. Цей напрям досить часто називають

структуралізмом або структурним реалізмом, оскільки його теоретики послуговуються тезою про обумовленість системного характеру міжнародних відносин властивостями структури міжнародної системи, а не взаємодіючими державами.

3. ПЛАНИ ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ

Тема 1. Політика як соціальне явище. Предмет і методи політології

1. Політика як суспільне явище і її взаємодія з іншими сферами.
2. Політологія як наука і її взаємодія з іншими науками.
3. Методи, функції та завдання політичної науки.

Теми рефератів:

- Макс Вебер про політику як покликання і професію.
- Взаємодія політики і економіки.
- Історичні передумови появи українського державознавства.

Питання для дискусії:

1. Найбільш суттєве в політиці – це питання про державну владу. Але чи можна всі політичні відносини зводити до влади?
2. В чому проявляється взаємозв'язок і відмінність між економікою і політикою?
3. В чому суть політизації суспільного життя, які її причини в Україні?

Література:

1. Вебер М. Политика как призвание и профессия. Избр. произв. – М., 1990.
2. Основи політології: Навч. посіб. / Кер. авт. кол. Ф.М. Кирилюк. – К., 1995.
3. Політологічний енциклопедичний словник. 2-е вид. – К., 2004.
4. Політологія. Навчально-методичний комплекс: Підручник. – К., 2004.
5. Політологія у запитаннях та відповідях: Навч. посіб. / За заг. ред. К.М. Лемківського. – К., 2003.
6. Політологія. Підручник / За заг. ред. І.С. Дзюбка, К.М. Левківського. 2-е вид. – К., 2001.
7. Політологія. Підручник / За заг. ред. проф. Кремень В.Г., проф. Горлача М.Т. – Харків, 2001.
8. Політологія. Підручник / За наук. ред. А. Колодій. 2-е вид., перероб. та доп. – К., 2003.
9. Шляхтун П.П. Політологія (Теорія та історія політичної науки): Підручник. – К., 2002.

Тема 2. Еволюція світової політичної думки. Ч.1

1. Зародження політичної думки в країнах Стародавнього Сходу. Політико-філософські школи стародавнього Китаю.
2. Політичні доктрини античності. Сократ. Платон. Арістотель. Цицерон
3. Розвиток політичної думки у Середньовіччі.

4. Політичні ідеї доби Відродження.

Теми рефератів:

- Політична думка Стародавнього Сходу (Індія, Єгипет, Вавилон, Персія).
- Політична думка стародавньої Греції (Гомер, Гесіод, Геракліт, Піфагор).

Питання для дискусії:

1. У чому полягає відмінність політико-правових доктрин мислителів Стародавньої Греції від політико-світоглядних уявлень Стародавнього Сходу?
2. Чим відрізняються погляди Платона та Арістотеля на функції держави?
3. Який вплив мають політичні вчення Стародавнього Сходу і Стародавньої Греції на сучасний розвиток політичних теорій?
4. Значення політико-теологічних дискусій середньовіччя для сучасного стану відносин між Церквою і державою у Західному світі.

Література:

1. Арістотель. Політика. Соч. в 4-х т. Т. 4. Кн. 4-6. – М., 1983.
2. Мадісон В.В. та ін. Історія розвитку політичної думки. Курс лекцій: Навч. посібник. – К., 1996.
3. Основи політології: Навч. посібник / Кер. авт. кол. Ф.М. Кирилук. – К., 1995.
4. Політологія у запитаннях і відповідях: Навч. посіб. / За заг. ред. К.М. Лемківського. – К., 2003.
5. Політологія. Підручник / За заг. ред. проф. Кремень В.Г., проф. Горлача М.І. – Харків, 2001.
6. Швидак О.М. Політологія. Практикум: Навч. посібник. – К., 2001.
7. Шляхтун П.П. Політологія (теорія та історія політичної науки): Підручник. – К., 2002.

Тема 3. Еволюція світової політичної думки. Ч.2

1. Теорії природних прав і суспільного договору в період Нового Часу та Просвітництва (Г. Гроцій, Б. Спіноза, Т. Гобс, Дж. Локк, Ш.-Л. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо).
2. Політична думка періоду німецької класичної філософії.
3. Сучасні політологічні концепції.

Теми рефератів:

- Сутність та представники ідей утопічного соціалізму.

- Значення концепцій природного права та суспільного договору для розвитку політичної теорії і практики.
- Політична думка у США у 18-19 ст.

Питання для дискусії:

1. Н. Макіавеллі висунув тезу про несумісність політичної діяльності з вимогами норм християнської моралі. Спробуйте спростувати чи підтвердити цю тезу.
2. Хто з мислителів Нового часу вніс найвагоміший вклад у розроблення концепції розподілу влади?
3. Ранні соціалісти-утопісти (Т. Мор, Т. Кампанелла) дотримувалися принципу рівного розподілу матеріальних благ. Чим це можна пояснити?

Література:

1. Мадіссон В.Й. та ін. Історія розвитку політичної думки. Курс лекцій: Навч. посібник. – К., 1996.
2. Основи політології: Навч. посібник / Кер. авт. кол. Ф.М. Кирилук. – К., 1995.
3. Політологія. Підручник / За заг. ред. проф. Кремень В.Г., проф. Горлача М.І. – Харків, 2001.
4. Швидак О.М. Політологія. Практикум. Навч. посібник. – К., 2001.
5. Шляхтун П.П. Політологія (теорія та історія політичної науки): Підручник. К., 2002.

Тема 4. Становлення і розвиток політичної думки в Україні (IX – XX ст.)

1. Політична думка Київської Русі.
2. Політична думка в Україні за литовсько-польської доби.
3. Політико-правові документи козацько-гетьманської держави.
4. Народно-демократичні ідеї мислителів XIX – XX ст. Український лібералізм.
5. Консерватизм та націоналізм у політичних ідеях в Україні кінця XIX – XX ст.
6. Національно-державницький напрямок та націонал-комунізм в українській політичній думці.

Теми рефератів:

- Політичні ідеї представників Києво-Могилянської академії.
- Роль Конституції П. Орлика у розвитку політичної думки в Україні.
- Погляди В. Винниченка щодо національного відродження України в праці «Заповіт борцям за визволення».

Питання для дискусії:

1. Період Київської Русі припадає на епоху Середньовіччя у Європі. Які елементи середньовіччя містилися в ідеях мислителів Київської Русі?
2. Охарактеризуйте особливості поглядів українських мислителів ХІХ – початку ХХ ст. на українську державність та соціальну ієрархію у цій державі?
3. У чому полягає принципова відмінність в поглядах на майбутнє України М. Драгоманова і М. Міхновського

Література:

1. Основи політології / Кер. авт. кол. Ф.М. Кирилюк. – К., 1995.
2. Політологія у запитаннях і відповідях. – К., 2003.
3. Політологія. Підручник / За заг. ред. І.С. Дзюбка, К.М. Левківського. – К., 2001.
4. Політологія. Підручник / За заг. ред. проф. Кремень В.Г., проф. Горлача М.І. – Харків, 2001.
5. Швидак О.М. Політологія. Практикум. – К., 2001.
6. Шляхтун П.П. Політологія (теорія та історія політичної думки): Підручник. – К., 2002.

Тема 5. Основні сучасні ідейно-політичні доктрини

1. Ідейно-політична доктрина: поняття і типологія.
2. Соціально-політичні ідеї та цінності консерватизму. Неоконсерватизм.
3. Лібералізм як теорія та ідеологія. Неолібералізм.
4. Політична доктрина соціалізму.
5. Анархізм як політична концепція.

Теми рефератів:

- Доктрина як чинник соціального консенсусу.
- Система цінностей ліберальної моделі суспільства.
- Особливості розвитку неоконсерватизму у сучасному світі.
- Вплив ідеологічних доктрин на розвиток політичного процесу в історії України.

Питання для дискусії:

1. Іспанський філософ Х. Ортега-і-Гасет, характеризуючи одну з політичних течій сучасності, писав, що це «... той політичний правовий принцип, відповідно до якого суспільна влада, незважаючи на свою всемогутність, сама себе обмежує і намагається навіть на шкоду своїм інтересам дати в державі, якою вона управляє, місце і

- тим, хто думає і відчуває інакше, чим вона сама, тобто інакше, чим більшість», що вона «... виявляє небувалу великодушність: свої права, права більшості... добровільно поділяє з меншістю», вона «проголошує своє рішення жити однією сім'єю з ворогами, навіть із слабкими ворогами. Прямо неймовірно, що людство могло створити такий чудесний апарат, таку парадоксальну, мудру, неприродну систему». Як називається ця система, цей «чудесний апарат», що це за ідейно-політична течія сучасності?
2. В основу якої політичної концепції лягли наступні положення мислителів Нового часу? (Назвіть їх імена): ідея поділу влади; ідея верховенства закону над державою і її органами; ідея природних, невідчужуваних, природжених прав особистості; ідея необхідності гарантії прав і свобод особи.
 3. За визначенням Дойча, консерватизм – це збереження матеріальних і духовних цінностей людства. Він є органічною частиною світової цивілізації, водночас має конкретний та історичний досвід. Визначте особливість в Україні у відношенні до традицій, цінностей, менталітету. Що з названого, на Ваш погляд, варто зберегти, а від чого відмовитися в інтересах поступального розвитку суспільства?

Література:

1. Волков О. М. Політична ідеологія: ретроспективний аналіз та принципи функціонування в сучасній Україні. – К., 1998.
5. Мигул І. Політичні ідеології: порівняльний аналіз. – К.: Українська перспектива, 1997.
6. Основи політичної науки. Курс лекцій / За ред. Б. Кухти. Частина 2. – Львів, 1997.
7. Плахотнюк С. С. Основи політичної доктрини сучасності: Навч. посіб. – Вінниця, 2003.
8. Політологія / За ред. О. І. Семківа. – Львів, 1994.
9. Політологія: У 2-х книгах / За ред. Колодій А. – К, 2003.
10. Політологія: історія та методологія / За ред. Ф. М. Кирилюка. – К., 2000.
11. Політологія / За ред. Бабкіної О. В., Горбатенко В. П. – 2-е вид, перероб. і доп. – К., 2001.
12. Холод В. В. Лекції з політології: Навч. посіб. – К., 2003.

Тема 6. Політична влада

1. Влада: види та основні концепції влади.
2. Ознаки, ресурси влади та механізми здійснення влади.
3. Сутність політичної влади, її структура і функції.
4. Проблема розподілу влад і поняття легітимності політичної влади.

Теми рефератів:

- Проблеми демократизації влади в Україні на сучасному етапі.
- Природа влади у сім'ї, соціальній групі, державі: порівняйте.
- Макс Вебер про легітимність влади.

Питання для дискусії:

1. Чи може політична влада бути нелегітимною?
2. Чи можливе існування суспільства без влади?

Література:

1. Пушкарева Г.В. Власть как социальный институт // Социально-политический журнал. – 1996. – № 2.
2. Швидак О.М. Політологія. Практикум. – К., 2001.
3. Шляхтун П.П. Політологія (теорія та історія політичної думки): Підручник. – К., 2002.

Тема 7. Політична система суспільства

1. Сутність та структура політичної системи.
2. Функції політичних систем.
3. Типологія політичних систем.
4. Основні напрями, особливості та проблеми розвитку політичної системи України.

Теми рефератів:

- Систематичний аналіз та його роль у становленні теорії політичних систем суспільства.
- Порівняльний аналіз функціонування політичних систем (на прикладі України та Росії).
- Теорії політичної системи Д. Істона і Г. Алмонда.
- Політична система України (за змінами до Конституції).

Питання для дискусії:

1. Що визначає тип політичної системи суспільства?
2. Які фактори, на вашу думку, справляють більший вплив на механізм функціонування політичної системи: внутрішні (економічні, соціальні, духовно-моральні) чи зовнішні (міжнародні, географічні та ін.)? Аргументуйте відповідь.
3. Від чого залежить стабільність політичної системи?
4. Як відомо до політичної системи входять держава і політичні партії. Як співвідносяться їх місце і роль у політичній системі? Кому

- належить провідна роль: державі чи політичним партіям? Проілюструйте відповідь на прикладі окремих політичних систем.
5. Як впливає бюрократія на функціонування політичної системи суспільства?
 6. Чи відповідають процеси формування і розвитку політичної системи України в умовах самостійності «міжнародним стандартам»? Аргументуйте відповідь.
 7. Яке місце посідає церква в державі і як вона впливає на функціонування політичної системи?
 8. Які функції політичної системи України є найнерозвинутішими і що зумовлює політичну і соціальну напруженість у суспільстві?

Література:

1. Декларація про державний суверенітет України. – К, 1991.
2. Каменская Г.В., Радионов А.Н. Политические системы современности: Учеб. пособие. – М., 1994.
3. Конституція України. – К, 1996.
4. Основи політології: Навч. посібник / Кер. авт. кол. Ф.М. Кирилук. – К., 1995.
5. Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку / Редкол. Ф.М. Рудич (голова) та ін. – К, 1998.
6. Політологія / За ред. О.І. Семківа. – 2-ге вид. – Львів, 1994.
7. Політологія. Посібник для студентів вузів / За ред. О.В. Бабкіної, В.Л. Горбатенка. – К, 1998.
8. Політологія: Підручник / За заг. ред. І.С. Дзюбка, К.М. Левківського. – К., 1998.
9. Політологія: Підручник / За заг. ред. проф. Кремень В.Г., проф. Горлача М.І. – Харків: Друкарський центр «Єдинорог», 2001.
10. Швидак О.М. Політологія. Практикум: Навч. посібник. – К., 2001.
11. Шляхтун П.П. Політологія (теорія та історія політичної науки): Підручник. – К.: Либідь, 2002.

Тема 8. Держава в політичній системі суспільства

1. Походження держави, її сутність.
2. Ознаки і функції держави.
3. Форми державного правління та державного устрою.
4. Вищі органи сучасної держави і поділ державної влади.

Теми рефератів:

- Концепція української державності в творах В. Липинського: Праця «Листи до братів-хліборобів».

- Основні концепції походження держави.
- Розподіл влад як головний стимулюючий принцип проти зловживання влади в теорії Ш. Монтеск'є.

Питання для дискусії:

1. «Держава – «Левіафан» – це історично минула форма чи можливе її існування й сьогодні?
2. Чи можливе, на ваш погляд, існування людського суспільства без держави в близькому (далекому) майбутньому? Обґрунтуйте свою відповідь.
3. У Конституції України записано, що Україна є суверенна, демократична, соціальна, правова держава. Чи правомірним є поєднання цих термінів?
4. Чи узгоджуються принципи демократії з монархічною формою правління?
5. Чи може індивід впливати на державу? Які режими найбільш сприятливі для здійснення такого впливу?

Література:

1. Акт проголошення незалежності України. Прийнятий Верховною Радою України 24 серпня 1991 р. – К., 1991.
2. Декларація про державний суверенітет. – К, 1990.
3. Конституція України. – К, 1996.
4. Кремень Т. Державний суверенітет у добу глобалізації // Політика і час. – 2003. – № 10.
5. Лола В. Проблеми формування громадянина України // Політика і час. – 2003. – № 4.
6. Основи політології: Навч. посібник / Кер. авт. кол. Ф.М. Кирилук. – К, 1995.
7. Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку. – К, 1998.
8. Політологія: Підручник / За заг. ред. І.С. Дзюбка, К.М. Левківського. – К, 1998.
9. Політологія: Підручник / За заг. ред. проф. Кремень В.Г., проф. Горлача М.Г. – Харків: Друкарський центр «Єдинорог», 2001.
10. Разова Т., Барков В. Ідеальне та реальне в уявленні про громадянське суспільство // Політика і час. – 2003. – № 6.
11. Рябов С.Г. Політологічна теорія держави. – К., 1996.
12. Швидак О.М. Політологія. Практикум: Навч. посібник. – К., 2001.
13. Шляхтун П.П. Політологія (теорія та історія політичної науки): Підручник. – К.: Либідь, 2002.

Тема 9. Політичні режими

1. Сутність поняття «політичний режим» та типологія політичних режимів.
2. Порівняльна характеристика авторитарного і тоталітарного політичних режимів.
3. Демократія як тип політичного режиму.
4. Особливості перехідних політичних режимів.

Теми рефератів:

1. Політичний режим в період незалежної України.
2. Тоталітаризм в дослідженнях З.Бжезінського, Х.Арендт, К.Фрідріха.
3. Демократичні перспективи України.

Питання для дискусії:

1. Чому демократія як режим є більш привабливою, аніж тоталітаризм чи авторитаризм?
2. Чи поділяєте ви думку, що в нинішніх умовах Україні потрібна «сильна рука»? Чому?
3. Назвіть відомі Вам приклади існування авторитарних режимів у сучасних державах. Охарактеризуйте їх.

Література:

1. Декларація про державний суверенітет України. – К, 1991.
2. Каменская Г.В., Радионов А.Н. Политические системы современности: Учеб. пособие. – М., 1994.
3. Конституція України. – К, 1996.
4. Основи політології: Навч. посібник / Кер. авт. кол. Ф.М. Кирилюк. – К., 1995.
5. Політологія / За ред. О.І. Семківа. – 2-ге вид. – Львів, 1994.
6. Політологія. Посібник для студентів вузів / За ред. О.В. Бабкіної, В.Л. Горбатенка. – К, 1998.
7. Політологія: Підручник / За заг. ред. І.С. Дзюбка, К.М. Левківського. – К., 1998.
8. Політологія: Підручник / За заг. ред. проф. Кремень В.Г., проф. Горлача М.І. – Харків: Друкарський центр «Єдинорог», 2001.
9. Романюк А.С. Порівняльний аналіз політичних систем країн Західної Європи: інституційний вимір. – Львів: Тріада плюс, 2004.
10. Швидак О.М. Політологія. Практикум: Навч. посібник. – К., 2001.
11. Шляхтун П.П. Політологія (теорія та історія політичної науки): Підручник. – К.: Либідь, 2002.

Тема 10. Політичні партії і партійні системи

1. Поняття політичної партії, її виникнення, етапи розвитку.
2. Типологія та функції політичних партій.
3. Основні сучасні партійні системи.
4. Становлення багатопартійності в Україні. Партійна система в Україні.

Теми рефератів:

- Громадські організації та рухи, їх роль у політичному житті.
- Суспільно-політичні рухи та організації в Україні.
- Сучасний молодіжний і студентський рух в Україні.
- Сучасні виборчі системи, їх сутність та специфіка.

Питання для дискусії:

1. Чи є закономірним явищем виникнення партій у суспільстві? Якщо так, то які фактори, об'єктивні чи суб'єктивні, є першопричиною їх виникнення?
2. Скільки партій потрібно в Україні на сучасному етапі і взагалі в подальшому? Чи пов'язано їх виникнення в такій великій кількості з перехідним періодом? Аргументуйте відповідь.
3. Які з партій в Україні, на Ваш погляд, наближені до реалізації приналежних їм функцій?
4. Куди прямує партійна система України?

Література:

1. Білоус А.О. Політичні об'єднання України. – К., 1993.
2. Голишев В. Коаліції партій у парламентах // Політика і час. – 2003. – № 5.
3. Основи політології: Навч. посібник / Кер. авт. кол. Ф.М. Кирилюк. – К.
4. Політологія: Підручник // За заг. ред. Проф. Кремень В.Г., проф. Горлача М.Г. – Харків: Друкарський центр «Єдинорог», 2001.
5. Романюк А., Шведа Ю. Партії та електоральна політика. – Львів: ЦПД – «Астролябія», 2005.
6. Шведа Ю.Р. Теорія політичних партій і партійних систем. Навчальний посібник. – Львів: Тріада плюс, 2004.
7. Швидак О.М. Політологія. Практикум: Навч. посібник – К., 2001.
8. Шляхтун П.П. Політологія (теорія та історія політичної науки): Підручник. – К.: Либідь, 2002.

Тема 11. Політична еліта і політичне лідерство

1. Сутність, типологія і функції політичної еліти.

2. Теорії еліт Г. Моски, В. Парето, Р. Міхельса.
3. Сучасна політична еліта України, її відмінні риси та особливості формування.
4. Суть та роль політичного лідерства в суспільстві. Типи лідерства.

Теми рефератів:

- Сучасні теорії еліт.
- Специфіка формування національної еліти в Україні.
- Політична еліта і демократія.

Питання для дискусії:

1. Чи правильно стверджувати: «Система політичної еліти в сучасній Україні ще не сформувалася»?
2. Яку роль відіграє в політиці окрема особа? Як пояснюють різні дослідники поняття «політична еліта»?
3. Яку людину можна вважати політичним лідером?

Література:

1. Ашин Г.К. Элитизм и демократия // Общественные науки и современность. – 1996. – № 5.
2. Ашин Г.К. Политическое лидерство: оптимальный стиль // Общественные науки и современность. – 1993. – № 2.
3. Бебик В.М. Як стати популярним, перемогти на виборах та утриматись на політичному Олімпі. – К., 1993.
4. Політологія: Наука про політику / За заг. ред. проф. В.Г. Кремень, проф. М.І. Горлача. – Київ-Харків, 2001.
5. Україна у ХХІ столітті: виклики для політичної еліти // Дзеркало тижня. – 2003. – 15 листопада.
6. Шляхтун П.П. Політологія (теорія та історія політичної науки): Підручник. – К.: Либідь, 2002. – С. 430-476.

Тема 12. Політична свідомість та політична культура

1. Політична свідомість: поняття, структура, типи і функції. Політична культура: поняття, зміст і функції.
2. Типологія політичної культури.
3. Політична свідомість та політична культура сучасного українського суспільства.

Теми рефератів:

- Шляхи подолання тоталітарних тенденцій у розвитку політичної культури трансформаційного суспільства

- Історико-політичні, національні та психологічні особливості української політичної культури.
- Проблема пошуку національної ідеї для України на сучасному етапі

Питання для дискусії:

1. У Конституції України записано, що жодна ідеологія не може визнаватися державою як обов'язкова. Як розуміти це положення в умовах плюралізму ідей? Аргументуйте свою точку зору.
2. Чи тотожні поняття світогляд, свідомість, ідеологія, політика? Якщо так, охарактеризуйте особливості взаємовпливу та взаємозв'язку.

Література:

1. Баталов Е.Я. Политическая культура современного американского общества. – М., 1990.
2. Бебик В.М., Головатий М.Ф., Ребкало В.А. Політична культура сучасної молоді. – К., 1996.
3. Лісовий В. Поняття політичної культури. Політична культура українців. – К., 1996.
4. Лясота А. Політичні традиції: еволюція інтерпретації у контексті функціонування політичної системи // Політика і час. – 2003. – № 5.
5. Основи політології: Навч. посібник / Кер. авт. кол. Ф.М. Кирилук. – К., 1995.
6. Політологія: Підручник / За заг. ред. проф. Кремень В.Г., проф. Горлача М.Г. – Харків: Друкарський центр «Єдинорог», 2001.
7. Політологічний енциклопедичний словник / За ред. Ю.С. Шемшученка, В.Д. Бабкіна. – К., 1997.
8. Сас М.І. Українська політична культура XVII – XVIII ст. – К., 1999.
9. Швидак О.М. Політологія. Практикум: Навч. посібник. – К., 2001.
10. Шляхтун П.П. Політологія (теорія та історія політичної науки): Підручник – К: Либідь, 2002.

Тема 13. Політичні конфлікти

1. Основні положення сучасної теорії конфлікту.
2. Сутність політичного конфлікту.
3. Типологія політичних конфліктів.
4. Стилї поведінки у конфліктній ситуації. Шляхи і способи розв'язання політичних конфліктів.

Теми рефератів:

- Основні етапи еволюції теорії соціально-політичних конфліктів.
- Політичні конфлікти в Україні: причини виникнення і способи розв'язання.

- Конфлікт і консенсус у перехідному суспільстві.
- Теорія конфлікту М. Дюверже.
- Конфлікт як чинник стабільності суспільства (на прикладі теорії конфлікту Р. Дарендорфа).

Питання для дискусії:

1. Наведіть приклади парламентської, конституційної кризи. Шляхи вирішення конфліктів.
2. Дайте характеристику політичних засобів подолання конфліктів.
3. Сучасне політичне життя надзвичайно багате на конфлікти і кризи. Приведіть приклади «урядової», «парламентської», «конституційної» криз, «релігійно-етнічних», «міжнаціональних», «політичних» конфліктів на території колишнього СРСР за останні роки. Виділіть змішані і перехідні форми конфліктів і криз. Зазначте основні причини підвищеної конфліктності і наш історичний час.

Література:

1. Дмитриев А. В., Кудрявцев В. Н., Кудрявцев С. В. Введение в общую теорию конфликтов. – М., 1993.
3. Коляденко В. Технології регулювання конфліктів // Нова політика. – 1997. - №5.
4. Пірен М. І. Основи конфліктології. – К., 1997.
5. Політологія / За ред. О. І. Семківа. – Львів, 1994.
6. Політологія: У 2-х книгах / За ред. Колодій А. – К, 2003.
7. Політологія: історія та методологія / За ред. Ф. М. Кирилюка. – К., 2000.
8. Політологія / За ред. Бабкіної О. В., Горбатенко В. П. – 2-е вид, перероб. і доп. – К., 2001.
9. Холод В. В. Лекції з політології: Навч. посіб. – К., 2003.
10. Райнет П. Теория конфликта // ПОЛИС. – 1991. – №6.
11. Степанов Е. И. Конфликтология переходного периода: методологические, теоретические, технологические проблемы. – М., 1996.

Тема 14. Вибори та виборчі системи

1. Вибори, їх класифікація та особливості при різних політичних режимах.
2. Принципи виборчого права та організація демократичних виборів.
3. Основні функції виборів.
4. Типи (моделі) виборчих систем.
5. Основні стадії виборчої кампанії.

Теми рефератів:

- Вибори та виборчі системи.

- Порівняльна характеристика основних виборчих систем.
- Прямі та непрямі політичні вибори: порівняльна характеристика.
- Поняття і принципи виборчого права.
- Особливості виборчого права в посткомуністичних країнах.
- Політичні вибори і проблема суспільної стабільності.

Питання для дискусії:

1. Вибори завжди пов'язані з голосуванням. Однак при всій близькості цих понять вони мають істотні відмінності. У чому вони полягають?
2. За яких умов вибори можуть розглядатися як знаряддя політичного маніпулювання?
3. Відомо, що загальність як демократичний принцип виборчого права передбачає участь усіх громадян у виборах. Але в дійсності різні політичні режими обмежують це право відповідними цензами. Покажіть на реальних прикладах, що це за цензи і в чому специфіка їх прояву в різних країнах.
4. Принципу свободи виборів і добровільної участі в них громадян дотримується більшість демократичних країн. Чи не має іншого світового досвіду (на прикладі сучасних демократичних країн)?
5. У чому полягає суть, механізм, переваги та недоліки пропорційної виборчої системи?

Література:

1. Бебик В. Як стати популярним, перемогти на виборах і утриматись на політичному Олімпі. – К., 1993.
2. Кіс Т. Виборчі системи та їхні політичні наслідки // Нова політика. – 1996. – № 2.
3. Конституція України. – К., 1996.
4. Романюк А., Шведа Ю. Партії та електоральна політика. – Львів: ЦПД – «Астролябія», 2005.
5. Уоллерстайм М. Избирательные системы. Партии и политическая стабильность // Полис. – 1992. – № 5-6.
6. Шаповал В.М. Конституційне право зарубіжних країн. – К., 1997.
7. Шляхтун П.П. Політологія (теорія та історія політичної науки): Підручник. – К.: Либідь, 2002.

Тема 15. Світова політика і міжнародні відносини

1. Міжнародна і зовнішня політика. Цілі і функції міжнародної політики.
2. Основні сучасні міжнародні організації та їх роль у світовій політиці.
3. Сучасний стан і проблеми міжнародних відносин.
4. Україна в системі міжнародних політичних відносин.

Теми рефератів:

- Політичний тероризм і його різновиди.
- Національні інтереси України та системи їх пріоритетів.
- Безпека України: чинники нестабільності.
- Кризи цивілізації і проблеми глобалістики.
- Екологічні проблеми людства та політико-правове забезпечення екологічного стійкого розвитку.

Питання для дискусії:

1. Як співвідносяться поняття «мораль» і «міжнародна політика»? Наведіть приклади аморальності в міжнародній політиці однієї-двох держав світу.
2. Чи ідентичні поняття «зовнішня політика» і «міжнародна політика».
3. Чи є синонімами поняття «міжнародна політика» і «міжнародні відносини»?
4. Тривалий час аж до початку 90-х років існував двополюсний світ, який очолювали й уособлювали відповідно дві «наддержави» – США і СРСР. Куди перемістився полюсний центр після розпаду СРСР? В Росію? Чи інші країни? Аргументуйте свою відповідь

Література:

1. Декларація про державний суверенітет України. – К., 1990. .
2. Кириченко В. Національні інтереси: баланс компромісів, синтез доцільності // Віче. – 1992. – № 6.
3. Коппель О.А., Пархомчук О.С. Міжнародні відносини ХХ століття. – К., 1999.
4. Основи політології / Кер. авт. кол. Ф.М. Кирилюк. – К., 1995.
5. Політологія: наука про політику / Заг. ред. проф. Кремень В.Г. проф. Горлача М.І. – Київ-Харків, 2001.
6. Швидак О.М. Політологія. Практикум: Навч. посібник. – К., 2001.
7. Шляхтун П.П. Політологія (теорія та історія політичної науки): Підручник – К: Либідь, 2002.

4. ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Тема 1. Політика як соціальне явище. Предмет і методи політології

1. Складіть схему: Політологія як наука і як навчальна дисципліна.
2. Які з функцій політології є найбільш важливими для сучасного українського суспільства і чому?
3. Виберіть та проаналізуйте різноманітні визначення політики та політології. Яке з них, на ваш погляд, найбільш вдале. Аргументуйте свій вибір.

Література:

1. Лазоренко С.В., Лазоренко О.О. Теорія політології. – К., 1996.
2. Основи політології: Навч. посіб. / Кер. авт. кол. Ф.М. Кирилюк. – К., 1995.
3. Політологічний енциклопедичний словник. 2-е вид. – К., 2004.
4. Політологія. Навчально-методичний комплекс: Підручник. – К., 2004.
5. Політологія у запитаннях та відповідях: Навч. посіб. / За заг. ред. К.М. Лемківського. – К., 2003.
6. Політологія. Підручник / За заг. ред. І.С. Дзюбка, К.М. Левківського. 2-е вид. – К., 2001.
7. Політологія. Підручник / За заг. ред. проф. Кремень В.Г., проф. Горлача М.Т. – Харків, 2001.
8. Політологія. Підручник / За наук. ред. А. Колодій. 2-е вид., перероб. та доп. – К., 2003.
9. Швидак О.М. Політологія. Практикум: Навч. посібник. – К., 2001.
10. Шляхтун П.П. Політологія (Теорія та історія політичної науки): Підручник. – К., 2002.

Тема 2. Еволюція світової політичної думки. Ч.1

1. Назвіть основні причини появи перших міфологічних тлумачень влади і держави.
2. Співставте ідеї філософських шкіл стародавнього Китаю із сучасними політичними доктринами.
3. Проаналізуйте політичну думку у Стародавній Індії та Єгипті.
4. Складіть схему: вчення Аристотеля про «правильні» і «неправильні» форми держави і дайте характеристику кожної з них.
5. Опишіть соціально-політичну доктрину католицької церкви у період Середньовіччя.

Література:

1. Аристотель. Политика. Соч. в 4-х т. Т. 4. Кн. 4-6. – М., 1983.

2. Основи політології: Навч. посібник / Кер. авт. кол. Ф.М. Кирилюк. – К., 1995.
3. Політологія у запитаннях і відповідях: Навч. посіб. / За заг. ред. К.М. Лемківського. – К., 2003.
4. Політологія. Підручник / За заг. ред. проф. Кремень В.Г., проф. Горлача М.І. – Харків, 2001.
5. Швидак О.М. Політологія. Практикум: Навч. посібник. – К., 2001.
6. Шляхтун П.П. Політологія (теорія та історія політичної науки): Підручник. – К., 2002.

Тема 3. Еволюція світової політичної думки. Ч.2

1. Опишіть особливості розвитку політичних ідей у США у 18-19 ст.
2. Проаналізуйте сутність політичних поглядів на державу у Фіхте та Гегеля.
3. Розкрийте суть концепції громадянського суспільства на основі філософських поглядів Гегеля і співвіднесіть її із сучасним розумінням цього концепта.

Література:

1. Мадіссон В.Й. та ін. Історія розвитку політичної думки. Курс лекцій: Навч. посібник. – К., 1996.
2. Основи політології: Навч. посібник / Кер. авт. кол. Ф.М. Кирилюк. – К., 1995.
3. Політологія. Підручник / За заг. ред. проф. Кремень В.Г., проф. Горлача М.І. – Харків, 2001.
4. Швидак О.М. Політологія. Практикум. Навч. посібник. – К., 2001.
5. Шляхтун П.П. Політологія (теорія та історія політичної науки): Підручник. К., 2002.

Тема 4. Становлення і розвиток політичної думки в Україні (IX – XX ст.)

1. Розкрийте зміст розвитку політичної думки в Україні у діаспорі.
2. Охарактеризує сучасний стан розвитку політичної науки в Україні.

Література:

1. Основи політології / Кер. авт. кол. Ф.М. Кирилюк. – К., 1995.
2. Політологія у запитаннях і відповідях. – К., 2003.
3. Політологія. Підручник / За заг. ред. І.С. Дзюбка, К.М. Левківського. – К., 2001.
4. Політологія. Підручник / За заг. ред. проф. Кремень В.Г., проф. Горлача М.І. – Харків, 2001.

5. Потульницький В.А. Теорія української політології. Курс лекцій. – К., 1993.
6. Швидак О.М. Політологія. Практикум. – К., 2001.
7. Шляхтун П.П. Політологія (теорія та історія політичної думки): Підручник. – К., 2002.

Тема 5. Основні сучасні ідейно-політичні доктрини

1. З'ясуйте причини появи доктрин. Які чинники впливають на формування певної доктрини в межах конкретної країни?
2. Що нового з'явилося в ідеологічній політиці світу з появою неоконсерватизму та неолібералізму?
3. Поясніть трансформації ідеологічних доктрин у разі їх перетворення на партійні або державні.

Література:

1. Воронкова В. Консерватизм // Політологічні читання. – 1992. - №2.
2. Воронкова В. Лібералізм // Політологічні читання. – 1992. - №2
3. Гарбузов В. Н. Консерватизм: поняття и типология. (Историорграфический обзор) // Политические исследования. – 1995. - №4.
4. Мигул І. Політичні ідеології: порівняльний аналіз. – К.: Українська перспектива, 1997.
5. Основи політичної науки. Курс лекцій / За ред. Б. Кухти. Частина 2. – Львів, 1997.

Тема 6. Політична влада

1. Спираючись на наукові публікації та Конституцію України, проаналізуйте систему та сучасний стан політичної влади в Україні.
2. Поясніть ваше розуміння механізмів функціонування політичної влади у суспільстві.

Література:

1. Амелин В.Н. Власть как общественное явление // Социал.-полит. науки. – 1991. – № 2.
2. Пушкарева Г.В. Власть как социальный институт // Социально-политический журнал. – 1996. – № 2.
3. Швидак О.М. Політологія. Практикум. – К., 2001.
4. Шляхтун П.П. Політологія (теорія та історія політичної думки): Підручник. – К., 2002.

Тема 7. Політична система суспільства

1. Складіть схему політичної системи, окресліть її структуру та механізми функціонування.
2. З'ясуйте основні стабілізуючі фактори функціонування політичної системи.
3. Визначте особливості реформування політичної системи України в умовах самостійної держави.
4. Здійсніть порівняльний аналіз політичної системи за проектом Конституції П. Орлика та Української Народної Республіки.
5. З'ясуйте взаємозалежність проблем розвитку, модернізації, реформування та трансформації політичних систем?

Література:

1. Каменская Г.В., Радионов А.Н. Политические системы современности: Учеб. пособие. – М., 1994.
2. Конституція України. – К, 1996.
3. Основи політології: Навч. посібник / Кер. авт. кол. Ф.М. Кирилюк. – К., 1995.
4. Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку / Редкол. Ф.М. Рудич (голова) та ін. – К, 1998.
5. Політологія / За ред. О.І. Семківа. – 2-ге вид. – Львів, 1994.
6. Політологія. Посібник для студентів вузів / За ред. О.В. Бабкіної, В.Л. Горбатенка. – К, 1998.
7. Політологія: Підручник / За заг. ред. І.С. Дзюбка, К.М. Левківського. – К., 1998.
8. Політологія: Підручник / За заг. ред. проф. Кремень В.Г., проф. Горлача М.І. – Харків: Друкарський центр «Єдинорог», 2001.
9. Швидак О.М. Політологія. Практикум: Навч. посібник. – К., 2001.
10. Шляхтун П.П. Політологія (теорія та історія політичної науки): Підручник. – К.: Либідь, 2002.

Тема 8. Держава в політичній системі суспільства

1. З'ясуйте, в чому полягає проблема етатизації та деетатизації суспільного життя?
2. На основі Конституції України складіть схему державного устрою нашої держави.
3. Назвіть і дайте коротку характеристику форм державного устрою різних країн.
4. За яких причин держава може втратити свій суверенітет?
5. Розкрийте зміст понять правова і соціальна держава.

6. Поясніть співвідношення держави і громадянського суспільства у різних політичних системах.

Література:

1. Конституція України. – К, 1996.
2. Білоус В.С. Проблема становлення і розвитку правової держави і громадянського суспільства // Політол. вісник, – 1993. – Ч. 3.
3. Воронов І. Громадянське суспільство і влада // Людина і політика. – 2003. – № 1.
4. Касьян Б. Суверенітет: від бажаного до дійсного // Віче. – Лютий. – 1994.
5. Кремень Т. Державний суверенітет у добу глобалізації // Політика і час. – 2003. – № 10.
6. Лола В. Проблеми формування громадянина України // Політика і час. – 2003. – № 4.
7. Основи політології: Навч. посібник / Кер. авт. кол. Ф.М. Кирилук. – К, 1995.
8. Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку. – К, 1998.
9. Політологія: Підручник / За заг. ред. І.С. Дзюбка, К.М. Левківського. – К, 1998.
10. Політологія: Підручник / За заг. ред. проф. Кремень В.Г., проф. Горлача М.Г. – Харків: Друкарський центр «Єдинорог», 2001.
11. Разова Т., Барков В. Ідеальне та реальне в уявленні про громадянське суспільство // Політика і час. – 2003. – № 6.
12. Рябов С.Г. Політологічна теорія держави. – К., 1996.
13. Швидак О.М. Політологія. Практикум: Навч. посібник. – К., 2001.
14. Шляхтун П.П. Політологія (теорія та історія політичної науки): Підручник. – К.: Либідь, 2002.

Тема 9. Політичні режими

1. Перелічіть фактори та передумови, які впливають на тип політичного режиму.
2. Порівняйте сталінізм і фашизм як різновиди тоталітаризму.
3. Проаналізуйте різновиди демократичних політичних режимів.

Література:

1. Каменская Г.В., Радионов А.Н. Политические системы современности: Учеб. пособие. – М., 1994.
2. Конституція України. – К, 1996.

3. Основи політології: Навч. посібник / Кер. авт. кол. Ф.М. Кирилюк. – К., 1995.
4. Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку / Редкол. Ф.М. Рудич (голова) та ін. – К, 1998.
5. Політологія / За ред. О.І. Семківа. – 2-ге вид. – Львів, 1994.
6. Політологія. Посібник для студентів вузів / За ред. О.В. Бабкіної, В.Л. Горбатенка. – К, 1998.
7. Політологія: Підручник / За заг. ред. І.С. Дзюбка, К.М. Левківського. – К., 1998.
8. Політологія: Підручник / За заг. ред. проф. Кремень В.Г., проф. Горлача М.І. – Харків: Друкарський центр «Єдинорог», 2001.
9. Романюк А.С. Порівняльний аналіз політичних систем країн Західної Європи: інституційний вимір. – Львів: Тріада плюс, 2004.
10. Швидак О.М. Політологія. Практикум: Навч. посібник. – К., 2001.
11. Шляхтун П.П. Політологія (теорія та історія політичної науки): Підручник. – К.: Либідь, 2002.

Тема 10. Політичні партії і партійні системи

1. Які етапи в історії виникнення політичної партії виділяє Макс Вебер? Назвіть ці етапи і коротко охарактеризуйте їх.
2. У чому полягає відмінність суспільно-політичного руху від політичної партії.
3. Складіть схему: типологія партійних систем.
4. Складіть теоретичну модель політичної партії.

Література:

1. Базовкін Е. Шляхи становлення, форми прояву багатопартійності // Політика і час. – 1991. – № 10.
2. Бенназир-Юзбашев Т.Е. Партии в буржуазных политико-правовых учениях. – М., 1988.
3. Голишев В. Коаліції партій у парламентах // Політика і час. – 2003. – № 5.
4. Політологія: Підручник // За заг. ред. проф. Кремень В.Г., проф. Горлача М.Г. – Харків: Друкарський центр «Єдинорог», 2001.
5. Романюк А., Шведа Ю. Партії та електоральна політика. – Львів: ЦПД–«Астролябія», 2005.
6. Шведа Ю.Р. Теорія політичних партій і партійних систем. Навчальний посібник. – Львів. : Тріада плюс. 2004.
7. Швидак О.М. Політологія. Практикум: Навч. посібник – К., 2001.
8. Шляхтун П.П. Політологія (теорія та історія політичної науки): Підручник. – К.: Либідь, 2002.

Тема 11. Політична еліта і політичне лідерство

1. Здійсніть політологічну і соціологічну інтерпретацію понять: «еліта», «елітизм», «політична еліта».
2. Проаналізуйте історико-соціальну ретроспективу української еліти, її становлення і руйнування.
3. Д. Донцов, В. Липинський, М. Драгоманов про роль еліти в українському державотворенні.

Література:

1. Ашин Г.К. Формы рекрутирования политических элит // Общественные науки и современность. – 1998. – № 3.
2. Ашин Г.К. Элитизм и демократия // Общественные науки и современность. – 1996. – № 5.
3. Ашин Г.К. Политическое лидерство: оптимальный стиль // Общественные науки и современность. – 1993. – № 2.
4. Журавський В.С. та ін. Політична еліта України: теорія і практика трансформації. – К., 1999.
5. Сенченко М. Національна еліта в умовах глобалізації // Персонал. – 2003. – № 10.
6. Україна: лідерство, еліта, влада // Політична думка. – 1994. – № 1.
7. Україна у ХХІ столітті: виклики для політичної еліти // Дзеркало тижня. – 2003. – 15 листопада.
8. Шмиттер Ф. Неокорпоративизм // Полис. – 1997. – № 2.
9. Шляхтун П.П. Політологія (теорія та історія політичної науки): Підручник. – К.: Либідь, 2002.

Тема 12. Політична свідомість та політична культура

1. Яку роль відіграє суспільна думка в політичній свідомості різних верств населення?
2. Назвіть типи політичної свідомості.
3. Засоби реалізації політичної культури.
4. Дослідіть зміст і характер формування політичної свідомості в сучасному українському суспільстві.
5. Проаналізуйте сутність інформаційних війн.
6. Дослідіть політичні традиції і сучасні політичні цінності українського суспільства.

Література:

1. Бебик В.М., Головатий М.Ф., Ребкало В.А. Політична культура сучасної молоді. – К., 1996.
2. Головаха Е. Особливості політичної свідомості // Політол. читання. – 1992. – № 1.

3. Лісовий В. Поняття політичної культури. Політична культура українців. – К., 1996.
4. Лясота А. Політичні традиції: еволюція інтерпретації у контексті функціонування політичної системи // Політика і час. – 2003. – № 5.
5. Політологія: Підручник / За заг. ред. проф. Кремень В.Г., проф. Горлача М.Г. – Харків: Друкарський центр «Єдинорог», 2001.
6. Політологічний енциклопедичний словник / За ред. Ю.С. Шемшученка, В.Д. Бабкіна. – К., 1997.
7. Сас М.І. Українська політична культура XVII – XVIII ст. – К., 1999.
8. Швидак О.М. Політологія. Практикум: Навч. посібник. – К., 2001.
9. Шляхтун П.П. Політологія (теорія та історія політичної науки): Підручник – К: Либідь, 2002.

Тема 13. Політичні конфлікти

1. Співставте основні підходи до поняття «конфлікт» і запропонуйте власне його визначення.
2. Порівняйте погляди на сутність і природу конфлікту Т. Парсонса і Р. Дарендорфа, зробіть висновок щодо їхньої обумовленості та обґрунтованості.
3. Проаналізуйте сучасні технології врегулювання конфліктів та управління можливими чи наявними конфліктними ситуаціями в Україні.

Література:

1. Дмитриев А. В., Кудрявцев В. Н., Кудрявцев С. В. Введение в общую теорию конфликтов. – М., 1993.
3. Коляденко В. Технології регулювання конфліктів // Нова політика. – 1997. - №5.
4. Пірен М. І. Основи конфліктології. – К., 1997.
5. Політологія / За ред. Бабкіної О. В., Горбатенко В. П. – 2-е вид, перероб. і доп. – К., 2001.
6. Райнет П. Теория конфликта // ПОЛИС. – 1991. - №6
7. Степанов Е. И. Конфликтология переходного периода: методологические, теоретические, технологические проблемы. – М., 1996.

Тема 14. Вибори та виборчі системи

1. Розкрийте зміст понять «вибори», «політичні вибори», «виборча кампанія».
2. Здійсніть класифікацію політичних виборів залежно від предмета обрання та з огляду на причини їх проведення.
3. З'ясуйте зміст понять «виборче право», «активне виборче право», «пасивне виборче право».

4. Охарактеризуйте принципи виборчого права та виборчі цензи.
5. Перерахуйте та розкрийте зміст юридичних процедур проведення політичних виборів.
6. Назвіть та зробіть порівняльну характеристику виборчих систем. З'ясуйте основні недоліки кожної з них.

Література:

1. Кіс Т. Виборчі системи та їхні політичні наслідки // Нова політика. 1996 р. – № 2.
2. Романюк А., Шведа Ю. Партії та електоральна політика. – Львів: ЦПД – «Астролябія», 2005. – 348 с.
3. Шаповал В.М. Конституційне право зарубіжних країн. – К., 1997.

Тема 15. Світова політика і міжнародні відносини

1. Що таке дипломатія, її завдання?
2. Назвіть головні принципи сучасної міжнародної політики.
3. Які основні компоненти включають національні інтереси України?

Література:

1. Декларація про державний суверенітет України. – К., 1990.
2. Кириченко В. Національні інтереси: баланс компромісів, синтез доцільності // Віче. – 1992. – № 6.
3. Коппель О.А., Пархомчук О.С. Міжнародні відносини ХХ століття. – К., 1999.
4. Лещенко Л. Національні інтереси України та її зовнішньополітична стратегія // Політика і час. – 1993. – № 7.
5. Політологія: наука про політику / Заг. ред. проф. Кремень В.Г. проф. Горлача М.І. – Київ-Харків, 2001.
6. Швидак О.М. Політологія. Практикум: Навч. посібник. – К., 2001.
7. Шляхтун П.П. Політологія (теорія та історія політичної науки): Підручник – К: Либідь, 2002.
8. Удовенко Г.К. Дипломатія України: прагматизм і збалансованість // Урядовий кур'єр. – 1996. – 10 серпня.
9. Україна на міжнародній арені: Зб. документів і матеріалів 1986 – 1990 рр. – К., 1993.

5. ЕКЗАМЕНАЦІЙНІ ВИМОГИ З КУРСУ «ПОЛІТОЛОГІЯ»

1. Політика як суспільне явище. Місце і роль політики в системі суспільних відносин.
2. Функції, рівні та види політики.
3. Основні категорії, методи і функції політології.
4. Місце політології в системі наук про суспільство.
5. Зародження політичної думки в країнах Стародавнього Сходу. Політико-філософські школи стародавнього Китаю.
6. Політичні доктрини античності. Сократ. Платон. Арістотель. Ціцерон.
7. Розвиток політичної думки в Середньовіччі.
8. Відродження: суть та вплив на розвиток політичної думки. Н. Макіавеллі. Макіавеллізм як політична доктрина.
9. Теорії природних прав і суспільного договору в період Нового Часу та Просвітництва (Г. Гроцій, Б. Спіноза, Т. Гобс, Дж. Локк, Ш.-Л. Монтеस्क'є, Ж.-Ж. Руссо).
10. Політична думка періоду німецької класичної філософії.
11. Сучасні політологічні концепції
12. Політична думка Київської Русі.
13. Політична думка в Україні за литовсько-польської доби.
14. Політико-правові документи козацько-гетьманської держави.
15. Концепції та ідеї українських мислителів ХІХ – ХХ ст.
16. Влада як соціальний феномен. Основні концепції влади.
17. Структура політичної влади.
18. Проблема розподілу влад.
19. Поняття легітимності політичної влади. Типи легітимності.
20. Сутність та структура політичної системи.
21. Моделі політичної системи.
22. Функції політичних систем.
23. Типологія політичних систем.
24. Поняття «політичний процес». Структура, характер політичного процесу. Типологія політичних процесів.
25. Політична участь і політична діяльність. Класифікація типів людей щодо участі в політиці.
26. Походження держави, її сутність.
27. Ознаки і функції держави.
28. Форми державного правління та державного устрою.
29. Вищі органи сучасної держави і поділ державної влади.
30. Сутність поняття «політичний режим» та типологія політичних режимів.

31. Порівняльна характеристика авторитарного і тоталітарного політичних режимів.
32. Демократія як тип політичного режиму.
33. Особливості перехідних політичних режимів.
34. Поняття політичної партії, її виникнення, етапи розвитку.
35. Типологія та функції політичних партій.
36. Основні сучасні партійні системи.
37. Програми партії та їх види.
38. Вибори, їх класифікація та особливості при різних політичних режимах.
39. Принципи виборчого права та організація демократичних виборів.
40. Основні функції виборів.
41. Типи (моделі) виборчих систем.
42. Мажоритарна виборча система, її різновиди, переваги та недоліки.
43. Пропорційна виборча система, її різновиди, переваги та недоліки.
44. Основні стадії виборчої кампанії.
45. Сутність, типологія і функції політичної еліти.
46. Теорії еліт Г. Моски, В. Парето, Р. Міхельса.
47. Суть та роль політичного лідерства в суспільстві. Типи лідерства.
48. Політична свідомість: поняття, структура, типи і функції.
49. Політична культура: поняття, зміст і функції. Типологія політичної культури.
50. Ідейно-політична доктрина: поняття і типологія.
51. Соціально-політичні ідеї та цінності консерватизму. Неоконсерватизм.
52. Лібералізм як теорія та ідеологія. Неолібералізм.
53. Соціал-демократична політична доктрина
54. Політична доктрина соціалізму.
55. Анархізм як політична концепція.
56. Основні положення сучасної теорії конфлікту.
57. Сутність політичного конфлікту.
58. Типологія політичних конфліктів.
59. Стили поведінки у конфліктній ситуації. Шляхи і способи розв'язання політичних конфліктів.
60. Міжнародна і зовнішня політика. Цілі і функції міжнародної політики.
61. Основні сучасні міжнародні організації та їх роль у світовій політиці.
62. Сучасний стан і проблеми міжнародних відносин.
63. Україна в системі міжнародних політичних відносин.

6. РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Основна

1. Бебик В. М. Політологія: наука і навчальна дисципліна: Підручн. / В. М. Бебик. – К.: Каравела, 2009. – 496 с.
2. Гелей С. Д. Політологія: Навч. посіб. – 7-ме вид, перероб і доп. / С. Д. Гелей, С. М. Рутар. – К.: Знання, 2008. – 415 с.
3. Кухта Б. Л. З історії української політичної думки: [Текст лекц.: Навч. посібн.] / Борис Кухта. – К.: Генеза, 1994. – 368 с.
4. Кухта Б. Політичні еліти, політичне лідерство / Б. Кухта, Н. Теплоухова. – Львів: Кальварія, 1996. – 221 с.
5. Міжнародні відносини і євроатлантична інтеграція України: Підручник [для ВНЗ] / Ред. Голопатюк Л. С.; Нац. акад. оборони України. – К.: Освіта України, 2005. – 403 с.
6. Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посіб. [для студ. ВНЗ]. – К.: Генеза. – 1997. – 395 с.
7. Політологія: Посіб. [для студ. ВНЗ] / Бабкіна О. В., Безродний Є. Ф., Горбатенко В. П. [та ін.]; за ред. О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенка. – К.: Академія, 1998. – 368 с.
8. Політологія: Підручн. / [За ред. М. М. Вегеша]. – 3-тє вид., перероб. і доп. – К.: Знання, 2008. – 384 с.
9. Політологія: Навч. посіб. / О. О. Волинець, М. П. Гетьманчук, В. В. Гулай [та ін.]: за ред. М. П. Гетьманчука. – Серія «Дистанційне навчання». – Львів: НУ «Львівська політехніка», 2005. – 360 с.
10. Політологія. Навчально-методичний комплекс: Підручн. / Ф. М. Кирилюк, А. Є. Конверський, В. Ф. Білик [та ін.]; за ред. Кирилюка Ф. М. – К.: Центр навчальної літератури, 2004. – 704 с.
11. Політологія / А. Колодій, Л. Климанська, Я. Космина [та ін.]; за ред. А. Колодій. – 2-е вид., перероб. та доп. – К.: Ельга, Ніка-Центр, 2003. – 664 с.
12. Рябов С. Г. Політологічна теорія держави / Рябов С. Г. – К.: ТАНДЕМ, 1996. – 240 с.
13. Світова та європейська інтеграція: організаційні засади / За ред. Я. Й. Малика, М. З. Мальського. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2000. – 402 с.
14. Хейвуд Э. Политология: Учебн. [для студентов вузов] / Эндрю Хейвуд; [пер. с англ. под ред. Г. Г. Водолазова,

- В. Ю. Бельского]. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2005. – 544 с. – (Серия «Зарубежный учебник»).
15. Шведа Ю. Р. Теорія політичних партій і партійних систем: Навч. посібн. / Ю. Р. Шведа – Львів: Тріада плюс, 2004. – 528 с.
16. Шляхтун П. П. Політологія (теорія та історія політичної науки): Підручн. / П. П. Шляхтун. – К.: Либідь, 2002. – 576 с.

Додаткова

1. Актуальні проблеми європейської та євроатлантичної інтеграції України: Матеріали регіон. наук.-практ. конф. (17 трав. 2004 р., м. Дніпропетровськ) / Редкол.: Л. Л. Прокопенко (голов. ред.) [та ін.]; Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. Дніпропетр. регіон. ін-т держ. упр. – Дніпропетровськ, 2004. – 146 с.
2. Алексеева Т. А. Современные политические теории: Курс лекц. / Т. А. Алексеева. – М.: Московский государственный институт международных отношений (Университет) МИД РФ: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2007. – 464 с.
3. Барановський Ф. Євроатлантична інтеграція України – крок у майбутнє / Ф. Барановський // Економічний часопис. – 2005. – №11-12. – С. 22-23.
4. Бучин М. А. Демократичні принципи виборів: суть та типологія / М. А. Бучин // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку: Зб. наук. праць. – Львів: Ін-т народознавства НАН України, Ін-т українознавства НАН України, 2008. – Вип. 20. – С. 37-42.
5. Геополітика: Військово-політичні аспекти: Навч. посібн. / О. Бойко, Ю. Бураков, С. Власюк. – Львів: ЛІСВ, 2008. – 343 с.
6. Головатий М. Ф. Мистецтво політичної діяльності / Головатий М. Ф. – К.: МАУП, 2002. – 176 с.
7. Дашутін Г. П. Політичний ідеал: світовий досвід і сучасна Україна / Григорій Дашутін. – К.: Академ-Прес, 2006. – 304 с.
8. Дюверже М. Политические партии / М. Дюверже / Пер. с франц. – М.: Академический проект, 2000. – 558 с.
9. История политических и правовых учений: Учебн. / Воротилин Е. А., Лейст О. Э., Мачин И. Ф. [и др.]; под ред. О. Э. Лейста. – М.: Зерцало, 1999. – 688 с.
10. Кіс Т. Виборчі системи та їх політичні наслідки / Т. Кіс // Нова політика. – 1996. – №2. – С. 21-31.

11. Коліушко І. Пропорційна виборча система та досвід її застосування / І. Коліушко // Громадянське об'єднання "Нова хвиля": Зб. аналіт. матер. – 1995. – Вип. 2. – С. 16-24.
12. Кочубей Л. О. Політична еліта та політичний клас: класичні зарубіжні концепції / Л. О. Кочубей // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – К., Миколаїв: Український центр політичного менеджменту, 2009. – Вип. 17. – С. 96-107.
13. Левенець Ю. Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга половина XIX – початок XX століття) / Ю. Левенець. – К.: Стилос, 2001. – 584 с.
14. Литвинов В. Ренесансний гуманізм в Україні. Ідеї гуманізму епохи Відродження в українській філософії XV – початку XVII століття [Електронний ресурс] / Володимир Литвинов. – К.: Основи, 2000. – 472 с. – Режим доступу до джерела: <http://izbornyk.org.ua/lytv/lyt.htm>
15. Макарчук С. Писемні джерела з історії України: Курс лекц. / Степан Макарчук. – Львів, Світ, 1999. – 353 с.
16. Політичні режими сучасності і перехід до демократії / Давимука С., Колодій А., Кужелюк Ю., Харченко В. – Львів, 1999. – 168 с.
17. Полтавець С. В. Українська політична думка середини XVII століття / С. В. Полтавець. – К.: Світогляд, 2009. – 170 с.
18. Рассел Б. Історія західної філософії / Бертран Рассел; [пер. з англ. Ю. Лісняка, П. Таращука]. – К.: Основи, 1995. – 759 с.
19. Ротар Н. Політична участь громадян України в умовах демократизації / Н. Ротар // Політичний менеджмент. – 2006. – №2. – С. 78–92.
20. Салтовський О. І. Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку XX сторіччя) [Електронний ресурс] / О. І. Салтовський. – К.: ПАРАПАН, 2002. – 396 с. – Режим доступу до джерела: <http://litopys.org.ua/salto/salt.htm>
21. Себайн Д. Історія політичної думки / Джордж Г. Себайн, Томас Л. Торсон; [пер. з англ.]. – К.: Основи, 1997. – 838 с.
22. Сергатюк Д. Витоки формування вітчизняної політичної еліти / Д. Сергатюк // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – К., Миколаїв: Український центр політичного менеджменту, 2009. – Вип. 16. – С. 68-76.

23. Соціально-ціннісні засади державного управління в Україні: Моногр. / В. М. Козаков. – К.: НАДУ, 2007. – 284 с.
24. Сучасний виборчий PR: Навч. посібн. / В. В. Лісничий, В. О. Грищенко, В. М. Іванов [та ін.]. – К: Професіонал, 2004. – 384 с.
25. Шварцмантель Д. Идеология и политика / Джон Шварцмантель; [пер. с англ.]. – Х.: Гуманитарный Центр, 2009. – 312 с.

Навчальне видання

**Скочиляс Л.
Шиманова О.
Парійчук-Брухаль Р.**

ПОЛІТОЛОГІЯ

Навчально-методичний посібник

Підписано до друку 05.12.2014.
Формат 60x84/16. Папір офсетний. Друк офсетний.
Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 7,7. Фіз. друк. арк. 8,3.
Наклад 100 примірників. Зам. № 234

Видавець:
Приватний підприємець Сорока Тарас Богданович
79060, м. Львів, вул. Наукова, 41/18
Свідоцтво державного реєстру: серія ЛВ №17
soroka@soroka.lviv.ua